श्रीकृष्णाय नमः

श्रीभागवतनिबन्धानुसारी

श्रीगोकुलरायकृतोऽध्यायार्थः

गुर्जरानुवादसम्वलितः



श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीभागवतनिबन्धानुसारी

अध्यायार्थः

(गुर्जरानुवादसम्वलितः)

श्रीगोकुलरायकृतः

अयं ग्रन्थः
गो० श्रीगोकुलनाथजी महाराजाः (मुंबई)
गो० श्रीव्रजरत्नलालजी महाराजाः (सुरत)
गो० चि० श्रीदीक्षितजी महाराजाः (कृष्णगढ़)
एतेषां कृपासमेतयाऽऽज्ञया
प्रकटीकृतः ।

संशोधकः-
वैष्णव-मङ्गलदासः

निर्मञ्छनम्-नवकलाः
०-९-०

मुद्रकः—
प्रभाशङ्करजयशङ्करपाठकः
जगदीश्वर मुद्रणालयः
गायवाडी, गिरगांव, मुम्बई ४.

प्रापणस्थानम्—
शेठ नारायणदास तथा जेठानन्द
आसनमल ट्रस्टफंड
ऑफिस
२३६ कालबादेवी रोड, मुंबई २.

प्रकाशकाः—
श्रेष्ठि नारायणदासस्य जेठानन्द-
आसनमल्लस्य च संरक्षित-
द्रव्यव्यवस्थापकाः

श्रीकृष्णः

પ્રાસ્તાવિક



શ્રીમદ્‌ભાગવત, એ અઢાર પુરાણમાંનું એક છે, એ જેટલું સત્ય છે; તેજ રીતે તે દર્શનશાસ્ત્રજ છે, વેદજ છે, વેદાર્થજ છે, વેદાર્થનું રહસ્યજ છે એમ કહેવું કે માનવું મનાવવું, તેમ યુક્તિ અને ગમ્ભીર વિચાર પ્રમાણિકા દ્વારા સિદ્ધ કરવું; એ પણ તેટલુંજ સત્ય અને નિર્દોષ કાર્ય છે, અત્યન્ત વાસ્તવિક છે. જો ટુંકાણમાં કહેવું હોય તો વેદ પ્રભુનો શબ્દમય નિઃશ્વાસ છે અને ભાગવત પ્રભુનું સ્વરૂપજ છે; શબ્દાત્મક વેદનું યે આધિદૈવિક રૂપ છે. શ્રીકૃષ્ણરૂપ શ્રીમદ્‌ભાગવત છે. આ વિષયનો વિસ્તૃત વિચાર સાધક બાધક પ્રમાણો સાથે ઘણીવાર ઘણા વિદ્વાનોએ કર્યો છે અને મ્હોટા મ્હોટા ગ્રન્થો તૈયાર થયા છે. શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીમદ્‌ભાગવતનો અર્થ શ્રી સુબોધિનીજીમાં અને નિબન્ધમાં સપ્તધા પ્રકટ કરે છે; ત્યાંજ **श्रीकृष्णं सच्चिदानन्दं दशलीलायुतं सदा। सर्वभक्तसमुद्धारे विस्फुरन्तं परं नुमः** ઈત્યાદિ વાકયોવડે શ્રીકૃષ્ણરૂપત્વજ શ્રીમદ્‌ભાગવતનું સિદ્ધ કરી આપે છે. **अर्थं तस्य विवेचितुं न हि विभुर्वैश्वानराद्वाक्पतेरन्यस्तत्र विधाय मानुषतनुं मां व्यासवत् श्रीपतिः। दत्वाज्ञां च कृपावलोकनपटुर्यस्माद्‌तोहं मुदा गूढार्थं प्रकटीकरोमि बहुधा व्यासस्य विष्णोः प्रियम्॥** ઈત્યાદિ વાકયોમાં ભગવદાજ્ઞાથીજ ભાગવતાર્થ પ્રકટ કરવામાં નિજપ્રવૃત્તિનું સૂચન કરે છે. શ્રીમદ્‌ભાગવત વ્યાસજીએ સમાધિમા

અનુભવ્યું તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે એ પરાત્પર તત્ત્વરૂપ છે. જો તેમ ન હોત તો સર્વજ્ઞ એવા વ્યાસને – કે જે વેદાર્થનું તત્ત્વ સમજનાર છે, વેદનો વિભાગ કરનાર છે, પુરાણોને વેદાર્થના વિસ્તાર માટે પ્રકટ કરનાર છે અને સાક્ષાત્ ભગવદવતાર છે; તેમને પણ સમાધિદ્વારા તેનો અનુભવ કરવાની જરૂર નજ હોઇ શકે. **इतीदं द्वादशस्कन्धं पुराणं हरिरेव सः** ઇત્યાદિ વાકયોમાં શ્રીમદ્‌ભાગવતનું શ્રીકૃષ્ણાભિન્નત્વ સિદ્ધજ છે. ભાવવ્યુત્પન્ન પ્રમાણ શબ્દનું વિવેચન કરતાં શબ્દમાં દશવિધલીલાનો વિચાર પણ્ડિતપુરન્દર શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી મહારાજે કર્યો છે. એ દશવિધત્વનું જ્ઞાન શ્રીમદ્‌ભાગવત વિના અન્યતઃ થતું નથી. અતએવ શ્રીમદ્‌ભાગવત શ્રીકૃષ્ણનુંજ સ્વરૂપ છે અને વેદનુંય એ આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે. વેદ ત્રૈગુણ્ય છે. ભાગવત નિર્ગુણ છે. વેદાર્થનું રહસ્ય ભક્તિ છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતજ ભક્તિ છે, ભક્તિનો પર્યાય છે, ભક્તિ ભાગવત છે, ભાગવત ભક્તિ છે, શ્રીકૃષ્ણ ભાગવત છે, શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિ છે, ભક્તિ શ્રીકૃષ્ણ છે, ભાગવત છે. એ બીજું શું શું છે તે કહેવાય નહિ માત્ર ભાગ્યવાનથી અનુભવાયજ. આથીજ શ્રીમદ્‌ભાગવત નિગમકલ્પતરુ છે. તેમાં નિગમનો ફલરૂપ અર્થ તે તે અધિકારીને અનુસરતોજ પ્રાપ્ત થાય.

શ્રીમદ્‌ભાગવતનો આધુનિક પદ્ધતિ મુજબ કાલનિર્ણય અને તેની આન્તર–બાહ્ય વિવેચનાઓના વિષયમાં મેં શ્રીસુબોધિની જન્મ પ્રકરણની પ્રસ્તાવનામાં ઘણા વિસ્તાર સાથે લખ્યું છે. અહીં તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. માત્ર આટલુંજ કહીશ કે શ્રીમદ્‌ભાગવતના વિષયમાં કાલનિર્ણય કે અન્ય પ્રકારની વિવેચનાઓ ત્યારેજ થઈ શકે, કે જો પરબ્રહ્મનો કાલનિર્ણય કે તુલનાત્મક રીતિએ વિવેચના શકય હોય. જે લોકો

આવી ભાંજગડમાં પડે છે, તેમનો પ્રયાસ જલમન્થનનીજ પેઠેજ ક્લેશાહી થતો નથી.

શ્રીમદ્‌ભાગવત ઉપર શાઙ્કર, રામાનુજ, માધ્વ, નિમ્બાર્ક, ચૈતન્યાદિ સમ્પ્રદાયોને અનુસરીને ઘણી વિસ્તૃત ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ, વિવૃતિઓ ઇત્યાદિ લખાઈ છે. જો આ બધું મુદ્રિત અમુદ્રિત સાહિત્ય એકત્ર કરવામાં આવે તો મહાન્ પર્વતાકારે જોઇ શકાય. શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીના સમ્પ્રદાયમાં કેવલ ટીકાગ્રન્થોજ લખાયા નથા, પણ શ્રીમદ્‌ભાગવતપ્રોક્ત વિષયો, વિષયાંશો, વાકયો અને વાકયાંશો ઉપર પણ સ્વતંત્ર રીતે ગમ્ભીર વિચાર રજુ કરનારા ગ્રન્થો ઉપરાંત પ્રકરણ ગ્રન્થો અને વાદગ્રન્થો પણ લખાયા છે.

विद्यावतां भागवते परीक्षा આ લોકોક્તિ અક્ષરશઃ યથાર્થ છે. શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં જે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તે રહસ્ય-મય ભગવલ્લીલાજ છે, તેથી વિદ્વાન્‌ની પરીક્ષા ભાગવતમાંજ કાષ્ઠાન્તે પહોંચે છે. બીજું મર્મ એ છે કે વિદ્યા એટલે જ્ઞાન, જ્ઞાની કયી કક્ષાએ પહોંચ્યો છે, તેની પરીક્ષા ભાગવતથીજ થાય. જો ભાગવતોક્ત વસ્તુને યથાર્થ રીતે કળી શકે તોજ તે ખરો જ્ઞાની હોઇ શકે. કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગની પરિસમાપ્તિ (પરિ-પૂર્ણતા) જ્યાં થાય, ત્યાંથીજ ભક્તિમાર્ગની–ભાગવતપ્રતિપાદિત-વસ્તુની–શરૂઆત થાય છે. ખરી રીતે તો પ્રભુનો જે પૂર્ણ કૃપા-પાત્ર હોય તેજ ભાગવતોક્ત વસ્તુ કળી શકે.

શ્રીમદ્‌ભાગવત શ્રીનાથજીનું સ્વરૂપ છે. નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી તે વાસ્તવિક રીતે સમજી શકાય છે.

શ્રીઅંગનું નામ.	સ્કન્ધ.	લીલા.	સર્ગાદિ લીલાની વ્યાખ્યા.
૧ દક્ષિણ ચરણારવિંદ	પ્રથમ સ્કન્ધ	અધિકાર લીલા	૦
૨ વામ ચરણારવિન્દ	દ્વિતીય સ્કન્ધ	જ્ઞાન લીલા	૦
૩ દક્ષિણ બાહુ	તૃતીય સ્કન્ધ	સર્ગ લીલા ૧	બ્રહ્મની પાસેથી સત્વાદિ ગુણના વૈષમ્યથી, પંચમહાભૂત, પંચ-તન્માત્રા, ઇન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર સર્ગ-શબ્દ-વાચ્ય છે.
૪ વામ બાહુ	ચતુર્થ સ્કન્ધ	વિસર્ગ લીલા ૨	બ્રહ્માજીની પાસેથી ચરાચરની ઉત્પત્તિ વિસર્ગ કહેવાય છે.
૫ દક્ષિણ સક્થિ	પંચમ સ્કન્ધ	સ્થાન લીલા ૩	ભગવાનનો વિજય-સર્જેલા જગતનું મર્યાદાપૂર્વક પાલનજ ઉત્કર્ષ છે. આને સ્થાનલીલા કહે છે.
૬ વામ સક્થિ	ષષ્ઠ સ્કન્ધ	પોષણ લીલા ૪	નિજભક્તોઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ પોષણ કે પુષ્ટિ છે.

૭ દક્ષિણશ્રી હસ્ત	સપ્તમ સ્કન્ધ	ઊતિ લીલા ૫	કર્મવડે વૃદ્ધિ પામે તે કર્મવાસના, ઊતિ લીલા કહેવાય છે.
૮ દક્ષિણ સ્તન	અષ્ટમ સ્કન્ધ	મન્વન્તર લીલા ૬	ભગવાન્‌થી અનુગૃહીત મન્વન્તરાધિપતિયોનો ધર્મ તે મન્વન્તર લીલા કહેવાય.
૯ વામસ્તન	નવમ સ્કન્ધ	ઇશાનુકથા લીલા ૭	અવતારોનું ચરિત્ર અને ભગવાન્‌ને અનુસરનારા રાજાઓનું ચરિત્ર ઇશાનુકથા છે.
૧૦ હૃદય	દશમ સ્કન્ધ	નિરોધ લીલા ૮	પ્રપંચ વિસ્મૃતપૂર્વક ભગવદાસક્તિ નિરોધ છે. (વિશેષને માટે જુઓ જન્મ પ્રકરણ સુબોધિનીજીનો અનુવાદ અને તે ઉપરનાં વિવેચનો).
૧૧ શ્રીમસ્તક	એકાદશ સ્કન્ધ	મુક્તિ લીલા ૯	અન્યથા સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં અવસ્થિતિ એજ મુક્તિ.
૧૨ વામ શ્રીહસ્ત	દ્વાદશ સ્કન્ધ	આશ્રય લીલા ૧૦	જગત્‌નો આવિર્ભાવ, નિરોધ અને પ્રલય જે વડે જાણી શકાય તે આશ્રય.

ઉપરના કોષ્ટકથી શ્રીમદ્‌ભાગવતના બારસ્કન્ધ અને શ્રીનાથજીના બાર શ્રીઅંગોનું ઐક્ય સમજી શકાય છે; તેથીજ શ્રીમદ્‌ભાગવત સાક્ષાત્ શ્રીનાથજીનુંજ સ્વરૂપ છે એમ સિદ્ધજ છે.

શ્રીમદ્‌ભાગવતનું યથાર્થ રીતે રહસ્ય સ્વકીય જન સમજી શકે તેમાટે તત્ત્વાર્થદીપનિબન્ધ અને શ્રીસુબોધિનીજી શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રકટ કર્યા. આ બે ગ્રન્થો મળીને શ્રીમદ્‌ભાગવતના સાત અર્થો પ્રકટ કરે છે. ૧ શાસ્ત્રાર્થ, ૨ સ્કન્ધાર્થ, ૩ પ્રકરણાર્થ, ૪ અધ્યાયાર્થ, ૫ વાક્યાર્થ, ૬ પદાર્થ અને ૭ અક્ષરાર્થ. એ સાતે અર્થોનો અભેદાનુભવ થાય, સાતેની એકવાક્યતા કરી જાણે તે મુક્ત થાય.

૧ શ્રીમદ્‌ભાગવત શાસ્ત્રનો અર્થ શ્રીકૃષ્ણ છે.

૨ શ્રીમદ્‌ભાગવતના બાર સ્કન્ધોનો અર્થ અનુક્રમે—

અધિકાર, જ્ઞાન, સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન, પોષણ, ઊતિ, મન્વન્તર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ આશ્રય છે. એ બાર સ્કન્ધોના અર્થની એકવાક્યતાથી પ્રાપ્ત “શાસ્ત્રાર્થ” જે “શ્રીકૃષ્ણ–શ્રીનાથજી” તેમના બાર શ્રીઅંગરૂપે હોવાથી થાય છે.

૩ પ્રકરણાર્થ—પ્રત્યેક સ્કન્ધમાં જુદાં જુદાં પ્રકરણો તે તે સ્કન્ધના મૂળ અર્થ સાથે એકવાક્યતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તેનું વર્ણન પ્રકરણવિભાગાદિ ગ્રન્થોમાં અને પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં પણ ભાગવતાર્થનિબન્ધને અનુસરીને કર્યું છે. જેમકેઃ—

૧ પ્રથમસ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકરણો છે. (૧) હીનાધિકારપ્રકરણ, (૨) મધ્યમાધિકારપ્રકરણ અને (૩) ઉત્તમાધિકારપ્રકરણ. પહેલું પ્રકરણ ત્રણ અધ્યાયનું, બીજું ત્રણ ત્રણ અધ્યાયનું અને ત્રીજું તેર અધ્યાયનું.

તે તે પ્રકારના અધિકારનું વર્ણન તે તે પ્રકરણોમાં છે, તે પ્રકરણોની એકવાક્યતા સ્કન્ધાર્થ અધિકારલીલા સાથે કરી શાસ્ત્રાર્થ શ્રીકૃષ્ણસાથે કરવાની છે. એ રીતે ૧૯ અધ્યાયનો પ્રથમ સ્કન્ધ છે.

૨ દ્વિતીયસ્કન્ધમાં ચાર પ્રકરણો છે. (૧) તત્ત્વવ્યાખ્યાનપ્રકરણ, (૨) હૃત્પ્રસાદપ્રકરણ, (૩) ઉત્પત્તિથી વિમર્શપ્રકરણ અને (૪) ઉપપત્તિથી વિમર્શ પ્રકરણ. તે અનુક્રમે, ૧, ૨, ૩ અને ૪ અધ્યાયોનાં છે. ચારે પ્રકરણો જ્ઞાનલીલાનું પ્રતિપાદન કરે છે. જ્ઞાનરૂપ સ્કન્ધાર્થ, કૃષ્ણરૂપ શાસ્ત્રાર્થસાથે એકવાક્યતા ધરાવે છે.

૩ તૃતીયસ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકરણો છે. (૧) અધિકાર, (૨) બન્ધસૃષ્ટિપ્રકરણ, અને (૩) મોક્ષસૃષ્ટિપ્રકરણ. બન્ધસૃષ્ટિપ્રકરણ અને મોક્ષસૃષ્ટિપ્રકરણમાં અવાન્તર પ્રકરણો પણ છે. બન્ધસૃષ્ટિપ્રકરણમાં, (૧) ગુણાતીતસૃષ્ટિપ્રકરણ, (૨) સગુણસૃષ્ટિપ્રકરણ, (૩) કાલસૃષ્ટિપ્રકરણ અને (૪) જીવસૃષ્ટિપ્રકરણ એમ ચાર અવાન્તર પ્રકરણો છે. એજ રીતે મોક્ષસૃષ્ટિપ્રકરણમાં ય (૧) નૈર્ગુણ્યમોક્ષસૃષ્ટિપ્રકરણ, (૨) તત્ત્વમુક્તિપ્રકરણ, (૩) કાલમુક્તિપ્રકરણ, (૪) સાંખ્યજ્ઞાનથી મુક્તિપ્રકરણ, (૫) સાંખ્યના સાધન અને પ્રમાણનું પ્રકરણ, (૬) સગુણ મુક્તિપ્રકરણ, (૭) જીવમુક્તિપ્રકરણ, (૮) સર્ગાંગ સર્વ નિર્ધાર અને (૯) સર્ગ ફલ પ્રકરણ એમ પ્રકરણ, અન્તર્ગત પ્રકરણ અને પ્રત્યંગ પ્રકરણો મળી ૧૭ પ્રકરણો છે. તેમાં અનુક્રમે ૪, ૨, ૩, ૨, ૮, ૧, ૪, ૧, ૧, ૧, ૧, ૩, ૧, ૧. એમ ૩૩ અધ્યાય છે. તે બધાં પ્રકરણો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ અને રીતિએ સર્ગનું નિરૂપણ કરે છે. તે સર્વની એકવાક્યતા સ્કન્ધાર્થ સર્ગ અને શાસ્ત્રાર્થ શ્રીકૃષ્ણની સાથે કરી આપી છે.

૪ ચતુર્થસ્કન્ધમાં ચાર પ્રકરણ છે. (૧) ધર્મપ્રકરણ, (૨) અર્થપ્રકરણ, (૩) કામપ્રકરણ અને (૪) મોક્ષપ્રકરણ. તેમાં અનુક્રમે સાત, પાંચ, અગ્યાર અને આઠ અધ્યાયો છે. આ ચારે પ્રકરણોનો અર્થ સ્કન્ધાર્થ વિસર્ગલીલા અને શાસ્ત્રાર્થ શ્રીકૃષ્ણ સાથે ઐક્ય ધરાવે છે.

૫ પંચમસ્કન્ધમાં પાંચ પ્રકરણો છે. (૧) શ્રીકૃષ્ણવડે સ્વરૂપ-સ્થિતિ પ્રકરણ, (૨) યોગવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણ, (૩) જ્ઞાનવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણ, (૪) પુનઃ યોગવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણ અને (૫) દેશવડે સ્થિતિપ્રકરણ તેમાં અનુક્રમે છ, સાત, એક, એક, અને અગ્યાર અધ્યાયો છે. એ બધાં મળી છવીશ અધ્યાય થાય. આ પ્રકરણો જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી સ્થાનલીલા કે જે સ્કન્ધાર્થ છે, તેનું વર્ણન કરી, મુખ્ય શાસ્ત્રાર્થ શ્રીકૃષ્ણસાથે સમન્વય સાધે છે.

૬ ષષ્ઠસ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકરણો છે. (૧) નામ, (૨) રૂપ, અને (૩) ક્રિયા. નામ પ્રકરણમાં ત્રણ, રૂપ પ્રકરણમાં ચૌદ અને ક્રિયા પ્રકરણમાં બે એમ બધા મળી ઓગણીશ અધ્યાય છે. એ ત્રણે પ્રકરણો પોષણલીલા–પુષ્ટિલીલારૂપી સ્કન્ધાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે અને તે દ્વારા શાસ્ત્રાર્થ શ્રીકૃષ્ણસાથે એક-વાક્યતા ધરાવે છે.

૭ સપ્તમસ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકરણો છે. (૧) અસદ્વાસના પ્રકરણ, (૨) સદ્વાસના પ્રકરણ અને (૩) મિશ્રવાસના પ્રકરણ. એ ત્રણે પ્રકરણો કર્મવાસનાનું નિરૂપણ કરી ઊતિ લીલારૂપ સ્કન્ધાર્થ સાથે એકવાક્યતા કરે છે. દરેક પ્રકરણ પાંચ પાંચ અધ્યાયોનું છે. પંદરે અધ્યાય ઊતિલીલાનુંજ નિરૂપણ કરી શાસ્ત્રાર્થ શ્રીકૃષ્ણ સાથે સમન્વિત થાય છે.

૮ અષ્ટમસ્કન્ધમાં મન્વન્તરનું વર્ણન છે. તેમાં ચાર પ્રકરણ છે. (૧) આપત્તિમાં પ્રભુનું સ્મરણ, (૨) સમ્પત્તિમાં પ્રભુનું સ્મરણ, (૩) સ્વોક્તનિર્વાહ અને (૪) ધર્મકથન. તેમાં અનુક્રમે ચાર, દશ, નવ, અને એક અધ્યાયો છે. આ ચારે પ્રકરણ મળીને સદ્ધર્મનુંજ નિરૂપણ કરે છે. એ રીતે સ્કન્ધાર્થ અને અધ્યાયાર્થની એકવાક્યતા થાય છે અને તેદ્વારા શાસ્ત્રાર્થ શ્રીકૃષ્ણ સાથે અભેદ પામે છે.

૯ નવમસ્કન્ધમાં ઇશકથા સ્કન્ધાર્થ છે. તેમાં (૧) સૂર્યસોમવંશપ્રકરણ, (૨) સૂર્યવંશપ્રકરણ; (સૂર્યવંશપ્રકરણમાં પણ આદ્યકક્ષાનિરૂપણ, મધ્યમકક્ષાનિરૂપણ, ઉત્તમકક્ષા-નિરૂપણ, ઇશકથાપ્રસંગ, જ્ઞાનમિશ્રભક્તિની મુખ્યતાનું બોધન એ અવાન્તર પ્રકરણો છે.) અને સોમવંશ પ્રકરણ (તેમાં આદ્યકક્ષા, મધ્યમકક્ષા, ઉત્તમકક્ષા, એ અવાન્તર પ્રકરણો છે.) આ સ્કન્ધમાં ત્રણે પ્રકરણો મળી ચોવીશ અધ્યાય આવે છે. તે બધાજ જુદી જુદી રીતે ઇશકથારૂપી સ્કન્ધાર્થદ્વારા શ્રીકૃષ્ણાર્થક શાસ્ત્રની સાથે સમન્વય પામે છે.

૧૦ દશમસ્કન્ધ નિરોધ વાચક છે. તેમાં મુખ્ય પાંચ પ્રકરણો છે. (૧) જન્મપ્રકરણ, (૨) તામસપ્રકરણ, (૩) રાજસપ્રકરણ, (૪) સાત્ત્વિકપ્રકરણ, અને ગુણપ્રકરણ, જન્મ-પ્રકરણમાં (૧) હેતુ, (૨) ઉદ્યમ, (૩) પ્રાકટ્ય અને ઉપગૂહન એમ ચાર અધ્યાય છે. તામસ અને રાજસ પ્રકરણોમાં સાત સાત અધ્યાયોના પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ ભેદે ચાર ચાર પ્રકરણો છે. તે દરેકમાં ઐશ્વર્ય, વીર્ય યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, અને ધર્મી એમ સાત સાત અધ્યાયો છે. એ રીતે તામસ અને રાજસ પ્રકરણો અઠ્ઠાવીશ અઠ્ઠાવીશ અધ્યાયનાં છે. સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રમાણ વિનાના

શેષ ત્રણ પ્રકરણો સાત સાત અધ્યાયનાં છે એટલે કે તેમાં એકવીશજ અધ્યાય છે. ગુણપ્રકરણ છ અધ્યાયનું છે. એ રીતે ચાર, અઠ્ઠાવીશ, અઠ્ઠાવીશ, એકવીશ, અને છ મળી સિત્યાશી અધ્યાય થાય છે. ત્રણ અધ્યાય પ્રક્ષિપ્ત હોવાથી ૯૦ અધ્યાયનો દશમસ્કન્ધ પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રત્યેકમાં નિરોધ સ્કન્ધાર્થ અને શ્રીકૃષ્ણ શાસ્ત્રાર્થ સાથે, પ્રકરણાર્થ અને અધ્યાયાર્થની એકવાકયતા સિદ્ધજ છે.

૧૧ એકાદશસ્કન્ધમાં મુક્તિનું નિરૂપણ છે. તેમાં ત્રણ મુખ્ય પ્રકરણો છે. (૧) જ્ઞાનવડે બ્રહ્મભાવ પ્રકરણ, (૨) ભક્તિવડે સાયુજ્ય પ્રકરણ અને (૩) ઇચ્છાવડે બ્રહ્મમુક્તિ પ્રકરણ–તેમાં અનુક્રમે છ, ત્રેવીશ અને બે મળી એકત્રીશ અધ્યાય છે. એ સર્વજ મુક્તિરૂપ સ્કન્ધાર્થનું નિરૂપણ કરી શાસ્ત્રાર્થ શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ કરે છે.

૧૨ દ્વાદશસ્કન્ધમાં આશ્રયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે (૧) હરિ–આશ્રય, (૨) જગદાશ્રય, (૨) સર્વાન્તરાશ્રય અને (૪) પરમાશ્રય એમ ચાર પ્રકરણો તેમાં આવે છે. અનુક્રમે ત્રણ, ચાર, ત્રણ અને ત્રણ અધ્યાયો તેમાં છે. બધા મળી તેર અધ્યાય આશ્રયનું પ્રતિપાદન કરતા હોવાથી સ્કન્ધાર્થદ્વાર શાસ્ત્રાર્થ શ્રીકૃષ્ણસાથે સમન્વય પ્રાપ્ત કરે છે.

એ રીતે શ્રીમદ્‌ભાગવત એટલે શ્રીકૃષ્ણ, તેના બારસ્કન્ધ અને ત્રણસો બત્રીશ (પ્રક્ષિપ્તાધ્યાય સાથે પાંત્રીશ) અધ્યાયના અર્થનો અવિરોધ–સમન્વય થાય છે.

વાકયાર્થ, પદાર્થ અને અક્ષરાર્થ વિસ્તૃતરીતે શ્રીસુબોધિનીજીમાં અવિરોધ સાધીને વર્ણાવ્યો છે. અર્થાત્‌જ શ્રીભાગવત શ્રીહરિજ છે.

વાક્યાર્થ, પદાર્થ અને અક્ષરાર્થનું ઐક્ય આ સ્થળે અતિઘણા વિસ્તારના ભયથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. તદર્થ "શ્રીમદ્ભાગવત વિચાર" મથળાવાળો મારો સ્વતંત્ર નિબન્ધ તૈયાર છે. ભગવદિચ્છા હશે ત્યારે તે પ્રકટ થશે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તત્ત્વાર્થદીપ-નિબન્ધના ભાગવતાર્થ પ્રકરણને અનુસરી પ્રત્યેક અધ્યાયનો અર્થ જણાવ્યો છે અને તેજ અર્થ બરાબર છે, એમ સમજાવવામાટે તે તે અધ્યાયમાં આવેલી કથાઓમાંથી તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તે અનુક્રમે પ્રકરણાર્થ, સ્કન્ધાર્થ અને શાસ્ત્રાર્થની સાથે ઐક્ય શાથી (શા હેતુથી) પ્રાપ્ત કરે છે તે વ્યવસ્થિતપણે ગ્રન્થકારે માર્મિક રીતે બતાવી આપ્યું છે. આથીજ પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં હેતુવાચક પદોજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આ ગ્રન્થના કર્તા શ્રીગોકુલરાયજી છે. એમના જીવનવિષે હું કાંઇ પણ જાણતો નથી, તેમજ તપાસ કરતાં મને કાંઇ પણ જાણવા મળ્યું નથી. તથાપિ આ ગ્રન્થના મનનથી હું આટલું તો જાણી શક્યો છું, કે પ્રસ્તુત ગ્રન્થકાર એક ઉત્તમ દાર્શનિક-વિદ્વાન્ હોઇ શ્રીમદ્ભાગવત, ટીકાગ્રન્થો અને પ્રકરણગ્રન્થોના સારામાં સારા અભ્યાસી હતા. પ્રસ્તુત ગ્રન્થના પ્રત્યેક વાક્યમાં અને વાક્યાંશમાં હેતુવાચક પદોનોજ સમાવેશ કર્યો છે અને વિશેષણોની વચ્ચે વિશેષ્યો ગોઠાવ્યા છે તેથી તે દાર્શનિક વિદ્વાન્ છે. વાક્યમાં સરસતાક્યાંય જોવામાં આવતી નથી એ પણ તેની દાર્શનિકતાનું એક નિદર્શનજ હોઇ શકે.

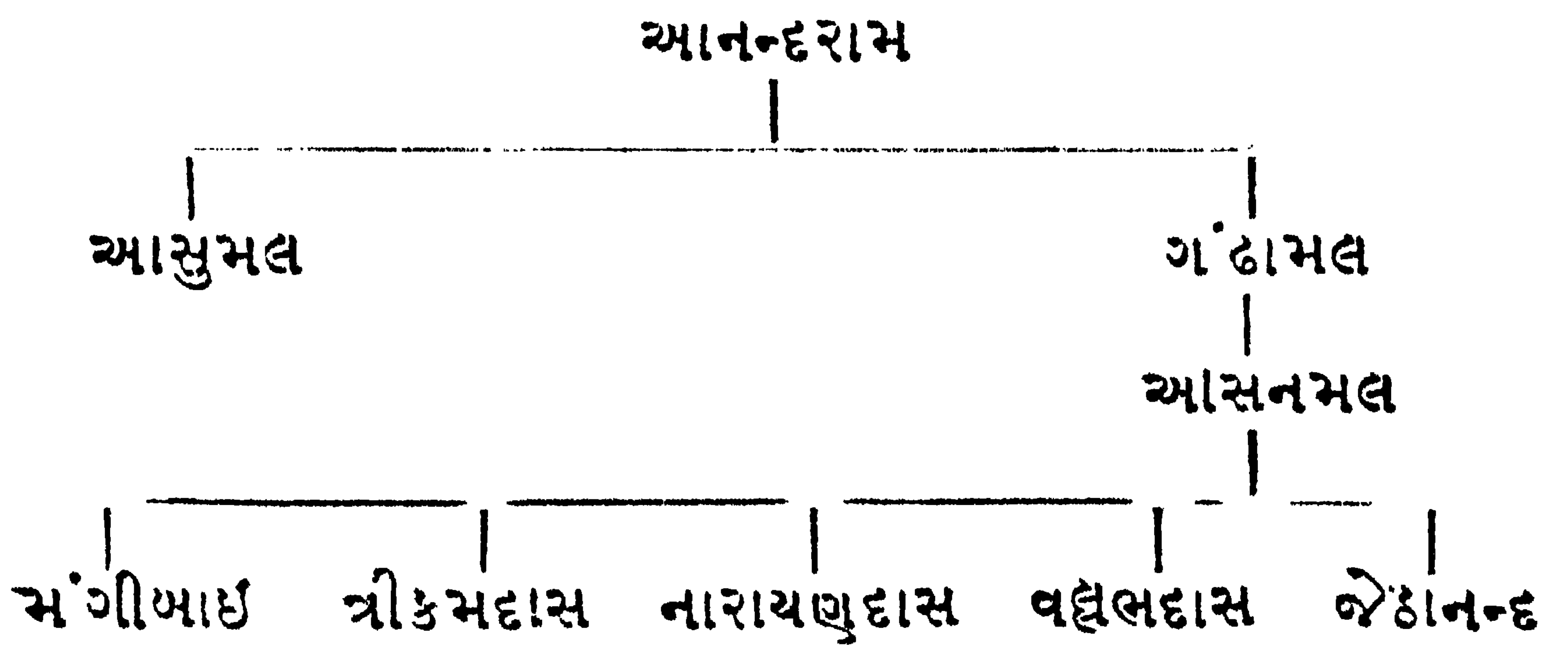
શ્રીમદ્ભાગવત શાસ્ત્રનું મનનકરનાર અને પ્રવચનકરનારને આ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી થશે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથ ગોલોકવાસી વૈષ્ણવ નારાયણદાસ તથા જેઠાનન્દ આસનમલના ટ્રસ્ટફંડમાંથી મુદ્રિત થયો છે.

મૂલગ્રંથ ભગવદ્ધર્મપરાયણ મંગળદાસભાઇએ શોધ્યો છે. મેં તેનું યથામતિ ભાષાન્તર માત્ર કર્યું છે. હેતુ બાહુલ્યવાળી વાકયરચનાથી ભાષાન્તર શુષ્ક અને સુદૂરવર્તી પદ પદાર્થોથી અન્વિત વાકયવાળુંજ થયું છે. બની શકયું ત્યાં સુધી પૃથક્કરણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જીવબુદ્ધિ સુલભ સ્ખલન હશે તે માટે વિદ્વાનોની ક્ષમા માગી લઉં છું.

ભગવદીય નારાયણદાસ તથા જેઠાનન્દ આસનમલના દૈવી દ્રવ્યનો આ પ્રકારે સદુપયોગ થયો જોઇ પ્રત્યેક વૈષ્ણવને ખરેખર આનન્દ થશેજ. નામસેવામાં દ્રવ્યનો હમેશ માટે ઉપયોગ થઇ શકે તેવી યોજના તેમણે કરી છે. અહીં એમનો અને એમના કુટુમ્બનો ટુંકો પરિચય આપવો અસ્થાને નથી.

ગોલોકવાસી શેઠ નારાયણદાસનું કુટુમ્બ કરાચી પાસે ઠઠ્ઠા (નગર ઠઠ્ઠા) માં રહેતું હતું. તેઓ જ્ઞાતિએ લોહાણા વૈષ્ણવ હતા. હાલપણ એ કુટુમ્બ ત્યાં ગંઢામલના કુટુમ્બને નામે ઓળખાય છે. ગંઢામલ, નારાયણદાસના દાદાનું નામ હતું. આ કુટુમ્બની વંશાવલી નીચે મુજબ છે.



ગો૦ શેઠ નારાયણદાસજીની જીવનરેખા આંકતા પહેલાં તેમના પૂર્વજોનો પણ સ્હેજ પરિચય કરાવવાની જરૂર છે. શેઠ

નારાયણદાસજીના પિતાશ્રી તદ્દન સાદું જીવન ગુજારતા હતા અને તેમના દાદાશેઠ ગંઢામલ મીરોને ત્યાં પ્રાયમિનિસ્ટર હતા. સિન્ધમાં તેમણે મીરોને ત્યાં ઉચ્ચપ્રકારની હકુમત તથા ઐશ્વર્ય ભોગવ્યું હતું. તેઓ સ્વાભિમાની અને અડગ ટેકીલા હતા. સિન્ધમાં મુસલમાનોનું જોર વિશેષ હોવા છતાં પોતે સત્તાનો દરજ્જો મીરોને ત્યાં સારીરીતે સાચવતા અને હિન્દુઓનું સ્વમાન સચવાઇ રહે તે માટે પુષ્કળ કાળજી રાખતા હતા. એકવાર ન ઇચ્છવા યોગ્ય પ્રસંગ ઉભો થતાં તુરતજ પોતે રાજીનામું આપ્યું હતું.

તેમના ભાઇ આસુમલ ઉદાર હૃદયના હતા. તે જે આપતા તે ગુપ્ત રીતેજ આપતા. શેઠ આસુમલે દ્રવ્ય સમ્પાદન કરવા માટે અરબસ્થાન તરફ પ્રસ્થાન કર્યું હતું. નિજ કાર્યકુશળતાથી અરબસ્થાનમાંથી બહુસારૂ દ્રવ્ય સમ્પાદન કરી, લાવ્યા હતા અને લોકમાં સારામાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. પોતે પરમ વૈષ્ણવ હતા તેની છાપ સારાય કુટુમ્બ ઉપર પડતાં આખું કુટુમ્બ વૈષ્ણવધર્મમાં યુક્ત બન્યું હતું. શેઠ આસુમલના સમયમાં એક એવો પ્રસંગ બન્યો હતો કે જેથી તેમની પ્રતિભા હંમેશમાટે યાદગાર બની. ઠઠ્ઠામાં મુસલમાનોની સંખ્યા વધારે હોવાથી ઘણાં ખરાં પાણીનાં સાધનો તેમના કબજામાં હતાં, તેથી હિન્દુઓ પાસેથી પાણીના ઘડા પાછળ તેઓ ત્રણપાઇ લેવા લાગ્યા હતા જે હિન્દુઓમાટે ત્રાસદાયક અપમાન હતું. આ ત્રાસના નિવારણમાટે શેઠે ઠઠ્ઠાના વિધાની કુટુમ્બના ભાઇ ફરસરામ પાસેથી જમીન લઇ તેમાં એક રાતમાંજ તળાવ ખોદાવ્યું જે હાલપણ નાનાબાગના નામે ઓળખાય છે.

શેઠ નારાયણદાસને એક બેહન મંગીબાઇ નામે હતા. તે બાળવિધવા હોવાથી કેવળ ભગવત્સ્મરણ અને સેવામાંજ પરા-

યણ રહેતાં. થોડાક સમય પહેલાંજ તે પ્રભુના ચરણારવિન્દમાં પહોંચી ગયાછે. નારાયણદાસના ભાઇ ત્રીકમદાસ ઝવેરાતના ધંધામાં બાહોશ હતા; પરંતુ તે પણ ૪૨ વર્ષનીજ યુવાન્ અવસ્થામાં પ્રભુચરણમાં સિધાવ્યા હતા. ત્યાર બાદ તેમના ન્હાનાભાઇ વલ્લભદાસ પણ પોતાની ૨૪ વર્ષની ભરયુવાવસ્થામાંજ પોતાના વતન તરફ પ્રયાણ કરતાં દરિયાઇ મુસાફરીમાં સમુદ્રમાં અકસ્માત નડવાથી વહાણ ડુબી જતાં પ્રભુચરણમાં પહોંચી ગયા.

શેઠ ત્રીકમદાસ પોતાની પાછળ વિધવાપત્નીને મૂકી ગયા છે, તે પણ હાલ કેવલ પ્રભુસેવા અને ભગવન્નામમાંજ દિનનિર્ગમન કરે છે.

શેઠ નારાયણદાસે પોતાની બાહોશીથી પુષ્કળ દ્રવ્ય સમ્પાદન કરી ઉદાર સખાવતો કરી દૈવી દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરનારમાં અગ્રપંક્તિમાં સ્થાન મેળવ્યું છે, તેઓ જ્યારે પ્રથમવારજ મુંબઇમાં આવ્યા ત્યારે રૂ. ૮ માસિકની ભાડાની ઓરડીમાં ગો. શ્રી ચીમનલાલજી મહારાજના મંદિરમાં રહેતા હતા. એમણે ઝવેરાતના ધંધામાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. ઝવેરાતની દલાલીમાંથી તેમજ વ્યાપારમાંથી તેમણે વીલાયતમાંથી પણ ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. પોતે સાદાઇથી રહેતા અને કરકસરથી સન્માર્ગેજ દ્રવ્ય વાપરતા. પુષ્ટિમાર્ગના તેઓ દ્દઢ અનુયાયી હતા. પોતાની લોહાણા જ્ઞાતિ પ્રત્યે તેમને ઘણી મમતા હતી. અણીને વખતે તેમણે જ્ઞાતિને પણ ઘણી સારી મદદ કરી હતી. સંવત્ ૧૯૬૪ ને ૭૦ ની સાલમાં નાણાની હાડમારીના વખતમાં તેમણે મુલતાની ભાઇઓની સારી સેવા બજાવી હતી. ઠઠ્ઠાની જ્ઞાતિમાં તેઓ એક આગેવાન પુરુષ હતા. જ્ઞાતિમાં તેમજ ઠઠ્ઠાના અન્યજનોમાં તેમણે સારૂં માન મેળવ્યું હતું.

शेठ नारायणदास आसनमल.



जन्म: संवत् १९२० श्रावण शुद्ध ६.

अवसान: संवत् १९८४ श्रावण वद्य ७.

इ. स. १९२८ ता. ६ वी सप्टेंबर.

जगदीश्वर प्रेस, मुंबई नं. ४.

મુંબઈમાં ઝવેરાતનો ધંધો તથા દલાલી કરતા, તેથી મોટા મોટા અમલદારો, આગેવાન ગૃહસ્થો તેમજ યુરોપીયન સમુદાયમાં પણ તેઓ સારી રીતે જાણીતા થયા હતા.

પોતાના ક્ષણભંગુર દેહનો વિશ્વાસ ન રાખતાં પોતાની હયાતીમાંજ એમણે મોટી સખાવતો જાહેર કરી હતી, જે હાલ પણ તેમના ટ્રસ્ટ મુજબ ચાલે છે. તે પૈકીની એક સખાવત સંવત ૧૯૭૦ માં ઠઠ્ઠાની પાંજરાપોળને સારી રકમના શેર આપીને કરી હતી. બીજી ઉદ્ધવકુંડમાં ગૌશાળા સ્થાપી હતી;તે હાલ પણ ચાલુ છે. ત્રીજી ઠઠ્ઠામાં શેઠ ત્રીકમદાસ આસનમલ ધર્માદા આયુર્વૈદિક ઔષધાલય માટે સખાવત કરી. ચોથી મોટી સખાવત એક લાખ રૂપીઆ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રચારાર્થે જુદા રાખી કરી હતી. તેના વ્યાજમાંથી પુષ્ટિમાર્ગનો બહોળો ફેલાવો થાય એવી આશા તેમણે સેવી હતી. તેને અંગે કરાચીમાં એક પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય સ્થાપવામાં આવ્યું છે, તેમજ અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. જેના ફલસ્વરૂપે બડેશિક્ષાપત્ર, વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકી અને પ્રસ્તુત ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ થયા છે. અને શ્રીવલ્લભવંશાવલી, સહસ્રભાવના તેમજ અણુભાષ્ય ઉપરનું શ્રીગિરિધરજી મહારાજ કૃત વિવરણ પ્રેસમાં છપાય છે. બીજા પણ કેટલાક પુસ્તકોનું કાર્ય ટ્રસ્ટીઓએ હાથે ધર્યું છે, જેનું લિસ્ટ આ ગ્રન્થમાંજ અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે. પાંચમું કાર્ય વ્રજમાં પવિત્ર કુંડોના જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય પણ ચાલુ છે. તે માટે પણ એક લાખ રૂપીઆ જુદા કાઢી મુકયા છે. છઠ્ઠું કાર્ય નગરઠઠ્ઠા સ્કુલને માટે કાઢેલા છે. સાતમું કાર્ય ઘરના શ્રીઠાકુરજીને માટે મંદિર બાંધી તેમાં શ્રીઠાકુરજીને પધરાવી સેવાને માટે એક લાખ રૂપીઆ કાઢેલા છે. આ બધી સખાવતોનું કાર્ય એક ટ્રસ્ટદ્વારા થાય છે. જે હાઈકોર્ટથી મંજુર કરાવી ટ્રસ્ટીઓ તે સંસ્થાઓ સારી રીતે

ચલાવે છે. શ્રીઠાકુરજીને માટે મંદિર બાંધવાની યોજના ચાલુ છે. તેમજ નગરઠઠ્ઠામાં હાઇસ્કુલ ચાલુ કરવાની પણ યોજના અમલમાં મૂકાઇ છે. દરમીયાન તે ખાતામાંથી વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ પણ અપાય છે.

શેઠ નારાયણ દાસનાં ધર્મપત્ની તેમની હયાતીમાંજ શ્રી શરણ થયાં હતાં. પોતાને કાંઇ પણ સંતાન ન હોવા છતાં દ્વિતીય લગ્ન કરવાનો વિચાર સરખો તેમણે કર્યો નહિ. પોતાના કનિષ્ઠ બન્ધુ જેઠાનન્દ પ્રત્યે તેઓ વાત્સલ્યભાવ ધરાવતા હતા. બંને ભાઇઓમાં અલૌકિક સ્નેહ હતો.

શેઠ નારાયણદાસ સામાન્ય સ્થિતિમાં ઉછરેલા અને સામાન્ય કેળવણી પામેલા હતા, છતાં તેમનામાં ધર્મભાવના અને નીતિ રીતિ તેમજ વેપારી કુનેહ ઉચ્ચ પ્રકારની જોવામાં આવતી હતી. તેથીજ તેઓ પુષ્કળ દ્રવ્ય સમ્પાદન કરી શકયા અને આવી ઉત્તમ સખાવતો કરીને નામ અમર કરી શકયા. તેઓ ૬૦ વર્ષની અવસ્થામાં સં. ૧૯૮૪ ના શ્રાવણ વદિ ૭ ગુરુવારે હરિશરણ થયા.

તેમની પછી તેમના ન્હાના ભાઇ જેઠાનન્દ આસનમલે વહિવટ પોતાના હાથમાં લીધો. શેઠ જેઠાનંદનાં પ્રથમ પત્ની હરિશરણ થવાથી તેમનું બીજું લગ્ન કર્યું હતું. પણ પ્રભુની માયા અકળ છે. તેમને ત્યાં સંતતિ થઇ નહિ અને જ્યેષ્ઠ બન્ધુ નારાયણદાસની પાછળ થોડાજ સમયમાં ૧૯૮૫ ના પોષ વદિ ૧૨ ને દિને હરિશરણ થયા. તેમની પાછળ તેઓ વિધવા મૂકી ગયા છે અને પોતાની પાછળ ખર્ચની અમુક રકમો અપાઇ ગયા પછી અવશેષ રહે તે ધર્માદા વીલમાં જાહેર કરી ગયા છે.

ઉપર જણાવેલા નગરઠઠ્ઠાના ગંઢામલ કુટુમ્બના અવશેષો તરીકે હાલમાં શેઠ ત્રીકમદાસનાં પત્ની મથુરાબાઇ તથા શેઠ

જેઠાનન્દનાં પત્ની ગોમતીબાઇ વિદ્યમાન છે અને બંને પ્રભુ-સેવામાંજ સમયનો સદુપયોગ કરે છે અને યાત્રાઓમાં દિવસ નિર્ગમન કરે છે.

એ રીતે પ્રસ્તુત ગ્રન્થની પ્રસિદ્ધિનું સર્વ પ્રકારનું શ્રેય ઉક્ત શેઠ નારાયણુદાસ તથા શેઠ જેઠાનન્દને તથા તેમણે યોજેલા ટ્રસ્ટીઓને છે. **श्रेयांसि बहु विघ्नानि** એ ન્યાયે જો પ્રતિબન્ધ નડ્યા હોય તો તે પણ ભવિષ્યમાં ઉન્નતિને માટેજ છે.

ગ્રંથ પ્રકાશનના કાર્યમાં ટ્રસ્ટીઓને શ્રીયુત ધીરજલાલ-ભાઇ સાંકળીઆ તથા પંડીત શ્રી ગટુલાલજીની સંસ્થા તરફથી આ પુસ્કક છપાવવામાટે ટ્રસ્ટીઓને આપવામાટે ટ્રસ્ટીઓ તેઓનો આભાર માને છે.

સંશોધનમાં જીવદૃષ્ટિ સુલભ દોષ ક્ષમ્ય ગણી ગુણગ્રાહી થવા માટે પણ પ્રાર્થના છે.

नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥

આ પણ્ડિતરાજ જગન્નાથની ઉક્તિ વિદ્વજ્જનો સમક્ષ રજુ કરી વિરમું છું.

મુંબઇ,
જન્માષ્ટમી,
સંવત્ ૧૯૯૬.

વિદ્વજ્જનો અને વૈષ્ણવોનો
અનુગ્રહ ઇચ્છતો,
હરિશંકર ઓંકારજી શાસ્ત્રી.

शेठ जेठानंद आसनमल.



जन्मः संवत् १९२८ फाल्गुन वद्य ११.

अवसानः-संवत् १९८५ पौष वद्य १२.

इ. स. १९२९ ता. ६ वीं फेब्रुवारी.

जगदीश्वर प्रेस, मुंबई नं. ४.

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीभागवतार्थनिबन्धानुसारी श्रीगोकुलरायकृतोध्यायार्थः ।

श्रीकृष्णाय नमः । अथ श्रीभागवते निबन्धानुसारेण प्रथमादिस्कन्धानामध्यायार्था लिख्यन्ते । प्रथमस्कन्धे । हीनाधिकारप्रकरणे प्रश्ननिरूपणमुखेन श्रोतुर्जिज्ञासुत्वस्य वक्तुः सम्प्रदायेन सन्मुखाच्छ्रुतभागवतत्वस्य च निरूपणं प्रथमेऽध्याये ॥ १ ॥

हीनाधिकारप्रकरणे कर्मज्ञानप्रश्नयोरुत्तरेण भगवदवतारप्रयोजनलीलाप्रश्नयोश्चोत्तरेण श्रोतुरमात्सर्यस्य वक्तुश्चातुर्यस्य च निरूपणं द्वितीयेऽध्याये ॥ २ ॥

हीनाधिकारप्रकरणे रूपात्मकानां भगवदवताराणां निरूपणेन च श्रोतुः श्रवणादरवत्त्वस्य वक्तुर्गुह्यज्ञानस्य निरूपणं तृतीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

मध्याधिकारप्रकरणे प्रेरणहेतुभूतप्रसङ्गनिरूपणेन व्यासे भगवन्मनोविचारितभगवदीयत्वनिरूपणं चतुर्थेऽध्याये ॥ ४ ॥

मध्याधिकारप्रकरणे उत्तरस्य कृतेश्च निरूपणेन व्यास-नारदयोः साधनरूपभगवच्छरीरसम्पादितभगवदीयत्वनिरूपणं पञ्चमेऽध्याये ॥ ५ ॥

मध्याधिकारप्रकरणे नारदस्य फलनिरूपणेन नारदे भगवद्वाचिकभगवदीयत्वनिरूपणं षष्ठेऽध्याये ॥ ६ ॥

उत्तमाधिकारप्रकरणेऽर्जुने परतो दुःखनिवारणेन भगवतः परमकृपानिरूपणेन परीक्षित्यधिकारिणि पुरुषपारम्पर्यकृतदोषाभावनिरूपणं सप्तमेऽध्याये ॥ ७ ॥

उत्तमाधिकारप्रकरणे कुन्तीस्तुतिनिरूपणेन कुन्त्यां ब्रह्मस्वरूपाज्ञानजदुःखनिवृत्त्या भगवतः परमकृपानिरूपणेन स्त्रीपारम्पर्यकृतदोषाभावनिरूपणमष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

उत्तमाधिकारप्रकरणे युधिष्ठिरे भीष्मोपदेशेन जीवस्वरूपाज्ञानजनितदुःखनिवृत्त्या भगवतः परमकृपानिरूपणेन पोषकान्नशुद्धिनिरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

उत्तमाधिकारप्रकरणे सम्बन्धिनां भीमादीनां भगवत्परतापुरःसरमध्यायारम्भे सामान्यतः सुखप्राप्तिनिरूपणेन भगवतः परमकृपानिरूपणेन सांसर्गिकदोषाभावनिरूपणं दशमेऽध्याये १०

उत्तमाधिकारप्रकरणे भगवतः कार्यसमाप्त्या सुखस्थित्या पार्थेष्वपि भगवत्सुखेनैव सुखप्राप्त्याऽऽगन्तुकदोषाभावनिरूपणमेकादशेऽध्याये ॥ ११ ॥

उत्तमाधिकारप्रकरणे भगवद्रक्षितपुत्रसम्पत्त्या पार्थेषु विशेषेण सुखप्राप्त्याऽधिकारिणि स्वतः कालतश्च परमकृपानिरूपणं द्वादशेऽध्याये ॥ १२ ॥

उत्पत्तितो विमर्शप्रकरणे चतुर्दशलोकरचनार्थं अनित्यानां महदादिब्रह्माण्डहेतुरूपाणां जननिरूपणं पञ्चमेऽध्याये ॥ ५ ॥

उत्पत्तितो विमर्शप्रकरणे परिच्छिन्नानां जीवानां नित्यानां ब्रह्माण्डे तत्तत्स्थानेषु समागमनिरूपणं पुरुषसूक्तार्थकथनेन जीवानां सर्वफलसाधकभगवद्भजननिरूपणं च षष्ठेऽध्याये ॥६॥

उत्पत्तितो विमर्शप्रकरणे मूलभक्त्या भजनसिद्ध्यर्थं नित्यापरिच्छिन्नस्य भगवतः प्राकट्यनिरूपणं सप्तमेऽध्याये ॥ ७ ॥

उपपत्तितो विमर्शप्रकरणे उक्तेऽर्थे अनुपपत्तिरूपाऽऽशङ्कानिरूपणमष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

उपपत्तितो विमर्शप्रकरणे जीवब्रह्मणोर्देहसम्बन्धे जातशङ्कापरिहारकथनेन उत्तरनिरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

उपपत्तितो विमर्शप्रकरणे शङ्कोत्तराभ्यां सिद्धस्य फलस्य श्रीभागवतश्रवणकर्तव्यतारूपस्य निरूपणं दशमेऽध्याये ॥१०॥

इति श्रवणाङ्गनिरूपणे द्वितीयस्कन्धः ॥ २ ॥

अथ तृतीयस्कन्धे । अधिकारप्रकरणे प्रतिबन्धनिवृत्तिपूर्वकं तीर्थसेवया बाह्यशुद्धिनिरूपणं सत्सङ्गप्रीत्या भगवत्प्रश्नत्रयकरणनिरूपणं प्रथमेऽध्याये ॥ १ ॥

अधिकारप्रकरणे भगवत्कथाश्रुत्या कृताऽऽर्थिकभगवन्माहात्म्यज्ञानेन आभ्यन्तरशुद्धिनिरूपणं द्वितीयेऽध्याये ॥ २ ॥

अधिकारप्रकरणे केवलचरित्रश्रवणेनान्तरज्ञानरूपभगवद्गुणप्रादुर्भावनिरूपणं तृतीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

अधिकारप्रकरणे भगवत्प्रयाणसमयेऽधिकारिणि उद्धवे विद्यमाने अविद्यमाने विदुरे च भगवत्प्रसादनिरूपणं विदुरमैत्रेय-समागमनिरूपणं च चतुर्थेऽध्याये ॥ ४ ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतगुणातीतसृष्टिप्रकरणे ब्रह्माण्डकारणी-भूतमहदादितत्त्वोत्पत्तिस्तुतिनिरूपणं पञ्चमेऽध्याये ॥ ५ ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतगुणातीतसृष्टिप्रकरणे तत्त्वकार्यभूत-ब्रह्माण्डशरीरोत्पत्तिवर्णिनां कर्मनिरूपणं षष्ठेऽध्याये ॥ ६ ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतसगुणसृष्टिप्रकरणे शङ्कोत्तरनिरूपणेन सृष्टिभगवतोर्मध्ये मतान्तरभाषया गुणप्रवेशनिरूपणं सप्तमेऽ-ध्याये ॥ ७ ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतसगुणसृष्टिप्रकरणे सगुणाद् ब्रह्मणो जगत्कारणरूपहृदिजातभगवद्दर्शनचतुर्मुखब्रह्मोत्पत्तिनिरूपणं अष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतसगुणसृष्टिप्रकरणेऽवश्यंभाविजग-दुत्पत्तिफलकब्रह्मस्तोत्रनिरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतकालसृष्टिप्रकरणे दशविधसर्गरूप-कार्यतः कालजन्मनिरूपणं दशमेऽध्याये ॥ १० ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतकालसृष्टिप्रकरणे परमाण्वादिद्विपरा-र्धान्तकालोपाधिवशात् कालजन्मनिरूपणं एकादशेऽध्याये ।११।

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतजीवसृष्टिप्रकरणे लोकातीतलौकिक-मुक्तजीवसृष्टिनिरूपणं तच्छेषभूतनामसृष्टिनिरूपणं च द्वादशेऽ-ध्याये ॥ १२ ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतजीवसृष्टिप्रकरणे सर्वतत्त्वाधारभूत-भूम्युद्धारार्थं वराहकल्पकथनेन मुक्तजीवोत्पत्तौ सङ्क्षेपत उपपत्तिनिरूपणं त्रयोदशेऽध्याये ॥ १३ ॥

अग्रिमैः षड्भिः विस्तरेणोपपत्तिकथनं जन्ममरणात्मक-संसारकथनं च ।

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतजीवसृष्टिप्रकरणे मुक्तजीवानामुत्पत्तौ विस्तरेणोपपत्तिकथनप्रस्तावे सन्ध्यायां कामेन आसुरबीजजनन-निरूपणं चतुर्दशेऽध्याये ॥ १४ ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतजीवसृष्टिप्रकरणे मुक्तजीवानामुत्पत्तौ विस्तरेणोपपत्तिकथनप्रस्तावे ब्रह्मशापेन वैकुण्ठस्थयोरासुरबीजे समागमनिरूपणं पञ्चदशेऽध्याये ॥ १५ ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतजीवसृष्टिप्रकरणे मुक्तजीवानामुत्पत्तौ विस्तरेणोपपत्तिकथनप्रस्तावे भगवद्वाक्येन ब्राह्मणसान्त्वनजय-विजयपातनेन तत्र भगवद्विभूत्यावेशनिरूपणं षोडशेऽध्याये। १६।

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतजीवसृष्टिप्रकरणे मुक्तजीवानामुत्पत्तौ विस्तरेणोपपत्तिकथनप्रस्तावे अतिशयितोत्कर्षकथनेन नाश-बीजनिरूपणं सप्तदशेऽध्याये ॥ १७ ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतजीवसृष्टिप्रकरणे मुक्तजीवानामुत्पत्तौ विस्तरेणोपपत्तिकथनप्रस्तावे दैत्यस्य भगवता सह युद्धकथनेन विनश्यत्तानिरूपणं अष्टादशेऽध्याये ॥ १८ ॥

बन्धसृष्टिप्रकरणान्तर्गतजीवसृष्टिप्रकरणे मुक्तजीवानामुत्पत्तौ विस्तरेणोपपत्तिकथनप्रस्तावे दैत्यविनाशनिरूपणं एकोनविंशेऽध्याये ॥ १९ ॥

इति बन्धसृष्टिप्रकरणम् ।

मोक्षसृष्टिप्रकरणे नवभेदाभिन्नत्रैगुण्यनिर्गुण्यवस्थारूपज्ञान-भगवच्चिन्तनात्मकस्वभावभेदद्वयनिरूपणेन मोक्षोपपत्तिनिरूपणं विंशेऽध्याये ॥ २० ॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणान्तर्गततत्त्वमुक्तिप्रकरणे भोगादिसंयुतमुक्ति-कथनप्रस्तावे कर्दमस्य मनोश्च धर्मसिद्धिनिरूपणं एकविंशेऽ-ध्याये ॥ २१ ॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणान्तर्गततत्त्वमुक्तिप्रकरणे भोगादिसंयुतमुक्ति-कथनप्रस्तावे ऐहिकामुष्मिकोत्कर्षयुक्तस्य मनोः कन्यालाभेन कर्दमस्यार्थसिद्धिनिरूपणं द्वाविंशेऽध्याये ॥ २२ ॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणान्तर्गततत्त्वमुक्तिप्रकरणे भोगादिसंयुतमुक्ति-कथनप्रस्तावे कर्दमस्य कामसिद्धिनिरूपणं त्रयोविंशेऽध्याये।२३।

मोक्षसृष्टिप्रकरणान्तर्गततत्त्वमुक्तिप्रकरणे भोगादिसंयुतमुक्ति-कथनप्रस्तावे कर्दमस्य साङ्ख्यफलरूपमोक्षनिरूपणं चतुर्विंशेऽ-ध्याये ॥ २४ ॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणे कालस्य मुक्तिलीलारूपमुख्यभक्तिनिरूपणं पञ्चविंशेऽध्याये ॥ २५ ॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणान्तर्गतगुणातीतमुक्तिप्रकरणे साङ्ख्येन उत्पपत्त्या उपपत्त्या चात्मनः सर्वभिन्नत्वनिरूपणं षड्विंशेऽ-ध्याये ॥ २६ ॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणान्तर्गतगुणातीतमुक्तिलीलाप्रकरणे साङ्ख्येन ज्ञानतत्साधनोपपत्तीनां निरूपणं सप्तविंशेऽध्याये ॥ २७ ॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणे सगुणमुक्तिलीलारूपससाधनाष्टाङ्गयोग-निरूपणं अष्टाविंशेऽध्याये ॥ २८ ॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणान्तर्गतजीवन्मुक्तिप्रकरणे सर्वसाधनरूपचतुर्विधभक्तिवैराग्यहेतुभयहेतोः कालस्य माहात्म्यनिरूपणं ऊनत्रिंशेऽध्याये ॥ २९ ॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणान्तर्गतजीवन्मुक्तिप्रकरणे भयहेतुकवैराग्यबोधकमृत्युना दोषनिरूपणं त्रिंशेऽध्याये ॥ ३० ॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणान्तर्गतजीवन्मुक्तिप्रकरणे भयहेतुकवैराग्यबोधकजन्मना दोषनिरूपणं एकत्रिंशेऽध्याये ॥ ३१ ॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणे सर्वशेषसर्वनिर्धारणं द्वात्रिंशेऽध्याये ॥३२॥

मोक्षसृष्टिप्रकरणे सर्गफलबोधकयोगफलात्मकदेवहूतिमोक्षनिरूपणं त्रयस्त्रिंशेऽध्याये ॥ ३३ ॥

॥ इति सर्गनिरूपणे तृतीयस्कन्धः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थस्कन्धः । धर्मप्रकरणे सतीसम्बन्धरूपानर्थप्रसङ्गनिरूपणं प्रथमेऽध्याये ॥ १ ॥

धर्मप्रकरणे प्रसङ्गस्य कार्यभूतशापकथारूपानर्थहेतुनिरूपणं द्वितियेऽध्याये ॥ २ ॥

धर्मप्रकरणे द्वेषस्थिरीकरणरूपानर्थसम्भूतिनिरूपणं तृतीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

धर्मप्रकरणे सतीमरणरूपद्वेषावान्तरव्यापारनिरूपणं चतुर्थेऽध्याये ॥ ४ ॥

धर्मप्रकरणेऽनर्थफलरूपयज्ञनाशनिरूपणं पञ्चमेऽध्याये ॥५॥

धर्मप्रकरणे रुद्रभागकल्पनेन रुद्रानुनयरूपयज्ञसिद्धिपूर्वाङ्गनिरूपणं षष्ठेऽध्याये ॥ ६ ॥

धर्मप्रकरणे प्रभुरूपेण प्रकटस्य विष्णोः स्तोत्रेण भगवतैव यज्ञसंसिद्धिनिरूपणं सप्तमेऽध्याये ॥ ७ ॥

अर्थप्रकरणे ध्रुवस्य अत्युग्रतपोभगवत्परिचर्यादिसाधन-निरूपणं अष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

अर्थप्रकरणे भगवत्प्रादुर्भाववरादिसाध्यनिरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

अर्थप्रकरणे क्रोधावेशयुद्धादिराज्यदोषनिरूपणं दशमेऽध्याये ॥ १० ॥

अर्थप्रकरणे मनुवाक्ये दोषहानिनिरूपणं एकादशेऽध्याये ॥ ॥ ११ ॥

अर्थप्रकरणे ध्रुवस्य भगवत्पदप्राप्तिरूपफलनिरूपणं द्वादशेऽध्याये ॥ १२ ॥

कामप्रकरणे सर्वेषां कामेन जात इति प्रस्तावे रक्षकाभाव-रूपकामहेतुनिरूपणं त्रयोदशेऽध्याये ॥ १३ ॥

कामप्रकरणे सर्वेषां कामेन जात इति प्रस्तावे रक्षकाभाव-रूपहेतोरधर्मस्थापनलोकोपद्रवरूपकार्यनिरूपणं चतुर्दशेऽध्याये ॥ १४ ॥

कामप्रकरणे सर्वेषां कामेन जात इति प्रस्तावे पृथोः राज्या-त्मकगुणनिरूपणं पञ्चदशेऽध्याये ॥ १५ ॥

कामप्रकरणे सर्वेषां कामेन जात इति प्रस्तावे पृथौ आविष्ट-भगवद्गुणनिरूपणं षोडशेऽध्याये ॥ १६ ॥

मोक्षप्रकरणे सायुज्यान्तर्गतब्रह्मभावप्रकरणे विनश्यत्तया सर्ववस्तुविवेककथनेन जीवस्य संसारमार्गे गमनसामग्रीनिरूपणं सप्तविंशेऽध्याये ॥ २७ ॥

मोक्षप्रकरणे सायुज्यान्तर्गतब्रह्मभावप्रकरणे सार्थकविनाशेन सर्ववस्तुविवेककथनेन जीवस्य मुक्तिमार्गे गमनसामग्रीनिरूपणं अष्टाविंशेऽध्याये ॥ २८ ॥

मोक्षप्रकरणे सायुज्यान्तर्गतब्रह्मभावप्रकरणे सर्वसन्देहराहित्यपूर्वकफलनिरूपणं ऊनत्रिंशेऽध्याये ॥ २९ ॥

मोक्षप्रकरणे परममोक्षरूपकृष्णसायुज्यकथने प्रचेतसां भगवत्प्रसादनिरूपणं त्रिंशेऽध्याये ॥ ३० ॥

मोक्षप्रकरणे परममोक्षरूपकृष्णसायुज्यकथने प्रचेतसां परमफलनिरूपणं एकत्रिंशेऽध्याये ॥ ३१ ॥

इति विसर्गनिरूपणे चतुर्थस्कन्धः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमस्कन्धः । कृष्णेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे प्रियव्रतस्य स्वरूपे स्थापकऐश्वर्यवीर्यनिरूपणं प्रथमेऽध्याये ॥ १ ॥

कृष्णेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे आग्नीध्रस्य स्वरूपे स्थापकश्रीनिरूपणं द्वितीयेऽध्याये ॥ २ ॥

कृष्णेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे नाभेः स्वरूपे स्थापकयशोनिरूपणं तृतीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

कृष्णेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे प्रजानां स्वरूपे स्थापकधर्मिरूपऋषभावतारनिरूपणं चतुर्थेऽध्याये ॥ ४ ॥

कृष्णेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे ऋषभपुत्राणां स्वरूपे स्थापकज्ञाननिरूपणं पञ्चमेऽध्याये ॥ ५ ॥

कृष्णेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे योगिप्रभृतिसर्वलोकानां स्वरूपे स्थापकवैराग्यनिरूपणं षष्ठेऽध्याये ॥ ६ ॥

योगेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे भरतस्य प्रजापालनादिधर्मयोगसाधनभक्तिनिरूपणं सप्तमेऽध्याये ॥ ७ ॥

योगेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे प्रारब्धादिवशात् योगविघाते मुमुक्षोरितरसर्वसाधनसम्पन्नस्यापि भरतस्य मनसश्चाञ्चल्यप्रवाहपतितत्वहरिभक्तेर्ज्ञानदातृत्वनिरूपणं अष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

योगेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे मनःस्थैर्यभगवत्प्राप्तियोग्यब्राह्मणदेहेपि तत्प्रतिबन्धकाध्यापनवृषलहस्तमरणादितो हरिभक्तेर्मोचकत्वनिरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

योगेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे मर्यादायां कर्मादीनां सर्वथा बलिष्ठत्वज्ञापनाय ज्ञानवतोपि भरतस्य जन्मान्तरं जातमितिज्ञापनार्थं राजजन्मनि जातज्ञानबोधकोपदेशनिरूपणप्रस्तावे रहूगणस्य गुरौ शिष्यप्रकारेण नतिप्रश्ननिरूपणं दशमेऽध्याये ॥ १० ॥

योगेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे पूर्वजन्मनि जातज्ञानबोधकोपदेशनिरूपणप्रस्तावे योगानुसारिविज्ञानमनोनिग्रहनिरूपणं एकादशेऽध्याये ॥ ११ ॥

योगेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे पूर्वजन्मनि जातज्ञानबोधकोपदेशनिरूपणप्रस्तावे भगवदतिरिक्तपदार्थानामवस्तुत्वकथनेनोत्कृष्टवैराग्यनिरूपणं द्वादशेऽध्याये ॥ १२ ॥

योगेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे पूर्वजन्मनि जातज्ञानबोधकोपदेशनिरूपणप्रस्तावे अधिकारिपरीक्षकपरोक्षकथने भगवदन्यपदार्थानां दुःखदत्वकथनेनोत्कृष्टवैराग्यनिरूपणं त्रयोदशेऽध्याये ॥ १३ ॥

ज्ञानेन स्वरूपस्थितिकथने ज्ञानमार्गीयपरोक्षकथनाबोधेन परीक्षिति भक्तिमार्गीयोत्कर्षनिरूपणं स्वरूपकपरोक्षकथाव्याख्यानरूपज्ञाननिरूपणं भरतपूर्वजन्मद्वयसार्थत्वनिरूपणं चतुर्दशेऽध्याये ॥ १४ ॥

योगेन स्वरूपस्थितिप्रकरणे भरतवंशस्योत्तमत्वनिरूपणं पञ्चदशेऽध्याये ॥ १५ ॥

देशस्थितिप्रकरणे भूमिस्थाननिरूपणप्रस्तावे भूमेः परिमाणस्वरूपनिरूपणं षोडशेऽध्याये ॥ १६ ॥

देशस्थितिप्रकरणे भूमिस्थाननिरूपणप्रस्तावे खण्डेषु गङ्गाजलसम्बन्धेनागन्तुकधर्मकृतोत्कर्षनिरूपणं हरिपूजया इलावृतोत्कर्षनिरूपणं सप्तदशेऽध्याये ॥ १७ ॥

देशस्थितिप्रकरणे भूमिस्थाननिरूपणप्रस्तावे हरिपूजया भद्राश्वादिषड्वर्षोत्कर्षनिरूपणं अष्टादशेऽध्याये ॥ १८ ॥

देशस्थितिप्रकरणे भूमिस्थाननिरूपणप्रस्तावे गुणमार्गेण हरिपूजायामुत्तरोत्तरोत्कर्षनिरूपणाद् वर्षद्वये हरिपूजया पर्वतोद्भूतनद्यादिजलेन च कर्मभूमित्वेन सर्वोपजीव्यतया देवस्तुत्या च भरतखण्डे परमोत्कर्षनिरूपणं एकोनविंशेऽध्याये ॥ १९ ॥

देशस्थितिप्रकरणे भूमिस्थाननिरूपणप्रस्तावे प्लक्षद्वीपादीनां प्रमाणलक्षणादिनिरूपणं विंशेऽध्याये ॥ २० ॥

देशस्थितिप्रकरणे द्युमर्यादानिरूपणप्रस्तावे सूर्यमर्यादानिरूपणं एकविंशेऽध्याये ॥ २१ ॥

देशस्थितिप्रकरणे द्युमर्यादानिरूपणं द्वाविंशेऽध्याये ॥ २२ ॥

देशस्थितिप्रकरणे द्युमर्यादानिरूपणप्रस्तावे शिशुमारसंस्थाननिरूपणं त्रयोविंशेऽध्याये ॥ २३ ॥

देशस्थितिप्रकरणे अधोमर्यादानिरूपणं चतुर्विंशेऽध्याये।२४।

देशस्थितिप्रकरणे अधोमर्यादानिरूपणप्रस्तावेऽधःस्थानां सुखहेतुशेषनिरूपणं पञ्चविंशेऽध्याये ॥ २५ ॥

देशस्थितिप्रकरणे अधोमर्यादानिरूपणप्रस्तावे प्रतिषिद्धकर्मफलभूतनरकमर्यादानिरूपणं षड्विंशेऽध्याये ॥ २६ ॥

इति स्थाननिरूपणे पञ्चमस्कन्धः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः स्कन्धः । नामप्रकरणे सङ्केतितनामोच्चारणमाहिम्ना अजामिलस्य यमदूतादिमुखेन वृत्तान्तश्रवणं प्रथमेऽध्याये ॥ १ ॥

नामप्रकरणे विष्णुदूतमुखेन कीर्तनशंसनतत्फलनिरूपणं द्वितीयेऽध्याये ॥ २ ॥

नामप्रकरणे सर्वेषां नामस्मरणकारणाय यमोक्तसिद्धान्तनिरूपणं तृतीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

रूपप्रकरणे दक्षे तपसा भौतिककेवलसात्त्विकप्रसादनिरूपणं चतुर्थेऽध्याये ॥ ४ ॥

रूपप्रकरणे ज्ञानेन दक्षपुत्रेषु तमोमिश्रसात्त्विकभौतिकप्रसादनिरूपणं पञ्चमेऽध्याये ॥ ५ ॥

रूपप्रकरणे दक्षकन्यासु जगद्भूत्यै रजोमिश्रसात्त्विकभौतिक-प्रसादनिरूपणं षष्ठेऽध्याये ॥ ६ ॥

रूपप्रकरणे इन्द्रप्रसादार्थं विश्वरूपे पौरोहित्ये तदेव भाव-बृहस्पतिसमज्ञानतपस्यारूपाऽऽध्यात्मिकप्रसादनिरूपणं सप्तमेऽ-ध्याये ॥ ७ ॥

रूपप्रकरणे इन्द्रप्रसादार्थं कवचोपदेशेन विश्वरूपे वैष्णवत्व-रूपाऽऽध्यात्मिकप्रसादनिरूपणं अष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

रूपप्रकरणे इन्द्रप्रसादार्थं कर्मिणो विश्वरूपस्य अन्यथा-यज्ञकरणेन दैत्यभावादिन्द्रप्रसादप्रतिबन्धकत्वाद् वधनिरूपणं भाक्तस्यापि वृत्रस्य देवद्रोहेण वर्तमानस्य दैत्यभावादिन्द्रप्रसाद-प्रतिबन्धकत्वाद् वधत्वनिरूपणं ज्ञानिनोपि दधीचेर्दैत्यत्वाभावेपि तज्जीवनस्येन्द्रप्रसादप्रतिबन्धकत्वनिरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

इन्द्रप्रसादप्रतिबन्धकानां कर्मिज्ञानिभक्तानां वधवध्यत्व-निरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

रूपप्रकरणे वृत्रे आधिदैविकप्रसादरूपज्ञाननिरूपणं दशमेऽ-ध्याये ॥ १० ॥

सेनापलायनरूपे विषादकारणे उपस्थितेप्यविषण्णत्वेन श्लोकद्वयेन सैनिकान् प्रति उपदेशकथनेनाप्रतिरुद्धं ज्ञानम् ।१०।

रूपप्रकरणे वृत्रे आधिदैविकप्रसादरूपभक्तिनिरूपणं एकादशेऽ-ध्याये ॥ ११ ॥

स्वपराक्रमदर्शनेन विषण्णेपीन्द्रे स्ववधोपायज्ञापनेन भगव-दतिरिक्ते रागाभाव अतिदैन्येन स्तुतिश्च तत्र माहात्म्यज्ञान-स्नेहयोर्लक्षणम् ॥ ११ ॥

रूपप्रकरणे वृत्रे आधिदैविकप्रसादरूपबलनिरूपणं इन्द्रप्रसादज्ञापकवृत्रवधनिरूपणं च द्वादशेऽध्याये ॥ १२ ॥

च्युतवज्रस्य विलज्जितस्येन्द्रस्य ज्ञाननीत्युपदेशेन वज्रग्राहणं तेन युद्धं क्षीणायुधेन कृत्तबाहुनापि सवाहेनेन्द्रनिगरणं बललक्षणम् ॥ १२ ॥

रूपप्रकरणे वृत्रहत्याया अपि आधिदैविकत्वेन रूपिणीत्वात् तत्कृतेन्द्रक्लेशनिरूपणं ऋतम्भरभगवद्ध्यानेन तत्पापनिवृत्तिनिरूपणं रुद्रेण तत्पापपराभवनिरूपणं लक्ष्म्येन्द्ररक्षया ध्यानप्रतिबन्धाभावनिरूपणं अश्वमेधेन महेन्द्रत्वनिरूपणं च त्रयोदशेऽध्याये ॥ १३ ॥

रूपप्रकरणे इन्द्रे प्रदानार्थं भक्तिमार्गीयभक्तानुपयोगिमतान्तरसिद्धवैराग्यनिरूपणं चतुर्दशेऽध्याये ॥ १४ ॥

रूपप्रकरणे इन्द्रे प्रदानार्थं भक्तिमार्गीयभक्तानुपयोगिमतान्तरसिद्धज्ञाननिरूपणं पञ्चदशेऽध्याये ॥ १५ ॥

रूपप्रकरणे इन्द्रे प्रदानार्थं भक्तिमार्गीयभक्तानुपयोगिमतान्तरसिद्धभक्तिप्रसादनिरूपणं षोडशेऽध्याये ॥ १६ ॥

रूपप्रकरणे मुख्यभक्तेर्दोषयुतत्वाभावाय दोषस्य शापकृतत्वेन आगन्तुकत्वज्ञापनाय भक्तिमार्गीयभक्तेऽसम्भावितमतान्तरसिद्धशापनिरूपणं सप्तदशेऽध्याये ॥ १७ ॥

क्रियाप्रकरणे बाह्यपूजया बाह्यासुरत्वनिवृत्तिनिरूपणं अष्टादशेऽध्याये ॥ १८ ॥

क्रियाप्रकरणे आन्तरपूजया आन्तरासुरत्वनिवृत्तिनिरूपणं एकोनविंशेऽध्याये ॥ १९ ॥

॥ इति पुष्टिनिरूपणे षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमस्कन्धे । असद्वासनाप्रकरणे तत्कार्यरूपवैकुण्ठे सनकाद्यतिक्रमरूपौद्धत्यनिरूपणं प्रथमेऽध्याये ॥ १ ॥

असद्वासनाप्रकरणे तत्कार्यभूतसर्वलोकपीडानिरूपणं द्वितीयेऽध्याये ॥ २ ॥

असद्वासनाप्रकरणे तत्कार्यभूततपोरूपस्वपीडानिरूपणं तृतीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

असद्वासनाप्रकरणे तत्कार्यरूपाऽत्यन्तभोगसम्पत्तावपि अतृप्तिरूपाऽनिर्वृतिनिरूपणं चतुर्थेऽध्याये ॥ ४ ॥

असद्वासनाप्रकरणे तत्कार्यरूपभगवद्भक्तपीडानिरूपणं पञ्चमेऽध्याये ॥ ५ ॥

सद्वासनाप्रकरणे तत्कार्यरूपसर्वमोचकज्ञानहेतुदयानिरूपणं षष्ठेऽध्याये ॥ ६ ॥

सद्वासनाप्रकरणे तत्कार्यरूपसर्वमोचकक्रियाहेतुसानुभावमहत्कृपानिरूपणं सप्तमेऽध्याये ॥ ७ ॥

सद्वासनाप्रकरणे अतिदुःखहेतुनाशकभगवत्प्रादुर्भावानुकूलक्रियानिरूपणं अष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

सद्वासनाप्रकरणे जीवस्य सर्वथा भगवत्साम्मुख्यनिरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

सद्वासनाप्रकरणे सप्रसादसफलकायवाङ्मनोभावनिरूपणं सद्वासनामूलस्य हरेर्दुर्वासनामूलत्रिपुरनाशकत्वनिरूपणं च दशमेऽध्याये ॥ १० ॥

मिश्रवासनावतो जीवस्यासद्वासनानिवर्तककर्मप्रकरणे साधारणसर्वधर्मनिरूपणं एकादशेऽध्याये ॥ ११ ॥

मिश्रवासनावतो जीवस्यासद्वासनानिवर्तककर्मप्रकरणे ब्रह्मचारिवनस्थधर्मनिरूपणं द्वादशेऽध्याये ॥ १२ ॥

मिश्रवासनावतो जीवस्यासद्वासनानिवर्तककर्मप्रकरणे संन्यासिधर्मनिरूपणं त्रयोदशेऽध्याये ॥ १३ ॥

मिश्रवासनावतो जीवस्यासद्वासनानिवर्तककर्मप्रकरणे गृहस्थ-धर्मनिरूपणप्रस्तावे देशकालादिनिर्णयपूर्वकबाह्यदोषनिवर्तक-धर्मनिरूपणं चतुर्दशेऽध्याये ॥ १४ ॥

मिश्रवासनावतो जीवस्यासद्वासनानिवर्तककर्मप्रकरणे गृहस्थ-धर्मनिरूपणप्रस्तावे अन्तःकरणदोषनाशकनिर्णीतसाधननिरूपणं पञ्चदशेऽध्याये ॥ १५ ॥

इति ऊतिनिरूपणे सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमस्कन्धे । आपत्सु हरिसंस्मरणप्रकरणे मनोरूप-निषदर्थानुसन्धानरूपभगवत्स्मृत्यैव भगवत्कृतेन प्रतिबन्ध-निवारणेन तपोरूपधर्मसिद्धिनिरूपणं धर्मबाधे क्लेशः स्यादिति ज्ञापनार्थं गजेन्द्रकथाप्रक्षेपतत्प्रश्ननिरूपणं च प्रथमेऽध्याये ॥१॥

आपत्सु हरिसंस्मरणप्रकरणे गजेन्द्रस्य पूर्वजन्मधर्महेतुक-हरिस्मृतिसाधनक्लेशकारणीभूतसकामार्थसिद्धिनिरूपणं द्वितीयेऽध्याये ॥ २ ॥

आपत्सु हरिसंस्मरणप्रकरणे गजेन्द्रस्य पूर्वजन्मशिक्षित-स्तोत्रेण भगवत्प्रपत्तिरूपरक्षाफलकमुख्यकामसिद्धिनिरूपणं तृतीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

आपत्सु हरिसंस्मरणप्रकरणे स्मृतिप्रपत्तिरूपभक्त्या तुष्टेन हरिणा गजेन्द्रस्य मोक्षसिद्धिनिरूपणं चतुर्थेऽध्याये ॥ ४ ॥

सम्पत्सु सर्वदानप्रकरणे दानहेतुनिरूपणप्रस्तावे हेतुत्वेन साधनभगवन्निरूपणं पञ्चमेऽध्याये ॥ ५ ॥

सम्पत्सु सर्वदानप्रकरणे दानहेतुनिरूपणप्रस्तावे हेतुत्वेन साधनवर्गदेवासुरनिरूपणं षष्ठेऽध्याये ॥ ६ ॥

सम्पत्सु सर्वदानप्रकरणे दानहेतुनिरूपणप्रस्तावे हेतुत्वेन प्रतिबन्धनिवर्तकशिवनिरूपणं सप्तमेऽध्याये ॥ ७ ॥

सम्पत्सु सर्वदानप्रकरणे दानरूपनिरूपणप्रस्तावे सर्वरत्नात्मकदेयोत्पत्तिनिरूपणं अष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

सम्पत्सु सर्वदानप्रकरणे दानरूपनिरूपणप्रस्तावे भगवता अपात्रदैत्यवञ्चनेन पात्रदेवेभ्योऽमृतदानकर्मनिरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

सम्पत्सु सर्वदानप्रकरणे दानरूपनिरूपणप्रस्तावे मोक्षाध्यात्मिकरूपस्य चेतनस्यामृतस्य देवोपकारकजीर्णतानिरूपणं दशमेऽध्याये । भगवदुपकारास्मरणात् स्वाहङ्कारेण युद्धप्रवृत्तौ अमृतस्य चेतनत्वाद् देवेषु कृतघ्नताशङ्कोत्पत्त्याऽजीर्णत्वेन देवानां पराजये जातेऽहङ्कारनिवृत्त्या भगवदुपकारस्मरणाद् दैन्येन भगवद्ध्याने प्रादुर्भूय भगवता दैत्यहननेऽमृतस्यापि कृतघ्नताशङ्कानिवृत्त्या जीर्णत्वं देवजयहेतुः ॥ १० ॥

सम्पत्सु सर्वदानप्रकरणे दानफलनिरूपणप्रस्तावेऽमृतपातृदेवसाधितदैत्यहननस्वर्गप्राप्तिरूपफलनिरूपणं एकादशेऽध्याये। ११।

सम्पत्सु सर्वदानप्रकरणे दानफलनिरूपणप्रस्तावे स्वाश्रितदैत्येषूपायान्तरोपदेशेन देवानां पुनरुपद्रवाभावायामृतदातृभगवत्कृतमहादेवसम्मोहनरूपफलनिरूपणं द्वादशेऽध्याये ॥ १२ ॥

सम्पत्सु सर्वदानप्रकरणे दानफलनिरूपणप्रस्तावे सप्तमाद्यष्टमन्वन्तरनिरूपणेन पीतामृतानां देवानां सर्वमन्वन्तरेष्वावेशादमृतकृताक्षयत्वरूपफलनिरूपणं त्रयोदशेऽध्याये ॥ १३ ॥

सम्पत्सु सर्वदानप्रकरणे मनुमनुपुत्राद्यीषणकर्मनिरूपणेन पञ्चानां भगवदधीनत्वकथनात् भगवतैव सर्वदानादिधर्मसिद्धिनिरूपणं चतुर्दशेऽध्याये ॥ १४ ॥

स्वोक्तनिर्वाहप्रकरणे सत्यवाक्यहेतुनिरूपणप्रस्तावे विप्रप्रसादेन कारणेन बलेर्दातुः पुनः स्वर्गजयरूपदानसामर्थ्यनिरूपणं पञ्चदशेऽध्याये ॥ १५ ॥

स्वोक्तनिर्वाहप्रकरणे सत्यवाक्यहेतुनिरूपणप्रस्तावे भगवतो याचनार्थं प्रसङ्गनिरूपणप्रस्तावे च अदित्या भगवत्तोषहेतुपयोव्रतरूपकर्मप्रसादनिरूपणं षोडशेऽध्याये ॥ १६ ॥

स्वोक्तनिर्वाहप्रकरणे सत्यवाक्यहेतुनिरूपणप्रस्तावे भगवतो याचनार्थं प्रसङ्गनिरूपणप्रस्तावे च अदित्यां व्रतसन्तुष्टस्य भगवतः प्रसादनिरूपणं सप्तदशेऽध्याये ॥ १७ ॥

स्वोक्तनिर्वाहप्रकरणे भगवतो याचनार्थं प्रसङ्गनिरूपणप्रस्तावे दाननिरूपणप्रस्तावे च प्रसन्नस्य भगवतोऽदित्यामवतीर्य छलेन बटुवामनरूपं गृहीत्वा बलियज्ञे गमननिरूपणं बलेर्वामने भगवत्त्वाज्ञाननिरूपणं च अष्टादशेऽध्याये ॥ १८ ॥

स्वोक्तनिर्वाहप्रकरणे दाननिरूपणप्रस्तावे भगवतो दातुः प्रशंसापूर्वकयाचननिरूपणं भृगुवाक्यैर्वामने बलेर्भगवत्त्वज्ञान-निरूपणं च एकोनविंशेऽध्याये ॥ १९ ॥

स्वोक्तनिर्वाहप्रकरणे दाननिरूपणप्रस्तावे भृगुणा दैत्यवैरि-त्वेन सर्वस्वहारकभगवत्त्वज्ञापनेपि धैर्यमवलम्ब्य गुरुवाक्यमति-क्रम्य तच्छापमप्यङ्गीकृत्य स्वविचारेण सत्यवाक्यनिर्वाहार्थं विश्वरूपवपुषा भगवताङ्गीकारान्तस्य बलिकृतस्य दानस्य निरू-पणं विंशेऽध्याये ॥ २० ॥

स्वोक्तनिर्वाहप्रकरणे दानफलनिरूपणप्रस्तावे अन्यथा-करणाद् बलेर्बन्धनिरूपणं एकविंशेऽध्याये ॥ २१ ॥

साक्षात्कृते भगवति आत्मादिसर्वपदार्थस्य भगवदीयत्वेन तस्मिन् समर्पणस्यैवोचितत्वेपि तदकृत्वा आत्मादिसर्ववस्तुषु अहन्तां ममतां च स्थाप्य स्वाहङ्कारेण सत्यवाक्यनिर्वाहार्थं भगवत्त्वे ज्ञातेपि तस्मै दानमन्यथाकरणं, भगवांस्तु तत्सैनिक-कृतोपद्रवं लोकसिद्धमपराधं निमित्तीकृत्य तस्मिन् दैन्येन भगवदीयत्वसम्पादनायाहङ्कारादिनिवर्तकं दण्डात्मकानुग्रहरूपं बन्धनं चकार, दानादिलौकिकधर्मैः स्वर्गादिप्राप्तिरूपं फलमपि बन्धरूपमेवेतिज्ञापनायापि दानफलत्वेन बन्धनमेव चकार, इदमेव फलम् ॥ २२ ॥

स्वोक्तनिर्वाहप्रकरणे दानफलनिरूपणप्रस्तावे यथार्थकरणात् बलेर्मोचनसुदुर्लभवरप्राप्तिनिरूपणं द्वाविंशेऽध्याये ॥ २२ ॥

भगवति असूयामकृत्वा दण्डमनुग्रहं मत्वा दैन्येनात्मसमर्पणं शरणागतिश्च यथार्थकरणं, संसारादपि मोचनं, आधिव्याधि-

राहित्यं उपसर्गाभावः सुखं लोकेशकृतपराभवाभावः चक्रेण आज्ञोल्लङ्घिदैत्यनाशनं भगवत्कृता रक्षा सदा भगवद्दर्शनं आसुरभावनिवृत्तिश्च सुदुर्लभा वराः ॥ २२ ॥

स्वोक्तनिर्वाहप्रकरणे दानफलनिरूपणप्रस्तावे सावर्णिमन्वन्तरे अभीप्सितार्थस्वर्गसिद्ध्यर्थं बलेः सुतलस्थापननिरूपणं यज्ञरूपस्य पूर्वार्थस्यापि संसिद्धिनिरूपणं त्रयोविंशेऽध्याये। २३।

धर्मवक्तृप्रकरणे त्रिविधधर्मवक्तृमत्स्यावतारनिरूपणं चतुर्विंशेऽध्याये ॥ २४ ॥

॥ इति सद्धर्मनिरूपणे अष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

अथ नवमस्कन्धे ॥ सूर्यसोमवंशप्रकरणे आद्यकक्षानिरूपणप्रस्तावे सुद्युम्ने ब्रह्मविष्णुशिवकृतस्त्रीपुंस्त्वोभयत्वनिरूपणेन देवप्रसादयुक्तभक्तनिरूपणं प्रथमेऽध्याये ॥ १ ॥

सूर्यवंशप्रकरणे आद्यकक्षानिरूपणप्रस्तावे पृषध्रादिसप्तमनुपुत्रचरित्रवंशनिरूपणमुखेन भगशब्दवाच्यानां धर्माणां धर्मिणश्च भगवतो निरूपणात् लम्बुषादेव्या भजननिरूपणेन च देवरूपभक्तनिरूपणं द्वितीयेऽध्याये ॥ २ ॥

सूर्यवंशप्रकरणे आद्यकक्षानिरूपणप्रस्तावे शर्यातेः अङ्गिरसां सत्रे द्वितीयदिनकार्यप्रवक्तृत्वेन स्वतो यज्ञप्रवर्तकत्वात् यज्ञप्रवर्तकानां च्यवनादीनामिन्द्रभुजस्तम्भनं कृत्वा लुप्तस्याश्विनग्रहस्य प्रवर्तनसमर्थानां सुकन्यादानादिना सर्वकामप्रपूरकत्वात ब्रह्मवाक्येन तद्वंशीयकन्याया बलदेवे दानाच्च च देवपोषकभक्तनिरूपणं तृतीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

सूर्यवंशप्रकरणे मध्यकक्षानिरूपणप्रस्तावे नाभागे मन्त्रद्रष्टृत्वेन सत्यपरत्वेन च शम्भुपरितोषणात् शम्भुसमभक्तनिरूपणं अम्बरीषे च सर्वात्मभावेन सर्वेन्द्रियैर्भगवद्भजनात् तदितरत्रारागात् तद्भक्तेः सानुभावत्वज्ञापनार्थं कायिकब्रह्मशापास्पर्शाद् भगवतो भक्तवश्यत्वेन तादृशभक्ते कृतापराधस्य भगवताप्यरक्षणाद् भगवत्समभक्तनिरूपणं सर्वत्र भक्तेषु बन्धमोक्षव्यवस्थाज्ञापनाय मध्यमानां मध्यमेऽम्बरीषे बन्धरूपगृहस्थितिनिरूपणं चतुर्थेऽध्याये ॥ ४ ॥

सूर्यवंशप्रकरणे मध्यमकक्षानिरूपणप्रस्तावे दुर्वाससाम्बरीषपादग्रहणे अम्बरीषस्य लज्जितत्वेन स्वयं पादग्रहणेन दुर्वाससः प्रसादनेन ब्रह्मण्यतानिरूपणात् चक्रस्तुत्या गर्वाभावनिरूपणात् कृतापराधस्य भगवताप्यरक्षितस्य रक्षानिरूपणाच्च च भक्तौ भगवतोऽमृग्यत्वेन भक्तस्यैव मृग्यत्वेन ब्रह्मभावाद् भक्तेः श्रेष्ठत्वनिरूपणं बन्धमोक्षव्यवस्थाज्ञापनायाम्बरीषस्य गृहत्यागरूपमोक्षनिरूपणं च पञ्चमेऽध्याये ॥ ५ ॥

सूर्यवंशप्रकरणे मध्यमकक्षानिरूपणप्रस्तावे शशादपितुरिक्ष्वाकोः गुरुवाक्यात् कर्मणि पुत्रापराधज्ञाने तत्त्यागेन संसारनिरपेक्षत्वकथनात् याजकेन सह संवादेन तद्भक्तेः कर्मतः श्रैष्ठ्यकथनात्, शशादपुत्रस्येन्द्रारूढस्य देवकार्यकारिणो भगवत्तेजसा व्यापितत्वेन हरेर्निवेदनकथनात्, तद्वंशे उत्पन्नस्य कुवलयाश्वस्यातिदुःसहपुत्रमरणमप्यङ्गीकृत्य ऋषिकार्यकारित्वेन विप्रपरत्वकथनात्, युवनाश्वभार्याणां वन्ध्यात्वेपि पुंसवनजलपानतः

स्वस्यैव पुत्रलाभेन ऋषिप्रसादकथनात्, स्वस्य पुत्रस्य च जीवनेन देवप्रसादकथनादैहिकामुष्मिकोत्कर्षवति सौभरिब्राह्मणे प्राप्तप्रतिष्ठस्य मान्धातुश्च कथनात्, शशादे सर्वगुणज्ञापनाद् ब्रह्मसमभक्तनिरूपणं षष्ठेऽध्याये ॥ ६ ॥

सूर्यवंशप्रकरणे उत्तमकक्षानिरूपणप्रस्तावे भक्तस्यैव निवृत्त्यर्थं प्राक्तनदोषेण जातचाण्डालत्वस्य ज्ञापयितुं हरिश्चन्द्रद्वारा मोचनेन हरिश्चन्द्रभक्तेरन्योद्धारकत्वेन प्रशस्तत्वाल् लोकापवादशान्त्यर्थं ऋणत्रयनिवृत्त्यर्थं च वरुणप्रार्थनाप्राप्तस्य पुत्रस्य मरणाभ्यनुज्ञायामपि भगवता पुत्ररक्षया तत्कृपाद्योतनाद् धर्मपरीक्षकचाण्डालदासत्वदशायां स्वामिकार्यार्थमतिसाहसकर्तृत्वाद् धैर्यमवलम्ब्य सत्येन विश्वामित्रप्रसादनाच्च च धैर्ययुक्तलोकोद्धारप्रयत्नभक्तनिरूपणं सप्तमेऽध्याये ॥ ७ ॥

सूर्यवंशप्रकरणे उत्तमकक्षानिरूपणप्रस्तावे सगरेण मर्यादाविरोधितालजङ्घादिहननेन तत्पुत्रैः सागरकरणेन मर्यादारक्षणात् कर्मज्ञानादिना महत्त्वख्यापनाच्च च स्थिरकार्यकर्तृलोकोद्धारप्रयत्नभक्तनिरूपणं अष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

सूर्यवंशप्रकरणे उत्तमकक्षानिरूपणप्रस्तावे भगीरथेन सर्वलोकोद्धारकगङ्गानयननिरूपणात् तद्वंशीये सौदासे स्त्रीप्राधान्येन भक्तिमुख्यत्वकथनाद् ब्रह्मबीजाद् वंशकथया ज्ञानयुक्तत्वकथनात् खट्वाङ्गे तदुभयस्य फलितत्वात् क्षणात् कृष्णस्मृतौ अनपायिन्या मुक्तेः कथनाच्च च भक्तिमार्गस्य परमकाष्ठापन्नलोकोद्धारप्रयत्नभक्तनिरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

सूर्यवंशप्रकरणे ईशकथाप्रस्तावे माहात्म्यज्ञापकवीर्यप्रकाशकचरित्रनिरूपणेन ईशस्य क्रियाशक्तिनिरूपणं दशमेऽध्याये ॥१०॥

सूर्यवंशप्रकरणे ईशकथाप्रस्तावे ईशेन रामेण सर्ववेदयज्ञे सर्वस्वज्ञानदानादिना वैदिकेषु ब्राह्मणेषु प्रीतिजननात् निरपराधसीतानिःसारणप्रयोजकलोकवार्ताश्रवणेन लौकिकधर्माङ्गीकारेण लौकिकेषु प्रीतिजननात् कपिसख्येन स्वामिधर्मस्य सुकृतज्ञत्वस्य ज्ञापनेन तिर्यग्योनिष्वपि प्रीतिजननात् कोशलोद्धारेण अलौकिकमाहात्म्यबोधनात् भ्रातृसौख्येन सर्वलोकसन्माननेन लौकिकमाहात्म्यबोधनाच्च च भक्तिनिष्ठानिरूपणं एकादशेऽध्याये ॥ ११ ॥

सूर्यवंशप्रकरणे ईशकथाप्रस्तावे ईशस्य ज्ञानशक्तिरूपवंशनिरूपणं द्वादशेऽध्याये ॥ १२ ॥

सूर्यवंशप्रकरणे ज्ञानमिश्रभक्तेर्मुख्यत्वबोधने निमेर्गुरुशापेन ज्ञानमुख्यत्वबोधनात् गुरोर्निमिशापेन निमेर्भक्तिमुख्यत्वबोधनाद् देवप्रसादकथनादग्रेपि तादृशस्यैव तद्वंशस्य कथनात् ज्ञाननिष्ठभक्तनिरूपणं त्रयोदशेऽध्याये ॥ १३ ॥

सोमवंशप्रकरणे आद्यकक्षानिरूपणप्रस्तावे चन्द्रमसोऽत्रिनेत्रसम्भूतस्य ज्ञानांशत्वेन यज्ञरूपत्वेन च जन्मकर्मशुद्धत्वात् पुत्रस्य बुधस्य लोकदृष्ट्या जारजातत्वेपि सर्वदेवसम्मत्या गुरुस्पृहया विष्णुरूपत्वबुद्धिसम्पन्नत्वनिर्व्यलीकत्वरूपानुभावज्ञापनात् वंशस्य सरसकरणार्थं तारायां लक्ष्म्यावेशस्य चन्द्रे भगवदावेशस्यानुभावस्य बोधनात् ऐले च लोकदृष्ट्या स्त्रैणत्वेपि

नारायणादुत्पन्नायामुर्वश्यां मित्रावरुणशापेन भोगरहितायां भक्तिरूपायामासक्तहृदयत्वेन भक्तिसामर्थ्यादेव वेदोद्गमहेतुभूत-ब्रह्मावेशरूपानुभावबोधनाच्च च सानुभावपुष्टभक्तनिरूपणं चतुर्दशेऽध्याये ॥ १४ ॥

सोमवंशप्रकरणे ईशकथाप्रस्तावे हविर्नाशेन निमित्तेन सदोषत्रिगुणहननानिरूपणं पञ्चदशेऽध्याये ॥ १५ ॥

सोमवंशप्रकरणे ईशकथाप्रस्तावे मन्त्रनाशेन निमित्तेन सदोषत्रिगुणहननानिरूपणं षोडशेऽध्याये ॥ १६ ॥

सोमवंशप्रकरणे आद्यकक्षानिरूपणप्रस्तावे अवैदिकानां त्रिगुणानां रामेण हननादुर्वरितानां वैदिकत्वान् निर्गुणत्वात् धन्वन्तरिजन्मना शुद्धत्वबोधनादलर्कस्य भोगयुक्तस्यापि मोक्ष-प्रयोजकत्वाद् रजेश्च दैत्यैरपराभूतत्वेन देवकार्यसाधकत्वात् रजिपुत्राणां सामर्थ्यवत्त्वेपि वेदबाह्यत्वे इन्द्रेण हननात् भोग-युक्तवैदिकभक्तनिरूपणं सप्तदशेऽध्याये ॥ १७ ॥

सोमवंशप्रकरणे मध्यमकक्षानिरूपणप्रस्तावे पुष्टिभक्तेन्द्रपद-स्थिते सर्ववस्तुषु प्रमाणभूतशुद्धान्तःकरणपित्राज्ञापरायणभक्त-निरूपणं सर्वत्र भक्तेषु बन्धमोक्षव्यवस्थाज्ञापनाय मध्यमानां मध्यमस्य ययातेर्बन्धरूपगृहस्थितिनिरूपणं च अष्टादशेऽ-ध्याये ॥ १८ ॥

सोमवंशप्रकरणे मध्यमकक्षानिरूपणप्रस्तावे मध्यमानां मध्यमस्य ययातेर्जातवैराग्यस्य मोक्षरूपगृहत्यागनिरूपणं एकोनविंशेऽध्याये ॥ १९ ॥

सोमवंशप्रकरणे उत्तमकक्षानिरूपणप्रस्तावे दौष्यन्तेर्भरतस्य कथाया अतिसामर्थ्यवद्भक्तनिरूपणं विंशेऽध्याये ॥ २० ॥

सोमवंशप्रकरणे उत्तमकक्षानिरूपणप्रस्तावे रन्तिदेवादिकथया अतिधैर्ययुक्तभक्तिनिरूपणं एकविंशेऽध्याये ॥ २१ ॥

सोमवंशप्रकरणे उत्तमकक्षानिरूपणप्रस्तावे सामर्थ्यधैर्योभययुक्तभक्तनिरूपणं द्वाविंशेऽध्याये ॥ २२ ॥

सोमवंशप्रकरणे उत्तमकक्षानिरूपणप्रस्तावे यदुवंशकथया परमकाष्ठापन्नभक्तिमद्भक्तनिरूपणं त्रयोविंशेऽध्याये ॥ २३ ॥

सोमवंशप्रकरणे उत्तमकक्षानिरूपणप्रस्तावे भक्तिफलरूपभगवत्प्रादुर्भावनिरूपणं चतुर्विंशेऽध्याये ॥ २४ ॥

इति ईशानुकथानिरूपणे नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

अथ दशमस्कन्धे । जन्मप्रकरणे भक्तानां भूम्यादीनां कालादिभ्यस्त्रिधा दुःखस्य कथनात् तस्यैव भगवदवतारहेतुत्वात् प्रश्नस्य कथनहेतुत्वाच् चतुर्धा हेतुनिरूपणं देवक्यादिमृत्युवारणसामर्थ्यस्य वासुदेवस्य वसुदेवहृदि प्राकट्यनिरूपणं च प्रथमेऽध्याये ॥ १ ॥

जन्मप्रकरणे बलमायारूपाणां विहारसामग्रीभूतानां कथनात् सर्वदेवस्तुत्या भयाभावस्य च सामग्रीरूपस्य कथनाच् चतुर्धा भगवत उद्यमनिरूपणं गर्भसङ्कर्षणेन दैत्यघातकसङ्कर्षणप्राकट्यनिरूपणं च द्वितीयेऽध्याये ॥ २ ॥

लौकिककाले मूलकालप्रादुर्भावेन वसुदेवस्तुत्या देवकीस्तुत्या भगवद्वचनैश्च रूपबोधनादग्रे शिशुत्वभवनाच्च चतुर्धा रूपान्तरस्वीकरणनिरूपणं तस्यैव वंशसम्बन्धित्वात् प्रद्युम्नप्राकट्यनिरूपणं च तृतीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

जन्मप्रकरणे देवक्या उपगूहनरोदनयाचनैरन्यकन्यात्वगोपनात् माययापि स्फुटं अकथनात् कंसभये विद्यमानेपि वसुदेवेन मथुरायां स्थित्या कंसवञ्चनात् कंसकर्मण एव कंसवधहेतुत्वार्थं ब्रह्महिंसाया हितत्वज्ञापनेन भगवतापि कंसवञ्चनाच्च चतुर्धा कापट्यनिरूपणं सर्वमोचकानिरुद्धप्राकट्यनिरूपणं चतुर्थेऽध्याये ॥ ४ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे पितृगेहादन्यत्र गतस्यापि कृष्णस्य उत्सवकर्तृत्वकथनादैश्वर्यनिरूपणं वसुदेवप्रमाणप्रमिते नन्दपुत्रे बालरूपे कृष्णे उत्सवसहकृतेन स्वमार्गे बाधकबाहुल्यनिर्णयेन अतिमानुषलीलाकर्तृत्वात् सकलदुःखनिवारणमाहात्म्यद्वारा तामसानां नन्दादीनां स्नेहनिरूपणं पञ्चमेऽध्याये ॥५॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे पूतनामारणरूपवीर्यनिरूपणं नन्दप्रमाणप्रमिते नन्दपुत्रे बालरूपे कृष्णे भयसहकृतेन भगवत एव बाधकबाहुल्यनिवारकत्वनिर्णयेन अतिमानुषलीलाकर्तृत्वात् सकलदुःखनिवारणमाहात्म्यद्वारा तामसानां नन्दादीनां स्नेहनिरूपणं षष्ठेऽध्याये ॥ ६ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे शकटतृणावर्तभङ्गेन यशोदया पुत्रभावेन लालनेन यशोदामोहनेन च आधारोत्कर्षा-

धायकसर्वजनाह्लादकगुणवत्त्वात् यशोनिरूपणं बालकैः स्त्रीभिश्च प्रमाणैः प्रमिते नन्दपुत्रे बालरूपे कृष्णे कौतुकसहकृतेन सकलजनार्थसाधकत्वनिर्णयेन अतिमानुषलीलाकर्तृत्वात् सकलदुःखनिवारणमाहात्म्यद्वारा तामसानां नन्दादीनां स्नेहनिरूपणं सप्तमेऽध्याये ॥ ७ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे नामकरणलीलया सर्वापत्तिनिवारकत्वात् श्रीनिरूपणं गर्गप्रमाणप्रमिते नन्दपुत्रे बालरूपे कृष्णे गर्गवाक्यमुग्धभावसहकृतेन भक्तिप्रदत्वनिर्णयेन अतिमानुषलीलाकर्तृत्वात् सकलदुःखनिवारणमाहात्म्यद्वारा तामसानां नन्दादीनां स्नेहनिरूपणं अष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे रज्जुन्यूनतया व्यापकत्वकथनेन च ब्रह्मत्वबोधनात्मकज्ञाननिरूपणं यशोदाप्रमाणप्रमिते नन्दपुत्रे बालरूपे कृष्णे अत्याश्चर्यसहकृतेन भक्तवश्यत्वनिर्णयेन अतिमानुषलीलाकर्तृत्वात् सकलदुःखनिवारणमाहात्म्यद्वारा तामसानां नन्दादीनां स्नेहनिरूपणं नवमेऽध्याये॥९॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे यमुलार्जुनयोर्मुक्तिदानेन लीलायामस्थापनात् भक्तेतरेष्वनासक्तिरूपवैराग्यनिरूपणं नलकूबरमणिग्रीवप्रमाणप्रमिते नन्दपुत्रे बालरूपे कृष्णे यमुलार्जुनभङ्गसहकृतेन सर्वोद्धारप्रयत्नत्वसर्वेषांसर्वदोषनिवारकत्वनिर्णयेन अतिमानुषलीलाकर्तृत्वात् सकलदुःखनिवारणमाहात्म्यद्वारा तामसानां नन्दादीनां स्नेहनिरूपणं दशमेऽध्याये ॥१०॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे मोचनादिलीलाभिः षड्गुणयुक्तस्वरूपबोधनात् धर्मिनिरूपणं उपनन्दप्रमाणप्रमिते

नन्दपुत्रे बालरूपे कृष्णे बकघातादिसहकृतेन परमानन्ददायित्वनिर्णयेन अतिमानुषलीलाकर्तृत्वात् सकलदुःखनिवारणमाहात्म्यद्वारा तामसानां नन्दादीनां स्नेहनिरूपणं एकादशेऽध्याये ॥ ११ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे सौन्दर्यानुभवेन स्त्रीष्वासक्त्युत्पादकस्य स्वरूपस्य पुमर्थचतुष्टयदशरसात्मकचतुर्दशगुणवत्त्वकथनात् वचनद्वारा बलभद्रे स्वधर्मस्थापनात् लोकेषु ज्ञापनार्थं बलभद्रेणैव धेनुकमारणात् प्रमेयान्तर्गतैश्वर्यनिरूपणं द्वादशेऽध्याये ॥ १२ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे आसक्तिपरीक्षार्थं कालियदमनक्रियया स्त्रीगोबालवशीकरणात् प्रमेयान्तर्गतवीर्यनिरूपणं त्रयोदशेऽध्याये ॥ १३ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे बहिरागत्य मिलनेन सर्वेष्टदानेन सर्ववशीकरणात् दावाग्नेर्मोचनेन माहात्म्यबोधनात् प्रमेयान्तर्गतयशोनिरूपणं चतुर्दशेऽध्याये ॥ १४ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे कालदुःखनिवारणेन क्रीडायां परिवृढत्वेन प्रलम्बघातनेन च बालानां दृढासक्त्युत्पादनात् प्रमेयान्तर्गतश्रीनिरूपणं पञ्चदशेऽध्याये ॥ १५ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे दावाग्निपानजमाहात्म्यद्वारा स्वरूपज्ञानसम्पादनेन गवां दृढासक्त्युत्पादनात् प्रमेयान्तर्गतज्ञाननिरूपणं षोडशेऽध्याये ॥ १६ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे वर्षाशरदृतुवर्णनेन कालगुणैरेव सर्वेषां दुःखनिवारणेन दृढासक्त्युत्पादनात् स्वस्य ताटस्थ्यात् प्रमेयान्तर्गतवैराग्यनिरूपणं सप्तदशेऽध्याये ॥ १७ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे वेणुनादेन गोपीनां दृढासक्तेः स्थिरीकरणात् गोपीभिश्च रसरूपषड्गुणयुक्तस्वरूपनिरूपणाच्च च धर्मिनिरूपणं अष्टादशेऽध्याये ॥ १८ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे कुमारिकाभिर्हरिप्राप्त्यै व्यसनबोधकव्रतकरणात् ततो भगवदाज्ञया लौकिकभावपरित्यागेन यथोक्तकरणात् तुष्टेन भगवता ताभ्यो वरदानस्येश्वरधर्मत्वादीश्वरे मत्सरादेरनर्थहेतुत्वेन तरुस्तुत्या ज्ञानोपदेशेन गोपेषु मात्सर्यनिवारणस्याप्यैश्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणं एकोनविंशेऽध्याये ॥ १९ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे भगवतेऽन्नदानार्थमागतानां यज्ञपत्नीनां तत्पत्यादिभिरन्यपरत्वे ज्ञातेपि भगवद्वाक्येन देवानुमत्या पत्यादीनामसूयाद्यभावस्य वीर्यबोधकत्वात् पत्नीद्वारा विप्रबोधनस्यापि वीर्यकार्यत्वाद् वीर्यनिरूपणं विंशेऽध्याये ॥ २० ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे हेतुनिराकरणेन पारम्पर्यागतस्येन्द्रयागस्य त्याजनाद् वैष्णवयागकारणाच्च च स्वधर्मयोजनात्मकयशोनिरूपणं एकविंशेऽध्याये ॥ २१ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे गोवर्धनधारणेनेन्द्रकृतोपद्रवरूपापत्तिनिवारकत्वात् श्रीनिरूपणं द्वाविंशेऽध्याये ॥ २२ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे पुनर्वर्षान्तरेपीन्द्रयागाभावार्थं वैष्णवयागकारणार्थं गर्गवाक्यैर्भगवद्विषयकाशङ्कानिवारणात् ज्ञाननिरूपणं त्रयोविंशेऽध्याये ॥ २३ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे कृतापराधेपीन्द्रे प्रसादात् मद्त्याजनेन दोषस्यैव दूरीकरणात् वैराग्यनिरूपणं चतुर्विंशेऽध्याये ॥ २४ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे गोकुलवासिनां वैकुण्ठप्रापणात् भजनानन्ददानार्थं तत उद्धरणाच्च च धर्मिनिरूपणं पञ्चविंशेऽध्याये ॥ २५ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे ध्वनिना आह्वानं कर्तुं समर्थत्वात् गमनबोधकवाक्यैर्गमनं अकर्तुं समर्थत्वात् प्रभुवाक्योल्लङ्घनदोषं गुणं कर्तुं समर्थत्वात् गर्वेऽन्तर्धानेनापि अन्यथाकर्तुं समर्थत्वादैश्वर्यनिरूपणं षड्विंशेऽध्याये ॥ २६ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे बाह्याभ्यन्तरभेदन भगवत्सम्बन्धानां भक्तानां दोषेपि भगवता परित्यागाभावस्य सर्वोत्कृष्टस्य भगवन्मार्गस्य ज्ञापनार्थं कायेन रमणाभावे मनसा वाचा वापि रमयेदिति ज्ञापनार्थं परोक्षेणापि रतिकरणात् वीर्यनिरूपणं सप्तविंशेऽध्याये ॥ २७ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे वचसा रमणज्ञापकगोपिकावचनैर्यशोनिरूपणं अष्टाविंशेऽध्याये ॥ २८ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सकृद्रोगनिवारणार्थं आविर्भावकरणाद् भक्तान्तःकरणसन्तोषार्थं वाक्यकथनाच्च च तत एव मरणरूपापत्तिनिवारणात् श्रीनिरूपणं ऊनत्रिंशेऽध्याये।२९।

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे षड्गुणरूपाभिः स्वामिनीभिः रसरूपेण स्वरूपेण रमणात् धर्मिनिरूपणं त्रिंशेऽध्याये ॥ ३० ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे कौतुकेनापि कृतानां अवैष्णवकर्मणां दुःखहेतुत्वेन तत्र भगवत औदासीन्यभावबोधनात् तत्रापि भक्तवत्सलेन भगवतैव मोचने भक्तैस्तत्कर्मपरित्यागात् मर्यादारमणेपि शङ्खचूडसम्बन्धकथनेन भगवत औदासीन्यभावबोधनाद् वैराग्यनिरूपणं एकत्रिंशेऽध्याये ॥ ३१ ॥

तामसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे विरहे गुणगानस्य ज्ञानरूपत्वात् ज्ञाननिरूपणं द्वात्रिंशेऽध्याये ॥ ३२ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे गोकुलस्थानां विरहे जीवनसम्पादकभगवदाविर्भावहेतुभक्तिप्रतिबन्धकस्यारिष्टस्य वधं कर्तुं शक्तत्वात् नारदेन भगवति वसुदेवपुत्रत्वे ज्ञापिते वसुदेववधाय कंसे उद्युक्तेपि वसुदेववध अशक्तत्वाद् भगवदर्थं कंसचिन्तितानां उपायानां कंसवधहेतुत्वकरणेन अन्यथाकर्तुं शक्तत्वादैश्वर्यनिरूपणं त्रयस्त्रिंशेऽध्याये ॥ ३३ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे गोकुलस्थानां राजसत्वभवने हेतुज्ञानप्रतिबन्धकस्य केशिनः परोक्षे सुखहेतुलीलाप्रतिबन्धकस्य फलहेतुकर्मप्रतिबन्धकस्य च व्योमासुरस्य हननात् भक्तदुःखे हेतुकर्तृत्वेन भीतेन नारदेन भगवत्प्रबोधनस्यापि वीर्यकार्यत्वात् वीर्यनिरूपणं चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥ ३४ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे भगवता भक्तिज्ञानकर्मप्रतिबन्धकनिवारणेऽक्रूरे वैकुण्ठे स्थापनाय त्रितयसिद्ध्यर्थं मध्ये

मार्गं भक्तिज्ञानकर्मोपयोगिभिर्माहात्म्यविज्ञानस्वरूपबोधमनो-
रथैः कृष्णरामनन्दानां प्रसादकथनाद् यशोनिरूपणं पञ्चत्रिंशेऽ-
ध्याये ॥ ३५ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे विरहे भक्तानां हृ-
प्रादुर्भावेन प्राणगमनापन्निवारकत्वात् अक्रूरे वैकुण्ठप्रदर्शनेन
सर्वसम्पत्त्या सर्वभक्तापन्निवारकत्वबोधनात् श्रीनिरूपणं षट्
त्रिंशेऽध्याये ॥ ३६ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे भगवद्ध्यानेनैवाक्रूरेण
स्तुतिकरणात् ज्ञाननिरूपणं सप्तत्रिंशेऽध्याये ॥ ३७ ॥

यत्र तात्कालिकज्ञानेन स्तुतिस्तत्र ज्ञानं अध्यायार्थः । यत्र
पूर्वसिद्धज्ञानेन स्तुतिस्तत्र यशोऽध्यायार्थ इतिविभेदः ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे अक्रूरस्य गृहे प्रेषणेनौ-
दासीन्यबोधनात् रजके वायके मालाकरे च कर्महेतुकदण्ड-
प्रसादाभ्यां स्वस्यौदासीन्यबोधनाच्च च वैराग्यनिरूपणं अष्ट-
त्रिंशेऽध्याये ॥ ३८॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमाणप्रकरणे कुब्जारूपकरणेन स्त्री-
कृपावत्त्वस्य स्वरूपधर्मस्य बोधनात् धनुर्भङ्गस्य स्थावरनिग्रहस्य
रक्षकवधस्य जङ्गमनिग्रहस्य कर्महेतुकत्वाभावेन भक्तान-
दुःखनिवारकमाहात्म्यबोधनार्थकत्वेन धर्मिकार्यत्वात् धर्मि-
निरूपणं एकोनचत्वारिंशेऽध्याये ॥ ३९ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे भक्तानामासक्तिप्रतिबन्ध-
कबाह्यभयनिवारणार्थं कृतस्य कुवलयापीडवधस्य गजदन्तवराग्र

धार्थकत्वेनैश्वर्यबोधकत्वात् दशविधरसविशिष्टस्वरूपप्रदर्शनस्यापि ऐश्वर्यबोधकत्वाद् दर्शनमात्रेण प्रबुद्धसंस्कारैः लोकैः परस्परतद्गुणप्रकाशकवार्ताकरणस्यापि ऐश्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणं चत्वारिंशेऽध्याये ॥ ४० ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे भक्तानामासक्तिप्रतिबन्धक-आन्तरभयनिवारणार्थं कृतस्य मल्लकंसादिवधस्य केवलवीर्यबोधकत्वाद्वीर्यनिरूपणमेकचत्वारिंशेऽध्याये ॥ ४१ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे मातापित्रोर्विमोचनस्य उग्रसेनराज्यदानस्य सर्वयादवप्रत्यानयनस्य नन्दादिप्रतियापनस्य लब्धसंस्कारत्वस्य यशोबोधकत्वात् कालभयस्य भगवदासक्तिहेतुत्वेन आसक्तेषु यादवेषु कालगुणजरानिवृत्तेर्गुरोर्मृतपुत्रानयनेन साक्षात्कालनिवृत्तेश्च यशोबोधकत्वाद् यशोनिरूपणं द्विचत्वारिंशेऽध्याये ॥ ४२ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे आसक्तिप्रतिबन्धाभावाय स्निग्धानां सान्त्वननिरूपणप्रस्तावे भगवतो व्रजस्थप्राणगमनरूपापत्तिनिवारणोद्योगकथनाद् व्रजं गतस्योद्धवस्यापि श्रीमत्त्वकथनाद् व्रजवर्णनस्यापि श्रीनिरूपकत्वादुद्धवसमागमे नन्देन दावाग्न्यादिमृत्युभ्यो रक्षितत्वस्य स्मरणात्, उद्धवेनापि अन्तर्मुखत्वे भगवत्स्थितिबोधनात्, लौकिकसम्बन्धनिराकरणाद् भगवतः सर्वरूपत्वकथनाच्चान्ते भगवच्छ्रीरूपाणां गोपिकानां निरूपणाच्च श्रीनिरूपणं त्रिचत्वारिंशेऽध्याये ॥ ४३ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे आसक्तिप्रतिबन्धाभावाय स्निग्धानां सान्त्वननिरूपणप्रस्तावे भगवति मात्सर्यादि-

दोषाणां ज्ञाननिवर्त्यत्वेन पूर्वं दोषनिरूपणस्य ज्ञानोपयोगित्वाद् उद्धवे भगवदुपदिष्टज्ञानस्य विद्यमानत्वेन गोपिकोक्तदोषाणां गुणत्वेनैव ज्ञानाद् उद्धवेनोपदेशे वियोगाभावसर्वाश्रयत्वज्ञानमयात्मत्वबोधनाद् 'यत्त्वह' मित्यादिना विरहसामयिकभगवदभिप्रायबोधनाच्च निरन्तरं व्रजभक्तसङ्गेन तादृग्भक्तिकारणस्य भक्तभावज्ञानस्य उद्धवेपि जातस्य उद्धवोक्तवचनैर्गोपीनमस्कारान्तैरवगमाज्ज्ञाननिरूपणं चतुश्चत्वारिंशेध्याये ॥ ॥ ४४ ॥ एवं तामसानां सान्त्वनम् ।

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे आसक्तिप्रतिबन्धाभावाय स्निग्धानां सान्त्वननिरूपणप्रस्तावे कुब्जासमागमस्य कामहेतुकत्वेन तस्यै कामवरप्रदानेन औदासीन्यबोधनात्, अक्रूरसमागमस्यापि अन्यत्र प्रेषणार्थकत्वेन औदासीन्यबोधकत्वात्, अक्रूरस्तुतौ मायानिवृत्तेर्वैराग्यकार्यस्य प्रार्थनाच्च वैराग्यनिरूपणं पञ्चचत्वारिंशेध्याये ॥ ४५ ॥ एवं राजसानां सान्त्वनम् ।

राजसप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे आसक्तिप्रतिबन्धाभावाय स्निग्धानां सान्त्वननिरूपणप्रस्तावे कुन्तीस्तुतौ भक्तशरणत्वस्य स्वरूपधर्मस्य बोधनात्, अक्रूरविदुराभ्यां कुन्तीपाण्डवसान्त्वनानन्तरं अक्रूरोपदिष्टेन धृतराष्ट्रेण पाण्डवरक्षाया अकरणस्य भूभारहरणहेतुत्वेन धर्मिकार्यत्वात् धर्मिनिरूपणं षट्चत्वारिंशेध्याये ॥ ४६ ॥ एवं सात्त्विकानां सान्त्वनमिति दशमे पूर्वार्धम् ।

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे कृष्णव्यसनित्वस्य फलप्राप्तौ प्रयोजकत्वाल्लौकिकव्यसनप्राप्तौ तन्निराकरणस्यैव कृष्ण-

व्यसनसाधनत्वेन प्रजापतिप्रसूतस्य राजसभावापन्नस्य जरासन्धस्य सप्तदशवारं व्यसनकर्तुः केवलपौरुषेण तावद्वारानिराकरणार्थं ध्यायति कृष्णेऽलौकिकरथायुधाद्यागमनस्यैश्वर्यकार्यत्वात्, पुनर्विप्रप्रसादपुष्टतामसयवनकृते, शिवप्रसादपुष्टसात्त्विकभावापन्नजरासन्धकृते च दुःखे तन्निवारणस्य प्रकारान्तरसाध्यत्वेन तदर्थं द्वारकानिर्माणादेरैश्वर्यकार्यत्वादैश्वर्यनिरूपणं सप्तचत्वारिंशेऽध्याये ॥ ४७ ॥

एवं शत्रुकृतभौतिकदुःखनिवारणेन लौकिकानां कृष्णव्यसनसिद्धिः ।

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे यवनदूषिते स्थाने नित्याया मथुरायाः स्थित्यभावात् कृतानामपि वैदिककर्मणां फलसाधकत्वाभावात् वैदिकानां तद्रूपाध्यात्मिकदुःखे प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं मुचुकुन्दद्वारा यवनहननस्य बुद्धिवीर्यरूपत्वान्निद्रया साधनाभावरूपाध्यात्मिकदुःखिनो मुचुकुन्दस्यापि स्तुतिः, तुष्टेन भगवता स्वसामर्थ्यदानेन मुक्तिसाधने सामर्थ्यप्रापणस्य वीर्यरूपत्वाद्वीर्यनिरूपणमष्टचत्वारिंशेऽध्याये ॥ ४८ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे नित्यदा वर्षावता प्रवर्षणेनाग्निप्रार्थनायां स्वयं सर्वजीवनाशकाग्निदानस्य यशोविरुद्धत्वेन रुक्मिणीप्रतिबन्धाभावाय पराजयहेतुपापोद्भवार्थं यवनद्रव्यग्रहणतो नष्टबुद्धिभिर्दुष्टैरग्निदापनस्य यशोरूपत्वात् नारदादिभ्यः श्रुतभगवद्गुणाया रुक्मिण्या दुष्टकृतप्रतिबन्धेन भगवद्वरणाभावरूपाध्यात्मिकदुःखे प्राप्ते तन्निवारणार्थं प्रेषितविप्र-

सम्माननस्य यशोरूपत्वात् रुक्मिणीप्रेषितपत्रिकाया भगवता श्रवणेन रुक्मिणीवाचोऽन्यसंबन्धित्वरूपवाचिकदुःखनिवृत्तौ पत्रिकायां यशसः स्थितत्वाद्यशोनिरूपणमेकोनपञ्चाशत्तमाध्याये ॥ ४९ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे विदर्भपुरे सर्वलोकरञ्जनार्थं स्वरूपशोभाप्रदर्शनस्य श्रीप्रयुक्तत्वात् रुक्मिणीकायस्य अन्यसंबन्धित्वरूपकायिकदुःखनिवारणार्थं साक्षाच्छ्रीरूपाया एव रुक्मिण्या हरणात् श्रीनिरूपणं पञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५० ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे कृष्णेन हृतामपि मां प्रबला दुष्टाः प्रतिनेष्यन्तीत्याकारकरुक्मिणीमानसदुःखनिवारणार्थं सर्वराज्ञां पराभवे कृतेऽतिसाहसेन समागतस्य रुक्मिणोऽपि पराभवे मुण्डने च कृते बद्ध्वा द्वारकां नीयमानस्य रुक्मिणो रामेण मोचने रुक्मिणीविचारितभङ्गात् जातस्य वैमनस्यस्य रामोपदिष्टज्ञानेन निवारणात् ज्ञाननिरूपणमेकपञ्चाशत्तमाध्याये ॥ ५१ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे स्वपुत्रस्य प्रद्युम्नस्य सूतिकागृहात् शम्बरेण हरणे भगवत उदासीनत्वात् कामस्य सर्वलोकदुःखहेतुत्वाद्भगवता दुःखनिवारणे क्रियमाणे कामादेर्दुःखदानेऽशक्तत्वज्ञापनार्थं कामस्यैव देहनाशभार्याहरणादेर्दुःखस्य निरूपितत्वात् स्मृतदुःखेन विरक्तेन कामेन सर्वत्र दुःखदानाभावाय स्वपुत्रस्यैव तस्य दुःखदापनात्, भक्तेषु दुःखहेतुत्वाभावार्थं स्वसंबन्धिदेहेन कामनिरोधाच्च वैराग्यनिरूपणं द्विपञ्चाशत्तमाध्याये । एवं भगवति कामाभावः ॥ ५२ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे लोके ख्यातानां मण्यादीनामपि दुःखनिवारकत्वे भगवतो दुःखनिवारकत्वनियमभङ्गे प्राप्ते तन्नियमदार्ढ्यार्थं भगवद्भक्तेषु निरोधरहितेषु मणिहेतुकदुःखनिरूपणाय मणिकथाप्रस्तावे सर्वलोकेषु भगवति मणिहारकत्वरूपदोषारोपस्य मायाकृतस्य सर्वदुःखमूलस्याधिदैविकदुःखस्य, भगवति दोषारोपे च भक्तानां हृदये जातस्याधिदैविकदुःखस्य च निवारणार्थं मणिप्रत्यानयनस्य धर्मिकार्यत्वात्, लक्ष्मीसरस्वतीरूपजाम्बवतीसत्यभामापरिणयस्यापि धर्मिकार्यत्वात्, बिले बहुकालस्थित्या राजसानां निरोधपरीक्षायाः भक्तेन जाम्बवता युद्धस्य जाम्बवतः स्वरूपनिष्ठत्वकरणस्य च धर्मिकार्यत्वाद्धर्मिनिरूपणं त्रिपञ्चाशत्तमेऽध्याये । मिथ्याभिशापेपि जाते मण्यानयनेन निवारणाद् भगवति क्रोधाभावः ॥ ५३ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे मणिकथाप्रस्तावे अभक्तसत्राजिद्घातकत्वेन प्रियाय शतधन्वने कृष्णभयदशायां कृतवर्माक्रूराभ्यां लौकिकालौकिकप्रबोधवतः मर्यादारूपबलदेवविसम्मतावपि मुक्तिरूपालौकिकफलप्रदानस्य केवलैश्वर्यमूलत्वात् मणिहर्तुरक्रूरस्य काशीतः प्रत्याकारितस्य धर्मसंयुतार्थफलसिद्ध्यर्थं तस्मै सर्वलोकदृष्टमणिप्रत्यर्पणस्याप्यैश्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणं चतुःपञ्चाशत्तमेऽध्याये । एवं मणिप्रत्यर्पणेन भगवति लोभाभावः ॥ ५४ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे पाण्डवेषु स्ववीर्यं दत्वा सभागाण्डीवनगरनिर्माणैर्धर्मार्थकामफलदानात्, यादवेषु विद्या-

पर्वजफलदानार्थं विद्यापर्वस्वरूपाणां पञ्चनायिकानां कामफल-सिद्ध्यर्थं वीर्यशुल्केन परिणयात्, पर्वात्मकनायिकानां भगवच्छक्तिरूपत्वेन नायिकासम्बन्धिष्वपि भगवच्छक्तिरूपधर्मद्वारा कृष्णसम्बन्धफलदानाद्वीर्यनिरूपणं पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये॥५५॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे विरक्तेषु भक्तिसंयुतेषु भक्तेषु भगवत्सम्बन्धिसुखस्य ऐहिकामुष्मिकविलक्षणत्वज्ञापनार्थं अनन्तत्वज्ञापनार्थं चाविद्याकार्यरूपाहंममात्मकं मुरं निहत्य ऐहिकसुखरूपं नरकं च निहत्य इन्द्रादिदेवांश्च परिभूय कामसुखहेतुमनोमहिष्योरेकादशेन्द्रियपञ्चविषयात्मकषोडशकलयोः सहस्रवृत्तिरूपाणां षोडशसहस्रनायिकानां परिणयेन यादवेषु तादृशसुखरूपफलप्रदानस्य यशोरूपत्वाद् दैत्यवधेन देवकार्यसाधनस्य देवपराभवेन भक्तमनोरथपूरणस्य च यशोरूपत्वाद् भूमिप्रार्थनया तत्पौत्राभयदानस्य च यशोरूपत्वाद् यशोनिरूपणं षट्पञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५६ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सर्वभक्तानां दोषं निवारयन् फलभोगे सामर्थ्यं फलं च यच्छतीति ज्ञापनार्थं श्रीरूपाया रुक्मिण्यास्तदतिदेशेन च सर्वासां श्रीरूपाणां मध्यमाधिकारित्वात् परिहासत्वात् परिहासोक्तिरूपवाचिकतिरोधानेनाभिमानादिदोषान् निवार्य दार्ढ्यं सम्पाद्य दृढभगवत्सम्बन्धसम्पादनात् श्रीनिरूपणं सप्तपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५७ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे भगवत्पत्न्यो रमणकर्तुर्भगवतो मनो वशीकर्तुं न समर्था इति निरूपणस्य ज्ञानबोधकत्वात्

भगवत्सम्बद्धैर्भक्तैर्भगवत्कार्यवत् भगवदंशविस्तारोपि कर्तव्य इति बोधनार्थं लोकवेदप्रकारेण श्रुत्यर्थप्रतिपादकदशपुत्रपौत्राद्युत्पत्तिरपि ज्ञानकार्यरूपत्वात् श्रुतौ ज्ञानिनां पापं तद्द्वेषिषु सञ्चरतीति निरूपणात्, अत्रापि प्रद्युम्नानिरुद्धयोरधर्मोद्वाहजपापस्य बलभद्रकृतवधेन ज्ञापितस्य कृष्णादिसर्वयादवद्वेषिणि रुक्मिणि सञ्चारेण ज्ञानलीलाया निरूपणात् ज्ञाननिरूपणमष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५८ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे लोकानां लौकिकेषु सर्वभावेन प्रपञ्चस्यैव स्वप्नमनोरथादिप्रयोजकत्वात् प्रपञ्चाद्वैतवत् भक्तानां यादवानां कृष्णकृतोपकारजनितेन कृष्णे सर्वभावेन कृष्णस्यैव स्वप्नमनोरथादिप्रयोजकत्वात् कृष्णाद्वैतफलदानज्ञापनार्थमूषाख्याननिरूपणप्रस्तावे अनिरुद्धकार्यसिद्ध्यर्थमूषया द्वारकातोऽनिरुद्धहरणे जानतोऽपि भगवतः स्वधर्मोपसंहारेण तूष्णींभावस्य वैराग्यबोधकत्वाद् वैराग्यनिरूपणमेकोनषष्टितमेऽध्याये ॥ ५९ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे महादेवादिदेवाः स्वभक्तेभ्यो वरं दत्वा युद्धज्वराद्युपायसहस्रैरपि वरपालनेऽशक्ता इति ज्ञापनार्थं बाणभुजकृन्तनस्य धर्मिकार्यत्वात्, भगवांस्तु स्वभक्तेभ्यो वरं दत्वा तत्पालने शक्त इति ज्ञापनार्थं शिवस्तुत्या शिवात् श्रेष्ठत्वं ज्ञापयित्वा युद्धेपि बाणरक्षणस्य च धर्मिकार्यत्वात् महादेवस्तुतौ च धर्मिस्वरूपनिरूपणात् भक्तकार्यसाधनेन भक्तपक्षपातस्यापि धर्मिबोधकत्वाद् धर्मिनिरूपणं षष्टितमेऽध्याये ।६०।

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे भक्तेन भगवदाज्ञया भगवदिच्छां च ज्ञात्वैव सर्वं कर्तव्यम्, अविचार्य धर्मादिष्वत्यन्तमाग्रहो न कर्तव्यः, धर्मादिमार्गेषु ब्राह्मणादीनां क्षोभोपि न कर्तव्य इति त्रयज्ञापनार्थं पूर्वतनभक्तस्य भगवदिच्छाज्ञानाभावेनाविचारेण दानाग्रहवतो ब्राह्मणक्षोभात् प्राप्तदुर्जरब्रह्मस्वापहारदोषफलं भुञ्जतो नृगस्य कर्मक्षयाभावेपि निजैश्वर्येण प्रमेयबलेन दोषनिवारणपूर्वकमोचनादैश्वर्यनिरूपणमेकषष्टितमेऽध्याये ॥ ६१ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे बलभद्रे स्वगुणानाधाय तद्द्वारा पश्चात् जातानां गोपीनां रमणेन निरोधनस्य वीर्यबोधकत्वात्, भगवदीयगोपीषु उद्धवोपदेशेन निवृत्तस्यापि भगवति कृतघ्नतादिदोषारोपदोषस्य संस्कारमात्रेण स्थितस्य बलदेवसान्त्वनेन निवृत्तेः प्रमेयरूपभगवद्वीर्यबोधकत्वात्, सर्वत्रानुकल्पस्य सानुभावत्वबोधनार्थं वरुणप्रेषितमधुधारया देवसम्मतरमणकान्तिसन्माननाभ्यां बोधितभगवदावेशेन बलदेवेन, बान्धवक्षोभेण भगवत्प्राप्तिरूपार्थरहिताया यमुनाया जलक्रीडार्थमाकर्षणेन भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकदोषनिवारणास्यापि प्रमेयरूपभगवद्वीर्यबोधकत्वाद्वीर्यनिरूपणं द्विषष्टितमेऽध्याये ॥ ६२ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे मात्सर्येण निजरूपधारकस्यापि पौण्ड्रकस्य तद्दोषनिवारणेन मुक्तिदानस्य यशोनिरूपकत्वात्, सुदक्षिणप्रहिताभिचारप्रतिघातहेतुब्रह्मण्यत्वस्यापि यशोरूपत्वाद् यशोनिरूपणं त्रिषष्टितमेऽध्याये ॥ ६३ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे बलदेवरमणस्य श्रीप्रयुक्तत्वात् द्विविदमुक्तिप्रतिबन्धकदोषनिवारणेन तदापत्तिनिवारणस्य तद्वधेन ऋष्यादिसर्वलोकापत्तिनिवारणस्य च श्रीकार्यत्वात् श्रीनिरूपणं चतुःषष्टितमेऽध्याये ॥ ६४ ॥

अत्राध्यायचतुष्टये किञ्चिदधिकं लिख्यते ।

नृगस्य सूर्यवंशोद्भवत्वेन भक्तत्वं सात्त्विकत्वं च । परं धर्मव्यसनित्वात् ब्राह्मणक्षोभात् प्राप्तब्रह्मस्वापहारदोषेण धर्मो न सिद्धः, अधर्मश्च सिद्धः, अत एव धर्मफलाभावोऽधर्मफलभोगश्च, परं भक्तत्वात् द्वारकापतितत्वात् भगवतैव प्रमेयबलेन दोषनिवारणे धर्मः सिद्धः, ततो देवगतिर्मुक्तिश्च ॥ ६१ ॥

यमुनाया अपि सूर्यपुत्रीत्वेन भक्तत्वं सात्त्विकत्वं च । इयं च यमुना न लीलामध्यपातिनी, तस्यां दोषसंभावनाऽभावात्, किन्तु कालिन्दीरूपा, तस्याश्च पतित्वेन भगवत्प्राप्तिरूपार्थव्यसनित्वात् बान्धवयमक्षोभेण बान्धवैर्विष्णवेऽदानात् भगवत्प्राप्तिरूपोऽर्थो न सिद्धः । अत एव तपश्चरणम्, 'मत्त इत्यापगा' मित्यनेन बलदेवाविष्टभगवदज्ञानम्, बलदेवेनाकर्षणम्, भर्त्सनं च, परं भक्तत्वात् तत्र जलक्रीडायां बलदेवाविष्टभगवता प्रमेयबलेन तद्दोषनिवारणे पश्चादिन्द्रप्रस्थं गतस्यार्जुनस्य सख्युर्भगवतः पतित्वेन प्राप्तिः । अत्र दशमस्कन्धे कृष्णकृतानां लीलानां न क्रमेण निरूपणम्, किन्तु निरोधस्यैवोत्तरोत्तरमुत्कृष्टस्य क्रमेण निरूपणम् । तत्र क्रमेण निरोधे निरूप्यमाणे यासां लीलानां यत्रोपयोगः, तासां तत्र निरूपणमित्यदोषः ॥ ६२ ॥

पौण्ड्रकस्यापि करूषाधिपतित्वेन षष्ठमनुपुत्रस्य करूषस्य वंशे उत्पन्नस्य सूर्यवंशीयत्वेन भक्तत्वं सात्त्विकत्वं च। तस्यापि वासुदेवत्वेन लोकप्रतिष्ठारूपकामव्यसनित्वात् काशीराजादिदुष्टसङ्गेन वासुदेवस्वरूपे कृष्णे मात्सर्यदोषेण वासुदेवात्मककृष्णक्षोभात् लोकप्रतिष्ठारूपः कामो न सिद्धः, परं भक्तत्वात् निरन्तरं भगवत्स्मरणाच्च भगवतैव प्रमेयबलेन हननेन तद्दोषनिवारणे जाते वासुदेवस्वरूपत्वे वैकुण्ठे प्रतिष्ठारूपः कामः सिद्धः, काशिराजस्य न किञ्चित् सिद्धम्, अभक्तत्वात् ॥ ६३ ॥

द्विविदस्यापि रामावतारे सुग्रीवसचिवत्वेन भक्तत्वम्, देवांशत्वेन सात्त्विकत्वं च। तस्य मोक्षव्यसनित्वेपि विषयसुखात्मकनरकासुरसख्येन ईश्वरस्य वेदस्य क्षोभात् जगद्व्यतिकरावहत्वदोषान्न रामावतारे मोक्षः सिद्धः। बलदेवाविष्टभगवतैव प्रमेयबलेन तद्दोषनिवारणे पश्चान्मोक्षः सिद्धः ॥ ६४ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे लक्ष्मणाहरणप्रसङ्गे पाण्डवानां कौरवाणां सकृष्णेषु यादवेषु हीनत्वभावनारूपं दोषं निवार्य बलदेवाविष्टभगवता प्रमेयबलेन ज्ञानजननात् ज्ञाननिरूपणं पञ्चषष्टितमेऽध्याये ॥ ६५ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे वैष्णवमुख्यस्य नारदस्य सर्वगेहेष्वेकरूपेण वर्तमानत्वप्रदर्शनेन प्रमेयबलेनाज्ञानदोषं निवार्य निर्लिप्ततया लोकशिक्षार्थं गृहस्थधर्माचरणकथनाद्वैराग्यनिरूपणं षट्षष्टितमेऽध्याये ॥ ६६ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतप्रमेयप्रकरणे 'अथोषस्युपवृत्तायाम्'मित्यादिना निरूपितस्य प्रत्यूहकारित्वस्य स्त्रीणां दोषस्य स्वयं

धर्माचरणेन निवारणात् स्त्रीषु कृपावत्त्वस्य स्वरूपधर्मत्वेन धर्मिबोधकत्वात्, अग्रे राजसभाप्रवेशे उद्धवे प्रश्ननिरूपणात् यादवानां भगवदिच्छाविरुद्धस्य जरासन्धजिगीषुत्वस्य दोषस्य निवारणात् भक्तयुधिष्ठिरपक्षपातस्य स्वरूपधर्मत्वात् धर्मिनिरूपणं सप्तषष्टितमेऽध्याये ॥ ६७ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे नीतिपूर्वं जानता समर्थेनापि भगवदाज्ञां साहाय्यं वा लब्धव्यं जनोद्योगे भगवता आगत्य हिते उपदिष्टे कृते च तदनुसारेणैव कृतस्य वैदिककर्मणो यज्ञादेः साधनत्वं ज्ञापयितुं युधिष्ठिरप्रार्थनया तन्मनःप्रीणनार्थं सर्वसैन्यसाहित्येनेन्द्रप्रस्थं गतस्य भगवतो युधिष्ठिरादिकृतपूजादेरैश्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणमष्टषष्टितमेऽध्याये ॥ ६८ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे युधिष्ठिरेण यज्ञार्थं स्वमनोविचारितनिवेदने भगवता च यज्ञायाज्ञप्ते तद्भ्रातृभ्यः स्वसामर्थ्यं दत्वा तैर्दिग्विजयस्य पुनर्ध्यायति युधिष्ठिरे उद्धवोक्तप्रकारमुक्त्वा भीमे स्वसामर्थ्यं दत्वा तेन जरासंधवधस्य च वीर्यकार्यत्वाद्वीर्यनिरूपणमेकोनसप्ततितमेऽध्याये ॥ ६९ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे जरासंधरुद्धराज्ञां मोचनस्य तत्कृतसत्कृतेस्तेषां स्वाज्ञप्तलौकिकवैदिकसाधनकरणस्य च यशोरूपत्वाद् यशोनिरूपणं सप्ततितमेऽध्याये ॥ ७० ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे साधनरूपयज्ञसंसिद्धेः श्रीकार्यत्वाद् यज्ञे शिशुपालादिदैत्यसन्निधौ देवानां निःशङ्क-

मागमनहविर्ग्रहणाद्यसंभवाद्देवशङ्कानिवृत्त्युपाये भगवत्पूजने कृते दैत्यानां मतिक्षोभात् कृष्णगुणवर्णनजातमन्युना शिशुपालेन स्वपीठादुत्थाय प्रकटतया दैत्यस्वरूपे दर्शिते भगवन्निन्दने च कृते भगवता शिशुपालवधेन तच्छापरूपापत्तिनिवारणस्य च श्रीकार्यत्वात् श्रीनिरूपणमेकसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७१ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे अभक्तसङ्गत्यागरूपं साधनं वक्तुं युधिष्ठिरस्य अलौकिकीं यज्ञसंपत्तिं लौकिकी-मन्तःपुरसभासंपत्तिं च दृष्ट्वा तप्ते दुर्योधने पुनर्जलस्थलदृशिभ्रमे भीमादिभिः कृतेन हास्येन भग्नमाने भृशं संतप्ते पाण्डवेषु वैरं निश्चित्य हस्तिनापुरं गते भगवतस्तूष्णींभावस्य भूभारहरणोपाय-ज्ञानमूलत्वात् दुर्योधनमानभङ्गे समागतो रामोऽविचार्य पाण्डवान् हनिष्यतीति ज्ञात्वा तद्रक्षार्थं भगवतस्तत्र स्थितेरपि ज्ञानमूलत्वात् ज्ञाननिरूपणं द्विसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७२ ॥

षट्चत्वारिंशाध्यायेऽक्रूरोपदिष्टेन धृतराष्ट्रेण पुत्रादिमरणं भूभारहरणं च जानतैव ज्ञानविरुद्धकरणाद्धर्मिलीलात्वम् । अत्र तु दुर्योधनभीमादीनां तज्ज्ञानाभावाद् भगवज्ज्ञानानुसारेणैव सर्वकरणमिति ज्ञानलीलात्वमिति विभेदः ।

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे भगवदाज्ञोल्लङ्घनस्य अनिष्टहेतुत्वेनासाधनत्वं ज्ञापयितुं आज्ञामुल्लङ्घ्य द्वारकात इन्द्रप्रस्थं गते रामे द्वारकायां शाल्वकृतात्यन्तपीडानिरूपणे स्वपुत्रस्य प्रद्युम्नस्य पराजये मूर्छायां च द्वारकामुपेक्ष्य भगवत इन्द्रप्रस्थे स्थितिबोधनाद् वैराग्यनिरूपणं त्रिसप्ततितमेऽध्याये ॥ ॥ ७३ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतसाधनप्रकरणे भगवदाज्ञायां सत्यां लौकिकं वैदिकं च कर्मापि भगवत्प्राप्तिसाधनम् । आज्ञाभावे तु भगवत्सेवनमेव परमं भगवत्प्राप्तिसाधनमिति ज्ञापयितुं महादेववरप्राप्तपुरशाल्ववधप्रसङ्गे पूर्वपक्षत्वेन मतान्तरसिद्धमोहलीलोक्त्यनन्तरं सिद्धान्तकथने भगवत्पादसेवकानामूर्जितात्मविद्ययाऽविद्यानिवृत्तिपूर्वकमात्मीयानन्तैश्वर्यलाभकथनात् कैमुत्येन शोकमोहादिरहितनिर्गुणकृष्णस्वरूपबोधनाद् धर्मिनिरूपणं चतुःसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७४ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे स्पष्टदुःखाभावरूपफलदानार्थं कृष्णेन त्रिविधदुष्टहननानन्तरं पुरप्रवेशे सुरमानवमुन्यादिभिः कुसुमवर्षिभिरुपगीयमानविजयत्वस्यैश्वर्यबोधकत्वाद्भगवति न्यस्तशस्त्रे यादवानामाज्ञाकारित्वस्याप्यैश्वर्यबोधकत्वात्, रामेणापि अधमे वक्तरि सति श्रोतृणां पापसंभवज्ञानानुदयरूपस्य स्पष्टस्य दोषस्य सर्वसाधारणस्य निवारणार्थं ऋषिभिः कलिकालदोषेण अधमस्य वक्तृत्वेन स्थापितस्य सूतस्य वधानन्तरमृषीणां संतोषार्थं सर्वसामर्थ्यवन्तं श्रीभागवतश्रवणकथनाधिकारिणं स्वावतारं विधाय तत्पुत्रे स्थापनस्यैश्वर्यबोधकत्वाद्वधनिर्वेशेन लोकसंग्रहस्य मुनीनां वरेण छन्दनस्य चैश्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणं पञ्चसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७५ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे अस्पष्टदुःखाभावरूपफलदानार्थमगृहीतशस्त्रेणैव कृष्णेन पाण्डवेषु स्वसामर्थ्यं स्थापयित्वा सर्वसाहाय्यकरणस्य वीर्यबोधकत्वात् रामेणापि ऋषीणामसा-

धारणदोषस्य बल्वलस्य हननानन्तरं तीर्थाभिषेकेण तीर्थेषु विद्यमानानां दैत्यसंबन्धेन वर्णाश्रमधर्मनाशकानां दोषाणां निवारणस्य वीर्यकार्यत्वात्, ऋषीणां ज्ञानोपदेशेन श्रीभागवतश्रवणेऽनन्यत्वरूपाधिकारसंपादनस्य च वीर्यकार्यत्वात् वीर्यनिरूपणं षट्सप्ततितमेऽध्याये ॥ ७६ ॥

भगवता त्रिविधदुष्टहननेन त्रिगुणकृतदोषनिवृत्त्या दुःखाभावः यादवानां पाण्डवानां च स्पष्टास्पष्टदुःखनिवारणं, रामेणापि सूतवधेन कालदोषनिवृत्त्या, बल्वलवधेन तीर्थाभिषेकेण च देशदोषनिवृत्त्या यज्ञैर्ज्ञानेन चात्मदोषनिवृत्त्या दुःखाभावः सूतवधेन ऋषीणां स्पष्टदुःखहेतुनिवारणम्, यज्ञदूषकबल्वलवधाद्यज्ञसंपादनेन ज्ञानोपदेशेन च ऋषीणामस्पष्टदुःखहेतुनिवारणम्। तीर्थाभिषेकेण दैत्यसंबन्धनिवारणात्, सर्वलोकानामस्पष्टदुःखहेतुनिवारणामित्यध्यायद्वयविभेदः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सुखोत्कर्षरूपफलदानार्थं सुदाम्नो ब्राह्मणस्य अथं ऋषेर्दरिद्रस्य पूर्णऋषित्वभक्तत्वरूपालौकिकसंपत्तिसंपादनाय श्रीनिकेतेन भ्रातृवत् संमाननसंभाषणादेर्यशोरूपत्वाद्यशोनिरूपणं सप्तसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७७ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सुखोत्कर्षरूपफलदानार्थं तण्डुलैकमुष्टिं जग्ध्वा परोक्षं ब्राह्मणभार्यायै लौकिकसर्वसमृद्धिदानात् श्रीनिरूपणमष्टसप्ततितमेऽध्याये ॥ ७८ ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सर्वेषां वाञ्छिताकारेण कृष्णेन कुरुक्षेत्रे आगतानां सर्वजनानां सान्निध्यदर्शनादिभिः शुद्धसात्त्विकभावं संपाद्य देहादिकं जगत्सर्वं विस्मार्य निजपर-

त्वमपि संपाद्य यथाधिकारं स्वरूपात्मकं फलं दातुं सर्वलोकप्रसिद्धं तादृशं कालं निमित्तीकृत्य कुरुक्षेत्रे सर्वजनानयनस्य स्वगमनस्य च सर्वजननिरोधोपायज्ञानमूलत्वात्, गोपीनां सर्वभावेन निरोधार्थमन्ते साक्षाज्ज्ञानोपदेशाच्च ज्ञाननिरूपणमेकोनाशीतितमेऽध्याये ॥ ७९ ॥

सात्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे स्त्रीणामत्यन्तवल्लभस्य कृष्णस्यैव फलत्वं ज्ञापयितुं सर्वस्त्रीणां स्वस्वपतौ विद्यमानस्य सहजस्नेहस्य निवृत्तये पूर्वकृतौ पश्चात्तापपूर्वकं कृष्णे स्नेहवृद्धये च द्रौपदीपृष्टाभिः कृष्णमहिषीभिः लोकतो वेदतश्च भगवदुत्कर्षज्ञापकस्वस्वविवाहप्रकारकथनानन्तरं साक्षाद्भगवत्सेवोपयोगिदेहसंपादकदास्यप्रार्थनया चरणरजःप्रार्थनया च कृष्णे कामाद्यभावज्ञापनाद् वैराग्यनिरूपणमशीतितमेऽध्याये ॥ ८० ॥

सात्त्विकप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सर्वसाधनवतामृषीणां भगवद्दर्शनार्थमागमनकथनेन तत्कर्तृकभगवत्स्तुत्या स्तुतौ चात्मसमर्पणकथनेन च ऋषिदेवपितॄणां चात्यन्तवल्लभस्य कृष्णस्वरूपस्यैव फलत्वकथनात्, यादवानां सात्त्विकत्वभगवदीयत्वभवनार्थं संस्कारमात्रेण स्थितस्य राजसत्वदोषस्य प्रमेयबलेन भगवता निवारणे कृतेपि उद्धवप्रश्नरूपनीत्यालम्बनात् पुनर्यादवानां संदेहोत्पत्त्या कृष्णे लौकिकबुद्ध्युदये भगवदीयत्वपूर्वकसर्वभावेन पूर्णनिर्गुणतासंपादकनिरोधाभावात् पुनः प्रमाणबलेन दोषनिवारणार्थं तदनन्तरं च सात्त्विकत्वभगवदीयत्वपूर्वकं सर्वभावेन पूर्णनिर्गुणतासंपादकनिरोधार्थं च वसुदेवपृष्टैर्मुनिभिः

प्रमाणभूतैः नारदेन निवृत्तसंदेहैर्वसुदेवे कर्मनिर्हारेषणापरित्याग-ऋणापाकरणरूपयज्ञफलासंभवात् कृष्णस्यैव यज्ञफलरूपत्वे बोधिते तदर्थमेव यज्ञेषु कारितेषु च लौकिकवैदिकसाधनानां सफलसिद्धावेकीभावानिवृत्तदोषाणां यादवानां सात्त्विकत्वे भगवदीयत्वे च संपन्ने सर्वभावपूर्वकं पूर्णनिरोधेन निर्गुणत्वे च संपन्ने सात्त्विकप्रकरणे निरूपितानां सर्वेषामप्यवभृथस्नानेन पूर्वोक्ते संपन्ने स्वरूपेणैव परमोत्सवलक्षणफलदानाद्धर्मिनिरूपण-मेकाशीतितमेऽध्याये ॥ ८१ ॥

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे ज्ञाना-धिकाररहितस्यापि पितुर्वसुदेवस्य निजैश्वर्यबलादेवान्तरानन्द-दायकसर्ववेदार्थज्ञानदानेन भक्तिसिद्ध्यर्थं वैदिकैश्वर्यप्रकटनात्, देवक्या मातुर्बाह्यानन्ददायकपुत्रदानेन भक्तिसिद्ध्यर्थं लौकिकै-श्वर्यप्रकटनात्, कालग्रस्तानां स्वस्पर्शमात्रेणात्मदर्शनोत्पादन-रूपमोचनक्रियया जन्मान्तरमन्तरेणैव तद्देहस्यासुरयोनिनिवृ-त्तिपूर्वकं मातृस्नेहोत्पादकयथावस्थितपूर्वरूपसंपादनक्रियया च समग्रैश्वर्यबोधनादैश्वर्यनिरूपणं द्व्यशीतितमेऽध्याये ॥ ८२ ॥

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे सुभ-द्राया आधिदैविकमायात्वेन जीवभोग्यत्वाभावात् मायातो वेदानां भीतत्वेन तस्यां वैवाहिकविध्ययोगेन विवाहस्यापि दुर्घटत्वात् भगवतश्च भ्रातृत्वेन तद्भोक्तृत्वाभावात् लोकदोषेण सर्वदा कन्यात्वेनैव स्थितेरयुक्तत्वात् पाषण्डसंन्यासवेषिण्यर्जुने नरे स्वावेशं विधाय चौर्येण तत्प्रदाने बुद्धिवीर्यप्रकटनात् स्वस्य

मुनीनां चैकेनैव रूपेण जनकश्रुतदेवयोर्गेहे एकस्मिन्नेव काले प्रवेशात् मिथिलानरयोषितां कल्याणार्थं जनकगेहे बहुकालवासे श्रुतदेवे सन्मार्गोपदेशार्थं तद्गृहे एकदिनवासेप्यग्रे कालद्वयस्य तुल्यत्वेन स्वप्नदर्शनवज्जातविस्मयेषु मुनिषु स्वक्रियावीर्यं प्रदर्श्य सहनीतप्रदर्शितवीर्यमुनिद्वारा अन्येषामपि वीर्यवेदित्वकरणाद् वीर्यनिरूपणं त्र्यशीतितमेऽध्याये ॥ ८३ ॥

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे पूर्वसृष्टं सर्वमापीय सुप्तस्य सर्वतत्त्वरूपस्य भगवतः शयनान्ते प्रबोध-समये तत्त्वनिरूपणप्रकारेणाष्टाविंशतिविधानां वेदानां ब्रह्मपर-त्वनिर्णयार्थं तत्तत्प्रकरणसंदेहनिवारकैर्वाक्यशेषरूपैरष्टाविंशति-वेदवाक्यैरेव स्तुत्या प्रबोधने लौकिकयुक्त्यगोचरस्यालौकिकस्य कर्तृत्वादिरूपस्य यशसो निरूपणात् यशोनिरूपणं चतुरशीति-तमेऽध्याये ॥ ८४ ॥

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे भगवत एव श्रीपतित्वेन श्रीभोक्तृत्वान्मोहेन जीवैः श्रीभोगे अवश्यं दुःखसंभवात् भगवतश्च विचार्यदातृत्वाद् भक्तेभ्यो दुःखहेतु-श्रियोऽदानाद्भक्तानुग्रहार्थं भक्तेषु विद्यमानाया अपि श्रियो हरणाद् भगवतः सकाशादेव प्राप्तश्रीणामविचार्यदातॄणां शंकरा-दिदेवानां दानेनैव संकटागमे तत्संकटस्य भगवतैव निवारणात् श्रीनिरूपणं पञ्चाशीतितमेऽध्याये ॥ ८५ ॥

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वगुणज्ञापकगुणप्रकरणे वैकुण्ठे श्रिय उत्संगे शयाने भगवति सत्त्वपरीक्षार्थं भृगुणा

लत्ताप्रहाररूपे क्रियापराधे उत्थाय नमनादिना ज्ञानचिह्नरूपायाः क्षमायाः निरूपणात् सर्वगीतार्थवेदिनापि ज्ञानरहितेन स्वस्मिन् रक्षकत्वाभिमानवतार्जुनेन द्वारकायां मृतापत्यविप्रप्रसङ्गे सर्वयादवसंनिधौ सकृष्णानां यादवानां ब्राह्मणत्वनटत्वासुंभरत्वकथनरूपवचनापराधेपि कृतनिजात्यंतपुरुषकारस्यापि विप्रापत्यरक्षणाशक्तस्य परिभ्रान्तसर्वलोकस्याप्यलब्धद्विजसुतस्यानिस्तीर्णप्रतिज्ञस्याग्निं विवक्षोः प्रतिषेधेन क्षमाया ज्ञानचिह्नरूपाया निरूपणाद् ज्ञानवतः समर्थस्यैव क्षमाज्ञानचिह्नत्वेन भूषणमिति ज्ञापयितुं सर्वागम्यादनिरुद्धस्थानादपि विप्रापत्यानयनेन सामर्थ्यज्ञानयोरपि निरूपणाद् ज्ञाननिरूपणं षडशीतितमेऽध्याये ॥ ८६ ॥

निरोधकर्तुः कृष्णस्य परत्वभगवत्त्वज्ञापकगुणप्रकरणे सर्वसंपत्समृद्धायां द्वारकायां सर्वभोगयुक्तकृष्णस्त्रीणां भगवता मानसतिरोधाने विरहव्याकुलानां कुरर्यादिदशार्थनिरूपणमुखेन भगवदतिरिक्तेऽनासक्तिरूपवैराग्यनिरूपणात् कृष्णे कैमुत्येन वैराग्यबोधनाद् वैराग्यनिरूपणं सप्ताशीतितमेऽध्याये ॥ ८७ ॥

अथैकादशस्कन्धे, ज्ञानेन ब्रह्मभावप्रकरणे भूभारहरणसर्वभक्तनिरोधरूपावतारप्रयोजननिष्पत्तिकथनपूर्वकं प्राप्तशापानां भिन्नत्वज्ञापनार्थं लीलामध्यपातियादवादिस्वरूपकथनपूर्वकमासुरमोहनार्थं मौशलप्रसङ्गेन ज्ञानमुख्याङ्गभगवदभिप्रेतवैराग्यनिरूपणं प्रथमेऽध्याये ॥ १ ॥

इदमेव विद्यापूर्वरूपं, अविद्यापर्वप्राणाध्यासनिवर्तकं, ज्ञानेन ब्रह्मभावप्रकरणे द्वितीयाभिनिवेशानिवृत्तेरभयहेतुत्वेन तदर्थं भगवतः सर्वपदार्थानां च याथार्थ्यज्ञानपूर्वकं भगवद्भक्तैः सह भगवत्तोषहेतुभगवद्धर्मनिरूपणं द्वितीयेऽध्याये ॥ २ ॥

इदमेव सर्वयाथार्थ्यज्ञानं साङ्ख्यात्मकं विद्यापर्व स्वरूपाज्ञानरूपाविद्यापर्वनाशकं, ज्ञानेन ब्रह्मभावप्रकरणे परिज्ञातमायस्य दृढविरक्तस्य मायातरणार्थं गुरुं प्रपन्नस्य 'सर्वतो मनसोऽसङ्गा'दि (भा. ११-३-२३) सप्रेमलक्षणभगवद्धर्मान्तगुरुशिक्षितधर्माचरणैस्तीर्णमायस्य ज्ञातपरब्रह्मस्वरूपस्य निर्णीतवेदाद्यभिप्रायस्य यथोक्तवैदिकैस्तान्त्रिकैर्वा यज्ञैर्ब्रह्मणि स्थित्यर्थं सर्वनिर्णयनिरूपणं तृतीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

इदं मनसोऽसङ्गरूपयोगात्मकं विद्यापर्व अन्तःकरणाध्यासरूपाविद्यापर्वनाशकं, ज्ञानेन ब्रह्मभावप्रकरणे तपस इन्द्रियशोधकत्वाद् विस्तरेण नारायणतपोनिरूपणसहितसर्वावतारचरित्रकथनेन नित्यं हरिकथाश्रवणनिरूपणं चतुर्थेऽध्याये ॥ ४ ॥

इदं तपोरूपं विद्यापर्व, इन्द्रियाध्यासरूपाविद्यापर्वनाशकं, ज्ञानेन ब्रह्मभावप्रकरणे कनिष्ठाधिकारिणः सन्निवेशार्थमभजननिन्दापूर्वकं यथाधिकारं युगानुरूपभजनकथनेन हरिपूजानिरूपणं पञ्चमेऽध्याये ॥ ५ ॥

इदं भक्तिरूपं विद्यापर्व, देहाध्यासरूपाविद्यापर्वनाशकं, भक्त्या सायुज्यप्रकरणे ज्ञानेन त्यक्तप्रकृतितद्गुणस्यैव निर्दोषस्य सायुज्यहेतुभक्तिसम्भवाद् देवस्तुत्या च भगवत्स्वरूपबोधनात्

ब्रह्माणं यादवांश्च प्रति भगवदुक्तौ मनुष्यनाट्यत्यागेच्छाबोधनादग्रे भक्तस्योद्धवस्यापि त्यागेच्छाबोधनात् विषयत्वेन भक्तिमुख्याङ्गमूलप्रकृतिनाशकत्यागेच्छाकारकभगवत्स्वरूपनिरूपणं षष्ठेऽध्याये ॥ ६ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे भगवदुपदिष्टसाधनैरेव प्राकृतसंसर्गनाशबोधनार्थं प्राकृताङ्कुरमहत्तत्त्वनाशकसंक्षिप्तज्ञानोपदेशपूर्वकं पुरुषत्वे स्वबुद्ध्यैव दोषनिवृत्तिपूर्वकज्ञानसम्भवज्ञापकावधूतप्रसङ्गे शरीरप्रकृत्यष्टरूपपृथिव्यादिकपोतान्तबुद्ध्युपाश्रितगुरुशिक्षया कायिकदोषनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिरूपणं सप्तमेऽध्याये ॥ ७ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे त्रिवृदहङ्कारनाशबोधककामेन्द्रियवर्गाशानिवर्तकाजगरादिपिङ्गलान्तनवगुरुशिक्षया राजसभावनिवर्तनेन वागादिसर्वेन्द्रियदोषनिरूपणमष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे सबुद्धेः सात्त्विकस्यापि विद्यादिसङ्ग्रहादिनिवर्तकपूर्णज्ञापकाष्टगुरुशिक्षया मानसदोषनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे आचीर्णयथोक्तवर्णाश्रमधर्मस्य भगवदाश्रितस्य मोक्षधर्मनिष्ठस्य युक्त्या देहादिभिन्नात्माचिन्तकस्य त्यक्तान्याभिनिवेशस्य शुद्धस्य विविक्तस्यैव भक्तिहेतुज्ञानसम्भवादन्याभिनिवेशनिवृत्तये बाह्यसर्वलोकानां त्याज्यत्वार्थं युक्तिनिरूपणं दशमेध्याये, उत्तमाधिकारिणां तु बाह्यसर्वलोकानां त्याज्यत्वेपि मध्यमाधिकारिणां सर्वत्यागेऽशक्तानां सर्वथा

लौकिकत्वनिवृत्तये धर्मे प्रवृत्त्यर्थं पुनर्जन्मान्तरे त्यागसामर्थ्यार्थं च यज्ञफलरूपेषु स्वर्गादिलोकेषु ग्राह्यत्वनिरूपणं च दशमेऽध्याये ॥ १० ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे भक्तिहेतुज्ञानसिद्धये आत्मनि नानात्वभ्रमनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्मणि निश्चलमनोधारणार्थमान्तरस्य बद्धजीवस्य त्याज्यत्वे युक्तिनिरूपणमेकादशेऽध्याये, ब्रह्मणि मनोधारणेऽशक्तस्य सततसाधुसङ्गेन तदुक्तभक्त्यैव सर्वसम्भवाद्दान्तरे साधोर्ग्राह्यत्वार्थं कृपालुत्वादिगुणविशिष्टसाधुनिरूपणपूर्वकं तदुपदिष्टमर्यादाभक्तिनिरूपणं चैकादशेऽध्याये ॥ ११ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे साधोर्मर्यादापुष्टिभेदेन द्विविधत्वाद्तिशयितभगवदनुग्रहेण पुष्टिसाधुसङ्गे भगवत्सङ्गे वा भगवति निरतिशयकेवलस्नेहोत्पत्त्या भगवत एव वश्यत्वे जाते मर्यादासाधनाभावेपि पुष्ट्यैव साङ्ख्याद्यप्राप्यपरब्रह्मप्राप्त्या निरवशेषसर्वार्थसिद्धेः कथनात् पुष्टिनिरूपणं द्वादशेऽध्याये ॥ १२ ॥

ज्ञानभक्तिमार्गद्वयश्रवणादुभयत्र विरुद्धसाधनश्रवणाच्च जातस्य सन्देहस्य निवृत्तये भगवदात्मकमायिकयोः प्रपञ्चयोर्मूलमध्यावसानैः सयुक्तिस्वरूपनिरूपणं च द्वादशेऽध्याये ॥ १२ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे मायामयभगवदात्मकप्रपञ्चयोः स्वरूपं विज्ञाय मायागुणेन सत्त्वेनैव मायिकप्रपञ्चं निवर्त्त्य भगवदात्मकप्रपञ्चे भगवदात्मकत्वेन स्थातव्यमिति ज्ञापनाय सत्त्वादिनिरूपणपूर्वकं विषयेषु दुःखे हेतुत्वं जानतोपि प्रमत्तस्याहङ्काराविष्टस्य सर्वनाशः श्रद्धालोरप्रमत्तस्य दोषदर्शिनः शनै-

भगवति मनो युञ्जतः क्रमेण सर्वसिद्धिरिति ज्ञापनार्थं हंसोक्त्या श्रद्धालोर्गुरूक्त्या युक्तिभिश्च सर्वं भगवानितिपरोक्षज्ञाने जाते ततो भजनेन निःशेषसंशयनिवृत्त्या बुद्धौ भगवदावेशेन नानात्वनिवृत्त्या बन्धस्याहङ्कारहेतुकत्वे ज्ञाते संसारचिन्तानिवृत्त्या वृत्तित्रयसाक्षित्वेन जीवस्य वैलक्षण्ये ज्ञाते तुरीयस्थित्योभयपरित्यागेन गुणचित्तयोरन्योन्याविश्लेषे बुद्धेर्विशुद्धत्वे सम्पन्ने गीतोक्तप्रनाड्या शान्तत्वे जाते ब्रह्मभावोत्तरं परमकाष्ठापन्ने ज्ञाने परमया भक्त्या यथार्थभगवत्स्वरूपे ज्ञाते जीवस्य भगवति प्रवेशे पूर्णफलरूपकृष्णत्वनिरूपणं त्रयोदशेऽध्याये ॥ १३ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणेऽन्यैर्मतिवैषम्येण भिन्नवेदार्थकथनेपि हंसोक्तस्यैव परमश्रद्धाभक्त्या भगवदावेशेनोभयपरित्यागेनैव परमसाधनेन भगवति प्रवेशे कृष्णत्वरूपपरमफलस्य वेदतात्पर्यविषयत्वनिरूपणेन श्रद्धाहेतुना युक्त्या हीनभावदोषनिवृत्त्या च श्रद्धाबोधनपूर्वकं ध्यानरूपसाधनसहितभक्तिनिरूपणं चतुर्दशेऽध्याये ॥ १४ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे ध्यानोपनतसिद्धीनामन्तरायत्वेनावेशप्रवेशबाधकत्वान् निवृत्त्यर्थं कृष्णादेव सर्वमिति दृढनिश्चयसहितध्यानेनावेशप्रवेशसिद्ध्यर्थं च तत्सिद्धिहेतुभूतध्यानभेदनिरूपणं पञ्चदशेऽध्याये ॥ १५ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे भक्त्या जातस्य यावत्त्वादिरूपेण ज्ञानस्य प्रवेशं प्रति व्यापारत्वकथनात् यावत्त्वादि ज्ञापयितुं सर्वरूपेषु भजनस्य फलसाधकत्वेपि मूलरूपकृष्णभजनस्यैव

कृष्णत्वरूपपूर्णफलसाधकत्वमिति बोधयितुं चार्जुनसारथिरूपेणोक्तप्रकारेण सकलविभूतिनिरूपणं षोडशेऽध्याये ॥ १६ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे वर्णाश्रमधर्मशुद्धस्यैवापाखण्डिनो भगवद्भक्तिसम्भवाद् वर्णानां प्रवृत्त्युपयोगिपूर्वाश्रमद्वयस्य च धर्म्मणां निरूपणं सप्तदशेऽध्याये ॥ १७ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे निवृत्त्युपयोग्युत्तराश्रमद्वयस्य ज्ञानवैराग्यभक्तिसिद्धस्यात्याश्रमिणो ज्ञानरहितविरक्तस्य च धर्मोणां निरूपणमष्टादशेऽध्याये ॥ १८ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे भक्त्युपयोगिविषयवैतृष्ण्यस्यान्यत्र श्रद्धानिवृत्तिपूर्वकं भगवति श्रद्धायाश्च हेतुभूतयोर्यथोक्तयमादिसाधनज्ञानाचरणसिद्धयोर्ज्ञानविज्ञानयोर्भीष्मोक्तप्रकारेण कथनाद् भक्तिपरम्पराकारणनिरूपणं 'श्रद्धामृते' त्यादिना च भक्तिसाक्षात्कारणनिरूपणं चैकोनविंशेऽध्याये ॥ १९ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे भक्तिहेतुज्ञानचिह्नस्य गुणदोषदृष्टिराहित्यस्य गुणस्य सन्देहनिवृत्तिपूर्वकं गुणत्वदार्ढ्यार्थं कर्मज्ञानभक्तिमार्गाधिकारिषु कर्मज्ञानभक्तिमार्गाणामेव गुणदोषदृष्टिनिवर्तकत्वेन गुणत्वकथनान् मार्गत्रयविरोधपरिहारनिरूपणं विंशेऽध्याये ॥ २० ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे यथोक्तमार्गत्रयोपायानां यथावगतधर्मेऽशक्तस्य तत्र श्रद्धावतोतिजघन्याधिकारिणः शनैस्त्यागरूपानुकल्पार्थं शुद्धिनिर्णयनिरूपणं वेदे गुणदोषकथनमनुकल्पार्थं न तु वस्तुभेदबोधनार्थमिति ज्ञापयितुं वेदनिर्णयनिरूपणं चैकविंशेऽध्याये ॥ २१ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे तत्त्वाष्टाविंशतिसङ्ख्याया निवृत्त्यर्थक-व्यवहारोपयोगित्वेन सार्थकत्वादभेदपर्यवसाने प्रकृतिपुरुषयो-रपि विश्लिष्टशक्तिब्रह्मणः सकाशाज्ज जातयोः परस्परमत्यन्त-विलक्षणयोरपि बीजैक्येनाभेदपर्यवसानेपि स्वात्मज्ञानमात्रपर्यव-सितानां भगवतः परावृत्तबुद्धीनां मायया त्रिविधभानसम्भवेन भेदबुद्ध्यनुवृत्त्या मनोदोषेणापराधसम्बन्धे निर्मोक्षादपराधा-भावायातिक्रमसहनरूपलक्षणसहितमनोदण्डकर्तव्यतानिरूपणं द्वाविंशेऽध्याये ॥ २२ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे साधनमाचरतोपि जीवस्य पूर्ववास-नया दुःखप्राप्तौ भगवति दोषारोपेऽपराधसम्भवात् तन्निवृत्त्यर्थं-मतिनिर्विण्णभिक्षूक्तस्य स्वकर्मावश्यं भोक्तव्यमेवेत्येव भावना-रूपस्य मनोदण्डसाधनस्य " नायं जनो म " इत्यादिनोक्तस्य सर्वसाधनपर्यवसानरूपस्य सुखदुःखाभावहेतोर्मनःपरित्यागस्य च निरूपणं त्रयोविंशेऽध्याये ॥ २३ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे मनःपरित्यागे साधनान्तरापेक्षा-भावेपि मनःसाधकत्ववाञ्छायां सर्वयाथार्थ्यज्ञापकत्वेन मोहा-भावहेतोः शुद्धसाङ्ख्यस्य निरूपणं चतुर्विंशेऽध्याये ॥ २४ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे साङ्ख्योक्तज्ञानस्यापरोक्षतादशाया-मेव सर्वथा मोहनिवर्तकत्वेन परोक्षतादशायां गुणानां प्रबल-त्वेन तैर्मोहसम्भवे तन्निवारणार्थं गुणानां गुणकार्यस्य चाष्टा-विंशतितत्त्वमात्रत्वनिवारणाय निर्गुणानां पदार्थानां च स्वरूप-निरूपणपूर्वकं गुणजयप्रकारनिरूपणं पञ्चविंशेऽध्याये ॥ २५ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे निर्जितगुणजयस्य मोहरहितस्यापि सङ्गदोषेण नाशसम्भवे स्वात्मना प्रबुद्धपुरुरवःप्रोक्तरीत्या सङ्गत्यागेन सत्सङ्गेन च पुनर्गतिलाभनिरूपणं षड्विंशेऽध्याये ।२६।

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे सङ्गान् नष्टस्यापि जातिस्मरणस्य स्वत एव पूर्वसिद्धज्ञानोदयात् सङ्गत्यागमात्रेण गतिलाभसम्भवेपि जातिस्मरणरहितस्य सङ्गान् नष्टस्य जातिस्मरत्वार्थं वेदतन्त्रमिश्रप्रकारेण हरिपूजानिरूपणं सप्तविंशेऽध्याये ॥ २७ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे जातिस्मरस्य सर्वसाधनपूर्वकं सोपपत्तिकज्ञाननिरूपणमष्टाविंशेऽध्याये ॥ २८ ॥

भक्त्या सायुज्यप्रकरणे पूर्वोक्तसाधनेष्वशक्तस्य फलप्रेप्सोः सर्वमिश्रितसुगमप्रकारनिरूपणं ऊनत्रिंशेऽध्याये ॥ २९ ॥

इच्छया ब्रह्ममुक्तिप्रकरणे ममतास्पदयादवादिनाशकथनेन ममतात्यागाभिनयनिरूपणं त्रिंशेऽध्याये ॥ ३० ॥

इच्छया ब्रह्ममुक्तिप्रकरणेऽहन्तास्पदतनुत्यागकथनेनाहन्तात्यागाभिनयनिरूपणमेकत्रिंशेऽध्याये ॥ ३१ ॥

इतिमुक्तिनिरूपणे एकादशस्कन्धः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशस्कन्धः । हर्याश्रयप्रकरणे शूद्रपर्यवसानेन लोकनाशनिरूपणं प्रथमेऽध्याये ॥ १ ॥

हर्याश्रयप्रकरणे अधर्मसम्पूर्त्या धर्मनाशनिरूपणं द्वितीयेऽध्याये ॥ २ ॥

हर्याश्रयप्रकरणे लोकधर्मयोर्नाशे कल्केः सर्वसाधारणाश्रयत्वेपि जीवोपरि दयायां बहुकालविलम्बसहिष्णुत्वात् ततः पूर्वमपि दयाविलम्बकारणगर्वदोपस्य कीर्तनेन निवृत्त्या पूजा-

दिना रूपात्मकस्य श्रवणकीर्तनैर्नामात्मकस्य प्रसन्नस्य स्वात्मप्रदर्शकस्य हरेः पूर्णाश्रयत्वनिरूपणं तृतीयेऽध्याये ॥ ३ ॥

जगदाश्रयप्रकरणे प्रपञ्चस्य चतुर्विधप्रलयकथनात् तत्कर्तृत्वेन क्रियाशक्तिविशिष्टप्रलयावशेषरूपान्तराश्रयनिरूपणं चतुर्थेऽध्याये ॥ ४ ॥

जगदाश्रयप्रकरणे पुराणोक्तं भगवन्तं स्मारयित्वा मृत्युभयनिवारणार्थं जन्ममरणादिरहितात्मस्वरूपमुक्त्वा जन्ममरणादेर्देहपर्यवसायित्वं संसारस्याऽवस्तुत्वं आगन्तुकत्वं च बोधयित्वा आन्तरस्य जीवस्य ब्रह्मत्वचिन्तनेन ब्रह्मण्याधाने सर्वत्र भेदरहितब्रह्मभानकथनाज् ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तराश्रयनिरूपणं पञ्चमेऽध्याये ॥ ५ ॥

आध्यात्मिकादित्रितयविदाश्रयप्रकरणे प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदभिन्नवेदादिभिरेव यथार्थत्रितयज्ञानसम्भवाद् राजवृत्तान्तेन राज्ञो ब्रह्मभावं ततः पदनिरूपणेन फलं ततः साधननिरूपणेन स्वस्य वक्तुः सूतस्य श्रवणाधिकारं च पूर्वोत्तराश्रयाङ्गत्वेन मध्ये बोधयित्वा त्रितयज्ञापकप्रवृत्त्युपयोगिसफलत्रयीनिरूपणं षष्ठेऽध्याये ॥ ६ ॥

आध्यात्मिकादित्रितयविदाश्रयप्रकरणे त्रितयज्ञापकनिवृत्त्युपयोगिफलयुक्ताथर्वपुराणादिनिरूपणं सप्तमेऽध्याये ॥ ७ ॥

अत्र प्रकरणे वेदादिभिर्विदितयथार्थत्रितयस्वरूपः साधनैर्जातसाक्षात्कारः फलत्वेन श्रवणादिकर्ता शुकादितुल्यो जीवोऽप्यन्येषामतादृशानामाश्रय इति फलति ॥ ७ ॥

सर्वान्तराश्रयप्रकरणे त्रिविधभक्तेस्तत्प्रापकत्वान् मार्कण्डेये क्रमेण त्रिविधभक्त्युद्भवात् तपोविशङ्कितेन्द्रप्रेषितकामादिगणै-

रप्रतिघाततपोबोधकभगवद्वाक्यकरणेन निष्ठाबोधनाद् भगवदागमनतत्स्तुतिभ्यां निष्ठाफलबोधनाच्च च अत्यन्तं निष्ठापन्नोपासनारूपकर्ममार्गीयत्वेन भौतिकभक्तिनिरूपणमष्टमेऽध्याये ॥ ८ ॥

सर्वान्तराश्रयप्रकरणे वरानुभूतमायायास्त्रिगुणात्मकत्वेन गुणद्वयपर्याये क्लिष्टस्य तृतीयपर्याये सत्त्वगुणेनाचिन्त्यानन्तशक्तिभगवद्दर्शनेपि तस्मिन् प्रवेशनिर्गमाभ्यां सुखदुःखोक्त्या सत्त्वगुणस्यापि जाग्रत्स्वप्नवत् पर्यायेण ज्ञानाज्ञानजनकत्वेन दुःखपर्यवसानबोधनात् पुनरतिक्लिष्टस्य भगवदपाङ्गनिरीक्षितस्य क्लेशहेतुसर्वपरित्यागेन भगवत्परिष्वङ्गार्थमभिगमने भगवतो हृदि प्रवेशे मायातिरोधानकथनादत्यन्तनिष्ठापन्नक्लेशेन भगवन्मार्गात्मकज्ञानमार्गीयत्वेनाध्यात्मिकभक्तिनिरूपणं नवमेऽध्याये ॥ ९ ॥

सर्वान्तराश्रयप्रकरणे भक्तस्य भक्तिमार्गोपदेशेन भक्तिदानेधिकृतस्य महादेवस्य प्रसादेन मार्कण्डेये भक्तत्वसर्वज्ञत्वसुस्थत्वकथनान् माहात्म्यज्ञानपूर्वकं भगवच्छरणागमनं सर्वापेक्षाराहित्यं भक्तमाहात्म्यपूर्वकं तेषु भक्तिः, एकान्तभक्त्या पर्यटनमित्येवंरूपभक्तिमार्गानुसारेणात्यन्तभक्तिनिष्ठाकथनाच्च चाधिदैविकभक्तिनिरूपणं दशमेऽध्याये ॥ १० ॥

अत्र प्रकरणे त्रितयभक्त्यातिरिक्ताया आश्रयरूपायाः स्वतन्त्रभक्तेर्विषयस्य सर्वसाधनानुकूलस्य भगवत आश्रयत्वं फलति ।

परमाश्रयप्रकरणे सूर्योपाधिककालसापेक्षपुरुषाराधनपूर्वकं श्रीभागवतवाक्येन कथायोगरूपाधिदैविकभागवतानिरूपणमेकादशेऽध्याये ॥ ११ ॥

परमाश्रयप्रकरणे श्रीभागवतवाक्येन केवलकथारूपाध्यात्मिकभागवतनिरूपणं द्वादशेऽध्याये ॥ १२ ॥

परमाश्रयप्रकरणे फलेप्सुं प्रति पुराणत्वादिरूपेण केवलकथायोगरूपाधिभौतिकभागवतनिरूपणं त्रयोदशेऽध्याये ॥ १३ ॥

अत्र प्रकरणे तुरीयरूपस्य सर्ववेदान्तसारत्वेन ज्ञातरि परमानन्दजनकस्य स्वान्तःस्थितसर्वेत्वेन स्वयं फलिष्यतो 'बर्हापीडे' त्यत्र 'गीतकीर्तिं' पदेन तद्विमर्शश्लोकेन च विभृतप्रकारस्य श्रीभागवतस्याश्रयत्वमिति फलति, मम त्वन्यदपि प्रतिभाति, द्विधा हि भक्तेषु भगवतः फलदानेच्छा, लोकवेदनाशोपि, सर्वसाधननैरपेक्ष्येण केवलकृपयैव महत्सङ्गद्वारेणेत्येकः प्रकारः, स्वयं साधनानुकूलो भूत्वा साधनक्रमेणेति द्वितीयः प्रकारः, तत्र येषु प्रथमप्रकारस्तेषु तु प्रथमप्रकरणरीत्या लोकवेदनाशेपि सर्वसाधनाभावेपि केवलमहत्सङ्गेन तत्कृपाद्वारेण च प्रथमं पूर्णो हरिर्बहिः प्रकटो भूत्वा फलरूपपूजादिना रूपेण फलरूपश्रवणकीर्तनैर्नाम्ना चान्तः प्रविश्य सर्वान् दोषान् निवार्य पूर्णाश्रयो हरिर्भवति, येषु तु द्वितीयः प्रकारस्तेषु तु विलोमरीत्याग्रिमप्रकरणचतुष्टयोक्तप्रकारेण, तत्र पूर्वं ज्ञानाभावसाधनराहित्यदशायां पञ्चमप्रकरणोक्तं भौतिकं पुराणत्वादिरूपं भागवतं श्रवणेनाश्रयः, ततः किञ्चिदधिकारोत्कर्षे समाध्यनुभूतं व्यासोक्तं भागवतं श्रवणेनाश्रयः, ततोप्यधिकारोत्कर्षे तन्त्रोक्तपुरुषाराधनपूर्वकं व्यासोक्तमाश्रयः, तेन च चतुर्थप्रकरणोक्ता त्रिविधा भक्तिः क्रमेण जायते, तया च तृतीयप्रकर-

णोक्तवेदाद्यर्थानुभवे आध्यात्मिकादित्रिविधा, भगवत्स्वरूपानुभवे च भक्तत्वं तेन च द्वितीयप्रकरणोक्तान्तर्यामिरूपजीवाश्रयप्रलयावशेषजगदाश्रयरूपस्य हृदि प्राकट्यं, ततोपि परमानुग्रहे प्रथमप्रकरणोक्तस्य लोकवेदातीतस्य सर्वनिरपेक्षस्य हरेरन्तर्बहिश्च प्राकट्ये फलरूपश्रवणादिकरणं फलरूपविध्यनपेक्षपूजादिरूपं सेवनं च परमाश्रय इति द्वादशस्कन्धोक्तानां पञ्चानां प्रकरणानामाश्रयनिरूपकत्वेन सङ्गतिरिति ॥

श्रीकृष्णः सततं वीक्ष्य निजनिःसाधनस्थितिम् ।
निःसाधनफलात्मत्वात् स्ववासं गोकुलेऽकरोत् ॥ १ ॥

नमामि श्रीमदाचार्यान् यत्कृपालेशतो जनः ।
क्षुद्रोपि श्रीकृष्णवासं गोकुलरायमाप्नुयात् ॥ २ ॥

श्रीभागवततत्त्वानां प्रदीपस्यापि या कृता ।
टीकावरणभङ्गाख्या गोस्वामिपुरुषोत्तमैः ॥ ३ ॥

तां विलोक्य विचार्योपि यथामति मयाखिलाः ।
अध्यायार्था विलिखिताः स्वमनस्तोषहेतवे ॥ ४ ॥

तथापि बुद्धिदोषेण यदयुक्तं विचारितं ।
तच् छोधनीयं विद्वद्भिः श्रीवल्लभपदाश्रयैः ॥ ५ ॥

'करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्त' इति वचनादक्षरचणोपरि कामानुजो न कार्यः शोधनसमये ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

શ્રીભાગવતાર્થ-નિબન્ધાનુસારી

શ્રીગોકુલરાયકૃત અધ્યાયાર્થ

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ॥ શ્રીભાગવતાર્થ નિબન્ધને અનુસરી પ્રથમાદિ સ્કન્ધ (પ્રથમસ્કન્ધથી દ્વાદશસ્કન્ધ સુધીના) ના અધ્યાયાર્થો-પ્રત્યેક અધ્યાયનું તાત્પર્ય-લખાય છે.

પ્રથમસ્કન્ધમાંઃ-

હીનાધિકાર પ્રકરણમાં ૧ પ્રશ્નનિરૂપણના નિમિત્તે શ્રોતા જિજ્ઞાસુ છે અને વક્તા સમ્પ્રદાય-પદ્ધતિ-મુજબ સન્મુખ હોવાથી, જાતે શ્રીમદ્‌ભાગવત સાંભળેલો-અધીત-છે, એમ પ્રથમાધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું છે ૧.

હીનાધિકાર પ્રકરણમાં કર્મ-જ્ઞાનના પ્રશ્નના ઉત્તરવડે અને ભગવદવતારનું પ્રયોજન તથા લીલાના પ્રશ્નના ઉત્તરવડે, એમ જણાવ્યું છે કે શ્રોતામાં માત્સર્ય નથી અને વક્તા પણ ચતુર છે. એ બીજા અધ્યાયનો અર્થ છે. ૨.

હીનાધિકાર પ્રકરણમાં રૂપાત્મક ભગવદવતારોનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી શ્રોતા શ્રવણમાં આદરવાવાળો છે અને વક્તાને ગુહ્યજ્ઞાન-રહસ્યજ્ઞાન-છે એમ ત્રીજા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું છે. ૩.

(૨) મધ્યમાધિકારી પ્રકરણમાં–૧ પ્રેરણામાં નિમિત્ત ને એવા પ્રસંગનું નિરૂપણ કરી વ્યાસજીમાં, પ્રભુના મનમાં ચારાયલું એવું ભગવદીયપણું વિદ્યમાન છે, એમ ચતુર્થ ધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું છે. ૪.

૨. મધ્યમાધિકાર પ્રકરણમાં, ઉત્તરનું અને કૃતિનું નિરૂપણ વાથી વ્યાસજી અને નારદજીમાં સાધનરૂપ એવા પ્રભુના-અંગવડે સમ્પાદિત ભગવદીયત્વ છે, એમ નિરૂપણ પાંચમાં ધ્યાયમાં છે. ૫.

૩. મધ્યમાધિકાર પ્રકરણમાં નારદજીનું ફળ નિરૂપણ વામાં, નારદજીમાં ભગવદ્વાચિક ભગવદીયત્વ છે, એવું રૂપણ ષષ્ઠાધ્યાયમાં છે. ૬.

(૩) ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં અર્જુન ઉપર, પરતઃ દુઃખ વારણ કરેલું હોવાથી, પ્રભુની પરમકૃપા છે; એમ નિરૂપણ કરી ધિકારી એવા પરીક્ષિત્‌માં પુરૂષપરમ્પરાથી થયેલા દોષનો ભાવ સાતમાં અધ્યાયમાં નિરૂપ્યો છે. ૭.

૨. ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં કુન્તીજીએ કરેલી સ્તુતિનું રૂપણ હોવાથી કુન્તીનેવિષે બ્રહ્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન લા દુઃખની નિવૃત્તિથી પ્રભુની પરમકૃપાનું નિરૂપણ કરીને પરમ્પરાથી થયલા દોષના અભાવનું નિરૂપણ અષ્ટમાધ્યાયમાં વે છે. ૮.

૩ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં ભીષ્મે કરેલા ઉપદેશથી ત્મના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયલા દુઃખની નિવૃત્તિ ષ્ઠિરમાં જણાવી, તેથી, પ્રભુની પરમ કૃપા જણાવી, પોષક ત્નની શુદ્ધિનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે. ૯.

૪ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં સમ્બન્ધી એવા ભીમાદિકની ભગવત્પરતાપૂર્વક–અધ્યાયના આરમ્ભમાંજ સામાન્યરીતે સુખ-પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, પ્રભુની પરમ કૃપાના નિરૂપણવડે સાંસર્ગિક દોષનો અભાવ દશમા અધ્યાયમાં નિરૂપ્યો છે. ૧૦.

૫ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં, પ્રભુનું કાર્ય સમાપ્ત થવાથી સુખમાં સ્થિતિ થઇ અને તેથીજ પાણ્ડવોનેવિષે પણ પ્રભુના સુખેજ સુખસ્થિતિ હોવાથી આગન્તુક દોષના અભાવનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૧.

૬ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં, પ્રભુએ જેનું રક્ષણ કરેલું છે એવી પુત્રસમ્પત્તિ (પુત્રરૂપી સમ્પત્તિ) થી પાણ્ડવોનેવિષે વિશેષે કરીને સુખપ્રાપ્તિ થયેલી હોવાથી અધિકારી એવા પરીક્ષિત ઉપર સ્વતઃ અને કાલતઃ પ્રભુકૃપાનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૨.

૭ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં, ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિથી બીજ-મુક્તિનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧૩.

૮ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં, બીજમુક્તિના કાર્યરૂપે પાણ્ડવોના નિર્ગમનમાં કારણરૂપે રહેલું જે વૈરાગ્ય તેનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં છે. ૧૪.

૯ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં, વૈરાગ્ય અને નિર્ગમનના ફલરૂપે પાણ્ડવોની મુક્તિનું નિરૂપણ અને અધિકારીને પૂર્વજન્મકૃત પ્રતિબન્ધનો અભાવ થવા માટે તેની મુક્તિનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૧૫.

૧૦ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં, પરીક્ષિત્‌ના રાજ્યનિરૂપણમાં સર્વ પૃથ્વીના જયવડે લૌકિકસામર્થ્યનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૧૬.

૧૧ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં, પરીક્ષિત્‌ના રાજ્યનિરૂપણમાં વી અને ધર્મને માટે કલિને નિગ્રહ કથન કરેલો હોવાથી લૌકિક સામર્થ્યનું નિરૂપણ અને લૌકિક અલૌકિક સામર્થ્ય-કાલપ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિ સત્તરમા અધ્યાયમાં નિરૂપી ૧૭.

૧૨ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં, ત્યાગનું નિરૂપણ કરતાં ગનું કારણ જે વૈરાગ્ય તેનાય કારણરૂપે રહેલો શાપ છે; નું નિરૂપણ કરીને ધર્મની ઉન્નતિનું નિરૂપણ અઢારમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે ૧૮.

૧૩ ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણમાં, ત્યાગના નિરૂપણમાં ત્યાગ ને સત્સંગની સમ્પત્તિ થતાં પ્રશ્નસુધીના અધિકારનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૯.

અધિકાર નિરૂપણાત્મક પ્રથમસ્કન્ધ સમાપ્ત.

દ્વિતીયસ્કન્ધમાં

(૧) તત્ત્વધ્યાન પ્રકરણમાં:-

૧ સ્થૂલધ્યાન નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે.

૨ તત્ત્વધ્યાન પ્રકરણમાં સૂક્ષ્મધ્યાન નિરૂપણ દ્વિતીયાધ્યાયમાં છે. ૨.

(૨) હૃત્પ્રસાદ પ્રકરણમાં,

૧ શ્રોતાની શ્રદ્ધાનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં છે.

૨ હૃત્પ્રસાદપ્રકરણમાં વક્તાની શ્રદ્ધાનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં છે. ૪.

(૩) ઉત્પત્તિથી વિમર્શ પ્રકરણમાં,

૧ ચૌદલોકની રચનાને માટે બ્રહ્માણ્ડના કારણરૂપ એવા અનિત્ય 'મહદાદિની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં છે. ૫.

૨ ઉત્પત્તિથી વિમર્શ પ્રકરણમાં પરિચ્છિન્ન (જુદા પડેલા જીવો) નો બ્રહ્માણ્ડમાં તે તે સ્થાને સમાગમ, અને પુરુષસૂક્તના અર્થનું કથન કરેલું હોવાથી, જીવોનું સર્વ ફલને સાધી આપે એવું ભગવદ્ભજનનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૬.

૩ ઉત્પત્તિથી વિમર્શ પ્રકરણમાં, મૂલભક્તિથી ભજનની સિદ્ધિને માટે નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન એવા પ્રભુનું પ્રાકટ્યનિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં છે. ૭.

(૪) ઉપપત્તિથી વિમર્શ પ્રકરણમાં,

૧ ઉપર જણાવેલા અર્થમાં અનુપપત્તિ (અયોગ્યતા કે અપ્રામાણ્ય) ની શંકાનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં છે. ૮.

૨ ઉપપત્તિથી વિમર્શ પ્રકરણમાં, જીવ અને બ્રહ્મના દેહસમ્બન્ધમાં ઉત્પન્ન થયેલી શંકાનો પરિહાર કહ્યો, તેથી, ઉત્તરનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે. ૯.

૩ ઉપપત્તિથી વિમર્શ પ્રકરણમાં, શંકા અને ઉત્તરવડે સિદ્ધ થયેલા ફલરૂપ એવા શ્રીમદ્ભાગવતના શ્રવણની કર્તવ્યતાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં છે. ૧૦.

શ્રવણાંગ નિરૂપણ દ્વિતીય સ્કન્ધ સમાપ્ત.



તૃતીયસ્કન્ધમાં

(૧) અધિકાર પ્રકરણમાં,

૧ પ્રતિબન્ધનિવૃત્તિ પૂર્વક તીર્થસેવાથી બાહ્યશુદ્ધિ નિરૂપણ અને સત્સંગમાં પ્રીતિથી ભગવાન્ સમ્બન્ધી ત્રણ પ્રશ્નોનું નિરૂપણ પહેલા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧.

૨ અધિકાર પ્રકરણમાં, ભગવત્કથાનું શ્રવણ કરવાથી આર્થિક (અર્થથી પ્રાપ્ત એવું) ભગવન્માહાત્મ્ય જ્ઞાન થતાં આભ્યન્તર શુદ્ધિ થાય છે, એમ નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨.

૩ અધિકાર પ્રકરણમાં, કેવલ ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાથી આન્તર જ્ઞાનરૂપે ભગવદ્ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, એમ ત્રીજા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૩.

૪ અધિકાર પ્રકરણમાં, પ્રભુના પ્રયાણ સમયે વિદ્યમાન હતા એવા અધિકારી ઉદ્ધવજી અને અવિદ્યમાન હતા એવા વિદુરજી એ બંનેની ઉપર પ્રભુની કૃપાનું નિરૂપણ તથા વિદુરજી અને મૈત્રેયના સમાગમનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં છે. ૪.

(૨) બન્ધસૃષ્ટિના અન્તર્ગત પ્રકરણના,

ગુણાતીત સૃષ્ટિ પ્રકરણમાં,

૧ બ્રહ્માણ્ડના કારણરૂપે મહદાદિતત્ત્વોની ઉત્પત્તિ અને સ્તુતિનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં છે. ૫.

૨ બન્ધસૃષ્ટિ પ્રકરણના અન્તર્ગત ગુણાતીત સૃષ્ટિ પ્રકરણમાં, તત્ત્વોના કાર્યરૂપે બ્રહ્માણ્ડ શરીરની ઉત્પત્તિ અને વર્ણીઓનાં કર્મનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં છે. ૬.

(ખ) સગુણસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં,

૧ શંકા અને ઉત્તરનું નિરૂપણ કરી પ્રભુ અને સૃષ્ટિમાં મતાન્તર ભાષાથી ગુણપ્રવેશનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૭.

૨ સગુણસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં, સગુણ બ્રહ્મથી, જગત્‌ના કારણરૂપે હૃદયમાં થયેલા ભગવદ્દર્શનથી ચતુર્મુખ એવા બ્રહ્માજીની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૮.

૩ સગુણસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં, અવશ્ય ઉત્પન્ન થનારા જગત્‌ની ઉત્પત્તિજ છે ફલ જેનું એવી બ્રહ્માજીએ કરેલી સ્તુતિનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે. ૯.

(ગ) કાલસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં,

૧ દશવિધ સર્ગરૂપી કાર્યથી કાલ–જન્મનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં છે. ૧૦.

૨ કાલસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં, પરમાણુથી આરમ્ભીને દ્વિપરાર્ધ સુધીની કાલોપાધિને લીધે કાલજન્મનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૧.

(ઘ) જીવસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં,

૧ લોકાતીત-લૌકિકથી મુક્ત એવા જીવની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ અને તેના અંગરૂપે નામસૃષ્ટિનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૧૨.

૨ જીવસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં, સર્વ તત્ત્વોના આધારરૂપે રહેલી ભૂમિના ઉદ્ધાર માટે વરાહ કલ્પનું કથન કરેલું હોવાથી મુક્તજીવની ઉત્પત્તિમાં સંક્ષેપથી ઉપપત્તિ (પ્રમાણ)નું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૩.

આગળના છ અધ્યાયોવડે વિસ્તારથી ઉપપત્તિ (પ્રમાણ)નું કથન અને જન્મમરણાત્મક સંસારનું બે કથન.

૩ જીવસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં, મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉપપત્તિ (પ્રમાણ) નું કથન કરવા-માટેની પ્રસ્તાવનામાં, સંધ્યાકાળે કામવડે આસુ-રબીજની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યા-યમાં છે. ૧૪.

૪ જીવસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં, મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉત્પત્તિના કથનના પ્રસ્તાવમાં બ્રહ્મ-શાપથી વૈકુણ્ઠમાં રહેલા-જયવિજય-નો, આસુર-બીજમાં સમાગમ થયો તેનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૫.

૫ જીવસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં, મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉપપત્તિનું કથન કરતાં ભગવદ્વાકયવડે બ્રાહ્મણનું સાન્ત્વન અને જયવિજયના પાતનથી ભગવદ્વિભૂતિના આવેશનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૬.

૬ જીવસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં, મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉપપત્તિનું વર્ણન કરતાં અતિશયથી ઉત્કર્ષ કથનવડે નાશબીજ નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૭.

૭ જીવસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં, મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉપપત્તિનું કથન કરતાં દૈત્યનું ભગવાનની સાથે થયેલા યુદ્ધનું કથન કરેલું હોવાથી વિનશ્યત્તાનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૮.

૮ જીવસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં, મુક્તજીવોની ઉત્પત્તિમાં વિસ્તારથી ઉપપત્તિનું કથન કરવાના પ્રસ્તાવમાં દૈત્યના વિનાશનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૯.

ઇતિ બન્ધસૃષ્ટિ પ્રકરણ.

---

(૩) મોક્ષસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં,

૧ નવભેદથી ભિન્ન ત્રૈગુણ્ય-નિર્ગુણાવસ્થા-સ્વરૂપજ્ઞાન-ભગવચ્ચિન્તનાત્મક સ્વભાવદ્વયનું નિરૂપણ કરીને મોક્ષોપપત્તિનું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં છે.૨૦

મોક્ષસૃષ્ટિ પ્રકરણના
(ક) અન્તર્ગત તત્ત્વમુક્તિ પ્રકરણમાં,

૧ ભોગાદિયુક્ત મુક્તિનું કથન કરતાં કર્દમ અને મનુની ધર્મસિદ્ધિનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૧

૨ તત્ત્વમુક્તિ પ્રકરણમાં, ભોગાદિ સંયુક્તમુક્તિકથનના પ્રસ્તાવમાં ઐહિક–આમુષ્મિક ઉત્કર્ષયુક્ત મનુની કન્યાના લાભથી કર્દમને અર્થસિદ્ધિ થઈ તેનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૨.

૩ તત્ત્વમુક્તિ પ્રકરણમાં, ભોગાદિસંયુત મુક્તિ કથનના પ્રસ્તાવમાં કર્દમને કામસિદ્ધનું નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૩.

૪ તત્ત્વમુક્તિ પ્રકરણમાં, ભોગાદિ સંયુત મુક્તિકથનના પ્રસ્તાવમાં કર્દમને સાંખ્યના ફલરૂપે મોક્ષનું નિરૂપણ ચોવીશમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૨૪.

(ખ) ૧ મોક્ષસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં કાલની મુક્તિલીલારૂપ મુખ્ય ભક્તિનું નિરૂપણ પચીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૫.

(ગ) ગુણાતીત મુક્તિ પ્રકરણમાં,

૧ સાંખ્યવડે ઉત્પત્તિ અને ઉપપત્તિથી, આત્મા સર્વથી જુદો છે, એમ નિરૂપણ છવીશમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૨૬.

(ઘ) મોક્ષસૃષ્ટિ પ્રકરણના

અન્તર્ગત ગુણાતીત મુક્તિલીલાના પ્રકરણમાં,
૧ સાંખ્યવડે જ્ઞાન, તેનું સાધન અને પ્રમાણનું નિરૂપણ સત્તાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૭.

(ઙ) મોક્ષસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં
અન્તર્ગત સગુણમુક્તિલીલારૂપે

૧ સાધન સહિત અષ્ટાંગયોગનું નિરૂપણ અઠ્ઠાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૮.

(ચ) મોક્ષસૃષ્ટિના અન્તર્ગત

૧ જીવમુક્તિ પ્રકરણમાં, સર્વ સાધનરૂપ ચતુર્વિધ ભક્તિ અને વૈરાગ્યનું કારણ જે ભય તેનું કારણ

એવા કાલનું માહાત્મ્ય નિરૂપણ ઓગણત્રીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૯.

૨ જીવન્મુક્તિ પ્રકરણમાં, ભયહેતુક વૈરાગ્ય બોધક મૃત્યુવડે દોષનું નિરૂપણ ત્રીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૩૦.

૩ જીવમુક્તિ પ્રકરણમાં, ભયહેતુક વૈરાગ્ય બોધક જન્મવડે દોષનિરૂપણ એકત્રીશમા અધ્યાયમાં છે. ૩૧.

(૪) મોક્ષસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં,

૧ સર્ગનું (સૃષ્ટિનું) અંગ એવા સર્વનિર્ધારનું નિરૂપણ બત્રીશમા અધ્યાયમાં છે. ૩૨.

(૫) મોક્ષસૃષ્ટિ પ્રકરણમાં,

૧ સર્ગફલબોધક યોગફલાત્મક દેવહૂતિના મોક્ષનું નિરૂપણ તેત્રીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૩૩.

ઇતિ મોક્ષસૃષ્ટિ પ્રકરણ.

ઇતિ સર્ગ નિરૂપણમાં તૃતીય સ્કન્ધ સમાપ્ત.



ચતુર્થસ્કન્ધમાં.

(૧) ધર્મપ્રકરણમાં,

૧ સતીના સમ્બન્ધરૂપે અનર્થના પ્રસંગનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે. ૧.

૨ ધર્મપ્રકરણમાં, પ્રસંગના કાર્યરૂપે બનેલ શાપના, કથારૂપ અનર્થના, હેતુનું નિરૂપણ દ્વિતીયાધ્યાયમાં છે. ૨.

૩ ધર્મપ્રકરણમાં, દ્વેષને સ્થિર કરવા પણું અને તેથી અનર્થની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૩.

૪ ધર્મપ્રકરણમાં, સતીના મરણરૂપ દ્વેષનો અવાન્તર વ્યાપાર ચોથા અધ્યાયમાં છે. ૪.

૫ ધર્મપ્રકરણમાં, અનર્થના ફલરૂપે યજ્ઞનો નાશ પાંચમા અધ્યાયમાં નિરૂપ્યો છે. ૫.

૬ ધર્મપ્રકરણમાં, રુદ્રનો ભાગ કલ્પીને રુદ્રની પ્રાર્થનારૂપે યજ્ઞની સિદ્ધિના પૂર્વાંગનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૬.

૭ ધર્મપ્રકરણમાં, પ્રભુરૂપે પ્રકટેલા એવા વિષ્ણુની સ્તુતિ કરેલી હોવાથી ભગવાનવડેજ યજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે એમ નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૭.

(૨) અર્થ પ્રકરણમાં,

૧ ધ્રુવના અત્યન્ત ઉગ્રતપ–ભગવત્પરિચર્યાદિસાધનનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૮.

૨ અર્થપ્રકરણમાં, ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ અને વરદાનાદિક સાધ્યનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૯.

૩ અર્થપ્રકરણમાં, ક્રોધનો આવેશ અને યુદ્ધ વગેરે રાજ્યદોષનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૦.

૪ અર્થપ્રકરણમાં, મનુના વાકયોમાં દોષની હાનિનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૧.

૫ અર્થપ્રકરણમાં, ધ્રુવને થયેલી ભગવત્પદની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૨.

(૩) કામપ્રકરણમાં,

૧ "સર્વના કામથી થયા" આ પ્રસ્તાવમાં રક્ષકના અભાવરૂપ કામના હેતુનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૩.

૨ રક્ષકના અભાવરૂપ હેતુથી અધર્મસ્થાપન અને લોકોપદ્રવરૂપ કાર્યનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૪

૩ પૃથુના રાજ્યાત્મક ગુણનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૫.

૪ પૃથુમાં આવિષ્ટ એવા ભગવદ્ગુણનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૬.

૫ કામપ્રકરણમાં સર્વના કામનો સાધક થયો આ પ્રસ્તાવમાં બાણના સંધાનથી ભૂમિને ત્રાસ, ભૂમિએ કરેલી સ્તુતિરૂપ સર્વકામના પૂરણ માટે ક્રિયાનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૭.

૬ પૃથ્વીનું દોહન કરી સર્વકામપૂરણરૂપ ફલનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૮.

૭ સ્વકામસમ્પાદનના પ્રસ્તાવમાં સો અશ્વમેધ યજ્ઞથી થતી શુદ્ધિનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૯.

૮ પૃથુપર ભગવત્કૃપા થઇ તેનું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૨૦.

૯ યજ્ઞની રક્ષાના ઉપદેશરૂપી સ્વધર્મનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૧.

૧૦ પ્રસાદસહિત જ્ઞાનનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૨.

૧૧ યોગવડે વૈકુંઠનું ઉદ્દ્ઘાટન કરવારૂપ મોક્ષનું નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૩.

(૪) મોક્ષપ્રકરણમાં,

૧ રુદ્રગીતવડે સ્તોત્રાત્મક સાયુજ્યનું સાધન ચોવીશમા અધ્યાયમાં નિરૂપ્યું. ૨૪.

૨ સાયુજ્યાન્તર્ગત બ્રહ્મભાવના પ્રકરણમાં જાગ્રત્ અવસ્થાવડે સર્વ વસ્તુના વિવેકનું કથન કરી જીવને સંસાર માર્ગે ગમનની સામગ્રીનું નિરૂપણ પચીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૫.

૩ સ્વપ્નાવસ્થાવડે અને વસ્તુના વિવેકના કથનવડે જીવની સંસાર માર્ગે ગમન સામગ્રીનું નિરૂપણ છવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૬.

૪ નાશ પામનાર સર્વ વસ્તુના કથનવડે જીવને સંસાર માર્ગે ગમન કરવામાં સામગ્રીનું નિરૂપણ સત્તાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૭.

૫ મુક્તિ માર્ગે ગમન સામગ્રીનું નિરૂપણ અઠ્ઠાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૮.

૬ સર્વ સંદેહ વિના ફલનું નિરૂપણ ઓગણત્રીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૯.

૭ પરમ મોક્ષરૂપ કૃષ્ણ સાયુજ્યનું કથન કરવામાં પ્રચેતાઓને ભગવત્કૃપાની પ્રાપ્તિ થઈ એવું નિરૂપણ ત્રીશમા અધ્યાયમાં છે. ૩૦.

૮ પ્રચેતાઓને પરમ ફલની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ એકત્રીશમા અધ્યાયમાં છે. ૩૧.

વિસર્ગ નિરૂપણમાં ચતુર્થ સ્કન્ધ સમાપ્ત.

અથ પંચમસ્કન્ધ

(૧) કૃષ્ણવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં,

૧ પ્રિયવ્રતના સ્વરૂપમાં સ્થાપનાર ઐશ્વર્ય-વીર્યનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે. ૧.

૨ આગ્નીધ્રના સ્વરૂપમાં સ્થાપન કરનાર શ્રીનું નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં છે. ૨.

૩ નાભિના સ્વરૂપમાં સ્થાપનાર યશનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં આવ્યું છે. ૩.

૪ પ્રજાના સ્વરૂપમાં સ્થાપનાર ધર્મીરૂપ ઋષભાવતારનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૪.

૫ ઋષભના પુત્રોના સ્વરૂપમાં સ્થાપક જ્ઞાનનું નિરૂપણ પાંચમાં અધ્યાયમાં છે. ૫.

૬ યોગી વગેરે સર્વ લોકોના સ્વરૂપમાં સ્થાપનાર વૈરાગ્યનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૬.

(૨) યોગવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં,

૧ ભરતનું પ્રજાપાલનાદિ ધર્મયોગનું સાધન એવી ભક્તિનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું. ૭.

૨ પ્રારબ્ધને લીધે યોગનો વિઘાત થાય તો, અન્ય સાધનોથી સમ્પન્ન હોવા છતાં પણ મુમુક્ષુ એવા ભરતના મનનું, ચંચલતાના પ્રવાહમાં પડેલાપણું અને હરિભક્તિનું જ્ઞાન આપવાપણું, એનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૮.

૩ મનની સ્થિરતા કરે અને ભગવત્પ્રાપ્તિને યોગ્ય એવા બ્રાહ્મણ દેહમાં પણ, તેના પ્રતિબન્ધક-અધ્યાપન-વૃષલહસ્તમરણ ઇત્યાદિથી હરિભક્તિજ મોક્ષ આપનાર છે. એવું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે. ૯.

૪ મર્યાદામાં કર્માદિક સર્વ રીતે બલિષ્ઠ છે, એમ જણાવવા, જ્ઞાનવાન્ એવા પણ ભરતને જન્માન્તર થયો એમ જણાવવા માટે રાજાના જન્મમાં થયેલ જ્ઞાનના બોધક ઉપદેશના નિરૂપણના પ્રસંગમાં ગુરુને વિષે શિષ્યના પ્રકારે રહૂગણના નમનરૂપ પ્રશ્નનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૦.

૫ પૂર્વ જન્મમાં થયેલ જ્ઞાનબોધક ઉપદેશના નિરૂપણના પ્રસંગે યોગને અનુસરી વિજ્ઞાન અને મનનો નિગ્રહ, એનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૧૧.

૬ પૂર્વ જન્મમાં થયેલ જ્ઞાનબોધક ઉપદેશના નિરૂપણના પ્રસંગે પ્રભુથી જુદા પદાર્થોમાં અવસ્તુત્વનું

કથન કરી ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૨.

૭ પૂર્વ જન્મમાં થયેલ જ્ઞાનબોધક ઉપદેશના નિરૂપણના પ્રસંગે અધિકારીની પરીક્ષા કરે એવા પરોક્ષ કથનમાં પ્રભુથી અન્ય પદાર્થોના સુખદુઃખ દેવાપણાના કથનવડે વૈરાગ્યનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૩.

(૩) જ્ઞાનવડે સ્વરૂપ સ્થિતિ પ્રકરણમાં,

૧ જ્ઞાનમાર્ગીય પરોક્ષ કથનથી બોધ ન થયેલો હોવાથી પરીક્ષિત્‌ને વિષે ભક્તિમાર્ગીય ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ સ્વરૂપક પરોક્ષ કથાના વ્યાખ્યાનરૂપી જ્ઞાનનું નિરૂપણ, ભરતના બે પૂર્વજન્મના સાર્થત્વનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૪.

(૪) યોગવડે સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રકરણમાં, ભરતવંશના ઉત્તમત્વનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૫.

(૫) દેશવડે સ્થિતિના પ્રકરણમાં,

૧ ભૂમિના સ્થાનનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે ભૂમિનું પરિમાણ–માપ અને સ્વરૂપનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૬.

૨ ખંડોને વિષે ગંગાજલનો સમ્બન્ધ થવાથી આગન્તુક ધર્મથી થયેલા ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ અને હરિપૂજાથી ઇલાવૃતના ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૧૭.

૩ હરિપૂજાવડે ભદ્રાશ્વાદિ છ વર્ષો–ખંડોના ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૮.

૪ ગુણમાર્ગથી હરિપૂજામાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી અને બે વર્ષમાં–ખંડોમાં હરિપૂજાથી પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી આદિકના જળવડે કર્મભૂમિત્વે સર્વને ઉપજીવ્ય હોવાથી દેવ અને દાનવ પણ સ્તુતિ કરતા હોવાથી ભરતખંડનો પરમ ઉત્કર્ષ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં નિરૂપ્યો છે. ૧૯.

૫ પ્લક્ષાદિ દ્વીપાદિના વિસ્તાર અને લક્ષણનું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૦.

૬ આકાશની મર્યાદાનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે સૂર્યની મર્યાદાનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમા કર્યું છે. ૨૧.

૭ આકાશની મર્યાદાનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૨.

૮ આકાશની મર્યાદાના નિરૂપણના પ્રસંગે શિશુમાર સંસ્થાનનું નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૨૩.

૯ નીચેની (પાતાલોની) મર્યાદાનું નિરૂપણ ચોવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૪.

૧૦ પૃથ્વીની નીચેની મર્યાદાના નિરૂપણના પ્રસંગે નીચે રહેનારાઓના સુખનું કારણ એવા શેષનું નિરૂપણ પચીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૫.

૧૧ અધોમર્યાદા નિરૂપણના પ્રસંગે નિષિદ્ધ કર્મના ફલરૂપે નરકની મર્યાદાનું નિરૂપણ છવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૬.

ઇતિ સ્થાનનિરૂપણમાં પંચમ સ્કન્ધ સમાપ્ત.

ષષ્ઠસ્કન્ધ.

(૧) નામપ્રકરણમાં,

૧ સંકેતવાળા નામના ઉચ્ચારણના માહાત્મ્યથી અજામિલનું યમદૂતાદિના મુખે વૃત્તાન્તશ્રવણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે. ૧.

૨ વિષ્ણુદૂતના મુખથી કીર્તનની પ્રશંસા અને તેના ફળનું નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં છે. ૨.

૩ સર્વના નામસ્મરણના કારણમાટે અમે કહેલા સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં છે. ૩.

(૨) રૂપપ્રકરણમાં,

૧ દક્ષ ઉપર તપવડે ભૌતિક કેવલ સાત્ત્વિક કૃપાનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૪.

૨ જ્ઞાનવડે દક્ષપુત્રોપર તપથી મિશ્રિત એવા સાત્ત્વિક-ભૌતિક પ્રસાદનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૫.

૩ દક્ષની કન્યાઓ ઉપર જગત્‌ની ધૃતિને માટે રજોગુણમિશ્રિત ભૌતિક પ્રસાદનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૬.

૪ ઇન્દ્રઉપર પ્રસાદને માટે વિશ્વરૂપ પુરોહિત હતો ત્યારે, તેજ ભાવ, બૃહસ્પતિની સમાન જ્ઞાન અને તપસ્યારૂપી આધ્યાત્મિક પ્રસાદનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૭.

૫ કવચનો ઉપદેશ કરવાથી વિશ્વરૂપ ઉપર વૈષ્ણવત્વરૂપી આધ્યાત્મિક પ્રસાદનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૮.

૬ કર્મ કરનાર એવા વિશ્વરૂપના અન્યથા યજ્ઞ કરવાથી દૈત્યભાવ થતો હોવાને લીધે, ઇન્દ્રઉપર પ્રસાદ કૃપામાં પ્રતિબન્ધ આવતો હોવાથી, વધનું નિરૂપણ; ભક્ત એવો અને દેવોનો દ્રોહ કરી રહેતો એવો જે વૃત્ર તેના દૈત્યભાવથી ઇન્દ્ર ઉપર પ્રસાદ કરવામાં પ્રતિબન્ધકત્વને લીધે વધત્વનું નિરૂપણ અને જ્ઞાની એવા દધીચિ દૈત્ય ન હોવા છતાં તેનું જીવન ઇન્દ્ર ઉપર કૃપા કરવામાં પ્રતિબન્ધક છે, એવું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૯.

૭ ઇન્દ્રના પ્રસાદમાં પ્રતિબન્ધક એવા કર્મી, જ્ઞાની અને ભક્તોનું વધ–વધ્યત્વનું નિરૂપણ નવમ અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૯.

૮ વૃત્ર ઉપર આદિદૈવિક પ્રસાદ–કૃપા–રૂપી જ્ઞાનનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં છે. ૧૦.

૯ સેનાના પલાયનરૂપી વિષાદનું કારણ ઉપસ્થિત હોવા છતાં પણ અવિષણ્ણત્વે બે શ્લોકવડે સૈનિકો પ્રત્યે ઉપદેશ કર્યો તેથી જ્ઞાન અપ્રતિરુદ્ધ છે–અકુંઠિત છે, એમ જણાવ્યું. ૧૦.

૧૦ વૃત્ર ઉપર આધિદૈવિક પ્રસાદરૂપી ભક્તિનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૧.

૧૧ નિજ પરાક્રમ દેખાડીને વિષણ્ણ-ખિન્ન-થયેલ ઇન્દ્રવિષે પોતાના વધનો ઉપાય જણાવવાથી પ્રભુવિના બીજામાં રાગ-પ્રીતિ-નો અભાવ છે એમ જણાવ્યું અને અતિદીનતાથી સ્તુતિ કરી; તેમાં માહાત્મ્યજ્ઞાન અને સ્નેહનું લક્ષણ જણાવ્યું. ૧૧.

૧૨ વૃત્ર ઉપર આધિદૈવિક પ્રસાદરૂપી ફલનું નિરૂપણ અને ઇન્દ્રઉપરના પ્રસાદનું જ્ઞાપન કરે એવા વૃત્રના વધનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૨.

૧૩ વજ્ર પડી જવાથી લજ્જિત થયેલા ઇન્દ્રને જ્ઞાન-નીતિનો ઉપદેશ કરી વજ્ર લેવડાવવું, તેની જોડે યુદ્ધ, હાથ કપાઇ ગયેલા હોવા છતાં પણ વાહનસહિત ઇન્દ્રને ગળીજવું એવું બળનું લક્ષણ પણ એજ બારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૨.

૧૪ વૃત્રની હત્યા પણ આધિદૈવિકત્વે નિરૂપી હોવાથી તે-હત્યા-વડે કૃત ઇન્દ્રના ક્લેશનું નિરૂપણ, ઋતમ્ભર ભગવદ્ધ્યાનવડે તે પાપની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ, લક્ષ્મીવડે ઇન્દ્રરક્ષાથી ધ્યાનમાં પ્રતિબન્ધના અભાવનું નિરૂપણ અને અશ્વમેધવડે મહેન્દ્રપણાનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૩.

૧૫ ઇન્દ્ર વિષે પ્રદાનને માટે ભક્તિમાર્ગીય ભક્તોને ઉપયોગી એવા અન્ય મતથી સિદ્ધ થયેલા વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૪.

૧૬ ભક્તિમાર્ગીય ભક્તોને ઉપયોગી મતાન્તર સિદ્ધ જ્ઞાનનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૫.

૧૭ ભક્તિ–પ્રસાદ નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૬.

૧૮ મુખ્ય ભક્તિના દોષયુક્તત્વના અભાવને માટે દોષ એ શાપથી થયેલ અને આગન્તુક છે એમ જણાવવા ભક્તિમાર્ગીય ભક્તમાં અસમ્ભવિત અને મતાન્તરથી સિદ્ધ એવા શાપનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૭.

(૩) ક્રિયાપ્રકરણમાં,

૧ બાહ્યપૂજાવડે બાહ્ય આસુરપણાની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧૮.

૨ આન્તર પૂજાવડે આન્તર આસુરપણાની નિવૃત્તિનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૯.

ઇતિ પુષ્ટિ નિરૂપણમાં ષષ્ઠ સ્કન્ધ સમાપ્ત.



સપ્તમસ્કન્ધ.

(૧) અસદ્વાસના પ્રકરણમાં,

૧ અસદ્વાસનાના કાર્યરૂપે સનકાદિકના અપમાનરૂપી ઉદ્ધતપણાનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧.

૨ તેના કાર્યરૂપે સર્વ લોકની પીડાનું નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨.

૩ તેના કાર્યરૂપે તપોરૂપ નિજપીડાનું નિરૂપણ તૃતીયાધ્યાયમાં કર્યું છે. ૩.

૪ અત્યન્ત ભોગની સમ્પત્તિ હોવા છતાં અતૃપ્તિરૂપી અનિવૃત્તિ (ભોગથી નિવૃત્ત ન થવું તે) નું નિરૂપણ ચતુર્થાધ્યાયમાં આવે છે. ૪.

૫ તેના કાર્યભૂત ભગવત્પીડાનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં છે. ૫.

(૨) સદ્વાસના પ્રકરણમાં,

૧ તેના કાર્યરૂપી સર્વને મુક્ત કરનાર એવા જ્ઞાનના કારણરૂપે દયાનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં છે. ૬.

૨ મોચક ક્રિયાનો હેતુ એવા સાનુભાવનું અને મહત્કૃપાનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં છે. ૭.

૩ અતિદુ:ખના કારણનો નાશ કરનાર પ્રભુના પ્રાદુર્ભાવની ક્રિયાનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૮.

૪ જીવને સર્વથા પ્રભુની સન્મુખતા મળે તેનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે. ૯.

૫ કૃપા અને ફળ સહિત શરીર, વાણી અને મનના ભાવનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં છે. ૧૦.

(૩) મિશ્રવાસના પ્રકરણમાં,

૧ મિશ્રવાસનાવાળા જીવની અસદ્વાસનાની નિવૃત્તિ કરાવે તેવા કર્મના પ્રકરણમાં, સાધારણ સર્વ ધર્મનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૧.

૨ બ્રહ્મચારી અને વાનપ્રસ્થના ધર્મનું નિરૂપણ બારમાં અધ્યાયમાં છે. ૧૨

૩ સંન્યાસીના ધર્મનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૧૩.

૪ ગૃહસ્થધર્મનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે દેશ-કાલાદિનો નિર્ણય કરીને બાહ્યદોષનું નિવર્તન કરે, તેવા ધર્મનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧૪.

૫ ગૃહસ્થધર્મના નિરૂપણના પ્રસંગે અન્તઃકરણના દોષનો નાશ કરે તેવા નિર્ણીત (નક્કી કરેલા) સાધનનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૫.

ઇતિ નિરૂપણમાં સપ્તમ સ્કન્ધ સમાપ્ત.

અષ્ટમસ્કન્ધ.

(૧) આપત્તિમાં પ્રભુનું સ્મરણ કરવાના પ્રકરણમાં,

૧ મનુએ કરેલા ઉપનિષદ્‌ના અર્થના અનુસન્ધાનરૂપ પ્રભુના સ્મરણથીજ ભગવત્કૃત પ્રતિબન્ધના નિવારણથી તપરૂપી ધર્મની સિદ્ધિનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧.

૨ ગજેન્દ્રના પૂર્વજન્મના ધર્મનો હેતુ એવા હરિસ્મૃતિના સાધનમાં (થનાર) ક્લેશનું કારણ એવી સકામ અર્થ સિદ્ધિનું નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં થાય છે. ૨.

૩ ગજેન્દ્રે પૂર્વજન્મમાં શીખેલા સ્તોત્રવડે પ્રભુને શરણે ગયેલાના રક્ષણરૂપી ફલ આપનાર મુખ્ય કામની સિદ્ધિનું નિરૂપણ તૃતીયાધ્યાયમા છે. ૩.

૪ સ્મરણ અને શરણરૂપી ભક્તિવડે સન્તુષ્ટ એવા પ્રભુએ ગજેન્દ્રને મોક્ષની સિદ્ધિ કરાવી; તેનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યામાં કર્યું છે. ૪.

(૨) સમ્પત્તિમાં સર્વદાન પ્રકરણમાં,

૧ દાનના હેતુનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે હેતુત્વે સાધન એવા પ્રભુનું નિરૂપણ પાંચમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૫.

૨ હેતુત્વે સાધનવર્ગ એવા દેવ અને અસુરનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૬.

૩ હેતુત્વે પ્રતિબન્ધનું નિવારણ કરે એવા શિવનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં છે. ૭.

૪ દાનના રૂપનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે સર્વ-રત્નાત્મક દેય-(આપવાને યોગ્ય એવા રત્નો) ની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં છે. ૮.

૫ પ્રભુએ, દાનને માટે અપાત્ર-અયોગ્ય એવા-દૈત્યોની વંચના કરીને પાત્ર-યોગ્ય એવા-દેવોને અમૃતનું દાન કર્યું, એ, કર્મનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૯.

૬ મોક્ષનું આધ્યાત્મિકરૂપ એવા ચેતન અમૃતની દેવોને ઉપકારક જે જીર્ણતા-જીરવવાપણું-તેનું નિરૂપણ દશમાધ્યાયમાં કર્યું છે.

પ્રભુના ઉપકારનું વિસ્મરણ થવાને લીધે, નિજ અહંકારથી યુદ્ધની પ્રવૃત્તિ થતાં, અમૃત એ ચેતન હોવાથી દેવોને વિષે કૃતઘ્નતાની શંકાની ઉત્પત્તિ થવાથી અજીર્ણત્વે-જીરવી ન શકવાને લીધે-દેવોનો પરાજય થતાં અહંકારની નિવૃત્તિથી, પ્રભુના ઉપકારનું સ્મરણ થવાને લીધે (પ્રાપ્ત થયેલા) દૈન્યવડે ભગવદ્ધ્યાનમાં પ્રાદુર્ભાવ પામીને પ્રભુએ દૈત્યને માર્યો તેથી અમૃતની પણ કૃતઘ્નતાની શંકા નિવૃત્તિ થઇ, અને જીર્ણત્વ-જીરવવાપણું-પ્રાપ્ત થતાં જ દેવોનો જય થયો. (જીર્ણત્વ જ દેવોના જયનો હેતુ છે.) ૧૦.

૭ દાનના ફલનું નિરૂપણ કરવાને પ્રસંગે અમૃત પીવડાવનાર દેવે સાધેલા દૈત્યના હનન-નાશ-થી

સ્વર્ગની પ્રાપ્તિરૂપી ફલનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૧૧.

૮ પોતાના આશ્રિત એવા (શરણે આવેલા એવા) દૈત્યોને અન્ય ઉપાયનો ઉપદેશ કરી દેવાને અને ફરીથી ઉપદ્રવ ન કરવા માટે, અમૃતનું દાન કરનાર એવા પ્રભુએ કરેલા મહાદેવજીના મોહરૂપી ફલનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૨.

૯ સાતમા અને આઠમા મન્વન્તરના નિરૂપણથી જેમણે અમૃતપાન કર્યું છે એવા દેવોનો સર્વ મન્વન્તરોમાં આવેશ હોવાથી અમૃતે કરેલા અક્ષયત્વરૂપી–કદી જેનો ક્ષય એટલે નાશ ન થાય એવા–ફલનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.૧૩.

૧૦ મનુ અને મનુના પુત્રોથી થયેલા ભીષણકર્મનું નિરૂપણ કરી પાંચ મન્વન્તરો પ્રભુને આધીન છે એવા કથનથી પ્રભુથીજ સર્વ દાનાદિ ધર્મની સિદ્ધિનુંનિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં આવ્યું છે.૧૪.

(૩) સ્વોક્ત નિર્વાહ પ્રકરણમાં,

૧ સત્ય વાક્યના નિરૂપણના પ્રસંગે બ્રાહ્મણ ઉપરની કૃપાના કારણથી દાતા એવા બલિનું પુનઃ સ્વર્ગના જયરૂપી દાનના સામર્થ્યનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧૫.

૨ પ્રભુની યાચનાના પ્રસંગમાં, અદિતિનું પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાને માટેના પયોવ્રતરૂપી કર્મપ્રસાદનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૬.

૩ વ્રતથી સંતુષ્ટ એવા પ્રભુની અદિતિને વિષે થયેલી કૃપાનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૭.

૪ ઉપર જણાવેલા બન્ને પ્રસંગોમાં અને દાનના નિરૂપણના પ્રસંગમાં પ્રસન્ન થયેલા, પ્રભુનું અદિતિને વિષે પ્રકટ થઇને છળથી વામનરૂપ ગ્રહણ કરીને બલિના યજ્ઞમાં ગમન કરવું, તેનું નિરૂપણ અને બલિનું વામન ભગવાનને વિષે ભગવાન્‌પણાનું અજ્ઞાન, તેનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૮.

૫ પ્રભુની, દાતાની પ્રશંસા કરીને, યાચનાનું નિરૂપણ અને ભૃગુના વાકયોવડે બલિનું વામનને વિષે ભગવત્ત્વનું જ્ઞાન, એ બન્નેનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં છે. ૧૯.

૬ ભૃગુએ, દૈત્યોના શત્રુરૂપે સર્વસ્વનું હરણ કરનાર એવા, પ્રભુત્વનું જ્ઞાપન કર્યું છતાં ધીરજ રાખીને ગુરુનું વાકય ઓળંગી અને તેનો શાપ પણ સ્વીકારી પોતાના વિચારથી સત્ય વાકયના નિર્વાહને માટે વિશ્વરૂપ શરીરે પ્રભુ અંગીકાર કરે ત્યાં સુધી બલિએ કરેલા દાનનું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૨૦.

૭ દાનના ફલનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે અન્યથા (પ્રતિજ્ઞાથી વિપરીત) કરવાથી બલિને બન્ધન પ્રાપ્ત થયું તેનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમાંછે. ૨૧.

૮ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થતાં આત્માદિક સર્વ પદાર્થોનું ભગવદીયત્વ હોવાથી, તે સર્વ પ્રભુને જ સમર્પણ કરવાનું ઉચિત હોવાથી, અને તેમ ન કરી આત્માદિક સર્વ વસ્તુને વિષે અહંતા મમતાને સ્થાપી અહંકારથી સત્ય વાકયના નિર્વાહાર્થ, ભગવત્ત્વનું જ્ઞાન થયેલું હોવા છતાં પણ પ્રભુને

આપેલું દાન ન આપ્યું. ભગવાને, બલિના સૈનિકોએ આપેલા ઉપદ્રવરૂપી લૌકિક અપરાધને જ નિમિત્ત બનાવીને, બલિ ઉપર, દૈન્યવડે ભગવદીયત્વ સમ્પાદનને માટે અહંકારાદિકની નિવૃત્તિ કરે તેનું દંડાત્મક અનુગ્રહરૂપી બન્ધન કર્યું. દાનાદિક લૌકિક ધર્મોવડે સ્વર્ગપ્રાપ્તિરૂપ ફલ પણ બન્ધનરૂપે જ છે, એમ જણાવવાને માટે પણ દાનના ફળરૂપે બન્ધન જ કર્યું એજ ફલ છે. ૨૨.

૯ યથાર્થ રીતે કરવાથી બલિની મુક્તિથી પણ વધારે દુર્લભ એવા 'વરની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૨.

૧૦ પ્રભુ ઉપર દ્વેષ ન કરીને અને દંડને અનુગ્રહ માનીને દીનતાથી આત્મસમર્પણ અને શરણાગતિ અને યથાર્થ કારણ, સંસારમાંથી પણ મુક્ત, આધિવ્યાધિથી રહિતપણું, ઉપદ્રવનો અભાવ, સુખ, ઇંદ્રે કરેલા પરાભવનો અભાવ, આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારા દૈત્યોનો ચક્રવડે નાશ, પ્રભુએ કરેલી રક્ષા, સદા પ્રભુનું દર્શન, અને આસુરભાવનો નાશ એ અત્યન્ત દુર્લભ વર છે. ૨૨.

૧૧ સાવર્ણિમન્વન્તરમાં પોતાને ઇચ્છિત એવા સ્વર્ગની સિદ્ધિને માટે બલિનું સુતલમાં સ્થાપનનું નિરૂપણ અને યજ્ઞરૂપી પૂર્વે કરેલા પુરુષાર્થની સંસિદ્ધિનું નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૩.

(૪) ધર્મનું કથન કરનાર પ્રકરણમાં,

ત્રણ પ્રકારના ધર્મનું કથન કરનાર મત્સ્યાવતારનું નિરૂપણ ચોવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૪.

ઇતિ સદ્ધર્મ નિરૂપણમાં અષ્ટમ સ્કન્ધ સમાપ્ત.

નવમસ્કન્ધ.

(૧) સૂર્ય સોમ વંશ પ્રકરણમાં,

આદ્યકક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે સુદ્યુમ્નને વિષે બ્રહ્માજી, વિષ્ણુ અને મહાદેવજીએ કરેલું સ્ત્રીપણું અને પુરુષપણું એ બન્નેનું નિરૂપણ કરવાથી દેવના પ્રસાદથી યુક્ત એવા ભક્તનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે. ૧.

(૨) સૂર્ય વંશ પ્રકરણમાં,

(ક) ૧ આદ્યકક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે

પૃષધ્રાદિક સાત મનુ પુત્રોના ચરિત્ર અને વંશના નિરૂપણના નિમિત્તે "ભગ" શબ્દથી વાચ્ય એવા ભગવાનના ધર્મો અને ધર્મીના નિરૂપણથી લંબુષા દેવીના ભજનના નિરૂપણથી પણ દેવરૂપ ભક્તનું નિરૂપણ દ્વિતીયાધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨.

૨ શર્યાતિનું અંગિરસ્‌ના સત્રમાં બીજા દિવસના કર્મના પ્રવક્તૃત્વે સ્વતઃ યજ્ઞપ્રવર્તકત્વ હોવાથી યજ્ઞપ્રવર્તક એવા ચ્યવનાદિકો કે જે ઇંદ્રની ભુજાનું સ્તંભન કરીને, અશ્વિનીકુમારોના લુપ્ત થયેલ ભાગનું પ્રવર્તન કરવા સમર્થ એવા ઋષિયોના, સુકન્યાના દાનવડે, સર્વ કામનું પૂરણ કરનાર હોવાથી, બ્રહ્માના વાક્યથી, તેના વંશની કન્યાનું બલદેવજીને દાનથી, દેવપોષકભક્તનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૩.

(ખ) ૧ મધ્યમ કક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે

નાભાગને વિષે મંત્રદ્રષ્ટાપણું અને સત્યપરતા હોવાથી, મહાદેવજીને સંતુષ્ટ કરેલા હોવાથી મહાદેવજીની સમાન ભક્તનું નિરૂપણ,

અમ્બરીષમાં સર્વાત્મભાવ હોવાથી, સર્વ ઇંદ્રિયોવડે ભગવદ્‌ભજનથી, પ્રભુ વિના અન્યમાં રાગ ન હોવાથી, તેની ભક્તિ સાનુરાગવાળી છે, એમ જણાવવા માટે, કાયિક બ્રહ્મશાપનો સ્પર્શ ન થવાને લીધે ભગવાન્ ભક્તને વશ છે, અને એવા ભક્તને વિષે કરેલા અપરાધથી ભગવાને જાતે પણ રક્ષણ ન કર્યું, તેથી ભગવાન્‌ની સમાન ભક્તનું નિરૂપણ,

સર્વત્ર ભક્તોને વિષે મધ્યમોની બન્ધ-મોક્ષની વ્યવસ્થાને જણાવવા માટે—

મધ્યમ એવા અમ્બરીષમાં બન્ધરૂપ ગૃહસ્થિતિનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૪.

૨ દુર્વાસાઋષિ અમ્બરીષ રાજાને પગે પડ્યા ત્યારે, અમ્બરીષ રાજા લજ્જિત થયા તેથી તેમણે પોતેજ દુર્વાસાને પગે પડી તેને પ્રસન્ન કર્યાથી બ્રહ્મણ્યતાના નિરૂપણને લીધે અને ચક્રની સ્તુતિથી ગર્વના અભાવના નિરૂપણને લીધે,

ભક્તિમાં ભગવાન્ અમૃગ્ય છે (શોધવા ન પડે તેવા છે) અને ભક્ત મૃગ્ય (જેને શોધવાની જરૂર પડે તેવો) છે, તેથી બ્રહ્મભાવ કરતાં ભક્તિના

શ્રેષ્ઠત્વનું (શ્રેષ્ઠપણાનું) નિરૂપણ અને બન્ધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા જણાવવા અમ્બરીષ રાજાના ગૃહત્યાગરૂપી મોક્ષનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૫.

૩ શશાદના પિતા ઇક્ષ્વાકુ રાજા, ગુરુના વાક્યથી કર્મમાં પુત્રનો અપરાધ જણાતાં, તેનો ત્યાગ કરી, પોતે સંસારથી નિરપેક્ષ છે, એમ કથન કરેલું હોવાથી;

યાજક—યજ્ઞ કરાવનાર—ની સાથેના સંવાદથી, તેની ભક્તિનું શ્રેષ્ઠત્વ કથન કરેલું હોવાથી;

શશાદનો પુત્ર, ઇન્દ્રઉપર આરૂઢ અને દેવોનું કાર્ય કરનાર, પ્રભુના તેજથી વ્યાપિત્વે હરિને નિવેદન હોવાનું કથન હોવાથી;

તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ કુવલયાશ્વ, અત્યન્ત દુઃસહ એવા પુત્ર મરણને પણ સ્વીકારી ઋષિના કાર્યને કરનાર તરીકે બ્રાહ્મણપરત્વનું કથન હોવાથી;

યુવનાશ્વની સ્રીઓ વંધ્યા હોવા છતાં પણ પુંસવનજલના પાનથી, તેને સ્વતઃનેજ પુત્રલાભવડે ઋષિપ્રસાદના કથનને લીધે;

પોતાના (યુવનાશ્વના) અને પુત્રના જીવનવડે દેવપ્રસાદના કથનથી; અને

ઐહિક અને આમુષ્મિક ઉત્કર્ષવાળા સૌભાર ઋષિનેવિષે; જેને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત છે, એવા માન્ધાતાના કથનથી;

શશાદનેવિષે સર્વ ગુણનું જ્ઞાપન હોવાને લીધે, તે, બ્રહ્મસમાન ભક્ત છે; એમ નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૬.

(ગ) ઉત્તમ કક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે,

૧ ભક્તિવડેજ, પૂર્વજન્મના દોષને લીધે થયેલા ચાણ્ડાલત્વની નિવૃત્તિને માટે અને ભક્તિજ સર્વ દોષની નિવૃત્તિ કરે છે એમ જણાવવામાટે તેમજ હરિશ્ચન્દ્ર દ્વારા દોષની નિવૃત્તિ કરાવી તેથી અન્યનો ઉદ્ધાર પણ ભક્ત કરી શકે છે અને ભક્તિજ અન્યના ઉદ્ધારત્વે પ્રશસ્ત છે,

લોકાપવાદની શાન્તિને માટે અને ઋણત્રયની નિવૃત્તિને માટે વરુણની પ્રાર્થનાથી પ્રાપ્ત થયેલા પુત્રનું મરણ જાણવા છતાં,

પ્રભુએ પુત્ર રક્ષા કરીને કૃપાનું દ્યોતન કરેલું હોવાથી,

ધર્મની પરીક્ષા કરે તેવી ચાણ્ડાલની દશામાં સ્વામીના કાર્યને માટે અતિ સાહસ કરનાર હોવાથી,

ધૈર્યનું અવલમ્બન કરી વિશ્વામિત્રને પ્રસન્ન કરેલા હોવાથી,

ધૈર્યથી યુક્ત એવા લોકોદ્ધારમાં પ્રયત્ન કરનાર ભક્તનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૭.

૨ સગરે મર્યાદાનો વિરોધ કરનાર તાલજંઘાદિનો નાશ કર્યો તેથી, તેના પુત્રોએ સાગર કર્યો અને

મર્યાદાનું રક્ષણ કર્યું હોવાથી, અને જ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ મહત્ત્વ દેખાડેલું હોવાથી,

સ્થિર કાર્ય કરનાર લોકોદ્ધારમાં પ્રયત્નવાળા ભક્તનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૮.

૩ ભગીરથે, સર્વ લોકનો ઉદ્ધાર કરે તેવી ગંગાને પૃથ્વી ઉપર બોલાવી તેનું નિરૂપણ હોવાથી,

તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સૌદાસમાં સ્ત્રીત્વનું પ્રાધાન્ય હોવાથી ભક્તિજ મુખ્ય છે એમ કથન કરેલું હોવાથી,

બ્રહ્મબીજથી વંશની કથાવડે જ્ઞાન યુક્તત્વનું કથન હોવાથી (એટલે ભક્તિ અને જ્ઞાન એ બંને તેમાં છે એમ કહેલું હોવાથી),

ખટ્વાંગમાં તે બંને (ભક્તિ અને જ્ઞાન) ફલિત થયેલા હોવાથી, ક્ષણમાત્રમાં કૃષ્ણના સ્મરણથી અનપાયિની મુક્તિનું કથન હોવાથી,

ભક્તિમાર્ગના પરમ કાષ્ઠાપન્ન–સર્વશ્રેષ્ઠ લોકોદ્ધારમાં પ્રયત્નવાળા ભક્તનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં છે. ૯.

(૪) ઈશ કથાના પ્રસંગે,

૧ માહાત્મ્યનું જ્ઞાપન કરે તેવા વીર્યના પ્રકાશક ચરિત્રનું નિરૂપણ કરી ઈશની ક્રિયાશક્તિનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૧૦.

૨ ઇશ એવા શ્રીરામે સર્વવેદ મન્ત્રમાં સર્વસ્વ જ્ઞાનનું દાન કર્યું તેથી વૈદિક બ્રાહ્મણોમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી હોવાથી,

નિરપરાધી સીતાજીને કાઢી મૂકાય તેવી લોકવાયકા શ્રવણ કરી તેવા લૌકિક ધર્મના અંગીકાર વડે લૌકિકોમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી હોવાથી,

વાંદરાઓના સખ્યવડે સ્વામીધર્મના સુકૃતજ્ઞત્વનું જ્ઞાપન કરી તિર્યક્ યોનીના પ્રાણીઓમાં પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી હોવાથી,

કોશલના ઉદ્ધારથી અલૌકિક માહાત્મ્યનું બોધન હોવાથી,

ભાઇઓના સૌખ્યથી અને સર્વ લોકના સન્માનથી લૌકિક માહાત્મ્યનું બોધન કરવાથી,

ભક્તિ નિષ્ઠાનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧૧.

(૭) જ્ઞાનમિશ્ર ભક્તિ મુખ્ય છે એમ બોધન કરતાં નિમિ રાજાને થએલા ગુરુના શાપથી જ્ઞાનની મુખ્યતા દેખાડેલી હોવાથી,

ગુરુને નિમિના શાપથી નિમિનું ભક્તિમાં મુખ્યત્વ દેખાવાથી,

દેવ પ્રસાદના કથનથી અને આગળ પણ તેવા વંશના કથનથી,

જ્ઞાનનિષ્ઠ ભક્તિનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૩.

(૩) સોમવંશ પ્રકરણમાં,

(ક) આદ્યકક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે

૧ અત્રિના નેત્રથી પ્રકટ થયેલ એવો ચંદ્ર એ જ્ઞાનનો અંશ હોવાથી અને યજ્ઞરૂપ હોવાથી જન્મ અને કર્મવડે શુદ્ધ હોવાથી—

(૨) ચંદ્રનો પુત્ર એ લોકદૃષ્ટિથી વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં પણ—

(૩) સર્વ દેવોની સમ્મતિથી, ગુરુની સ્પૃહાથી,-

(અ) વિષ્ણુરૂપત્વ, બુદ્ધિસમ્પન્નત્વ, નિર્વ્યલીકત્વ નિર્દોષત્વ; રૂપી—

(આ) અનુભાવનું જ્ઞાપન હોવાથી,

(ઇ) (ચંદ્ર) વંશને સરસ (રસસહિત) કરવા માટે તારાનેવિષે લક્ષ્મીજીનો અને ચંદ્રનેવિષે ભગવાનનો આવેશ જણાવ્યો હોવાથી;

(૪) ઐલમાં લોકદૃષ્ટિએ સ્રૈણપણું હોવા છતાં પણ નારાયણથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉર્વશીનેવિષે

જો કે તે ઉર્વશી મૈત્રાવરુણના શાપથી ભોગ-રહિત હતી છતાં,

તે ઉર્વશી ભક્તિરૂપ છે તેથી તેને વિષે (ઐલ) આસક્ત હૃદયવાળો બન્યો, તેથી;
અને ભક્તિના સામર્થ્યથી વેદના ઉદ્ગમનો હેતુ બ્રહ્માવેશનો અનુભાવ જણાવેલો હોવાથી,

સાનુભાવ પુષ્ટિભક્તનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. ૧૪.

(ખ) ઈશકથાના પ્રસંગમાં,

૧ હવિના નાશને નિમિત્તે દોષવાળા એવા ત્રિગુણના નાશનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧૫.

૨ મંત્રના નાશને નિમિત્તે દોષવાળા એવા ત્રિગુણના હનનનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૬.

(ગ) આદ્યકક્ષાના નિરૂપણના પ્રસંગે

૧ અવૈદિક એવા ત્રિગુણોનો રામે નાશ કર્યા પછી બાકી રહેલા વૈદિક હોવાથી–નિર્ગુણ હોવાથી અને ધન્વન્તરિના જન્મથી શુદ્ધત્વનો બોધ કરાવેલો હોવાને લીધે,

અલર્ક ભોગયુક્ત હોવા છતાં પણ મોક્ષમાં પ્રયોજક હોવાથી,

રજિ, દૈત્યોથી પરાભૂત ન હોવાથી અને દેવકાર્યનો સાધનાર હોવાથી,

રજિના પુત્રોનું સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ તેઓ વેદબાહ્ય હોવાથી ઈન્દ્રે નાશ કર્યો તેથી,

ભોગયુક્ત વૈદિક ભક્તનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૭.

(ઘ) મધ્યમકક્ષાના નિરૂપણને પ્રસંગે

૧ પુષ્ટિભક્ત ઇન્દ્રપદ પર સ્થિત થતાં, સર્વ વસ્તુઓને વિષે, શુદ્ધ અન્તઃકરણ, પિતાની આજ્ઞામાં પરાયણ, એવા ભક્તનું સર્વત્ર ભક્તોમાં—

મધ્યમોના બન્ધમોક્ષની વ્યવસ્થાનું બોધન કરાવવા માટે મધ્યમ એવા યયાતિની બન્ધરૂપ ગૃહસ્થિતિનું નિરૂપણુ અઢારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૮.

૨ મધ્યમોમાં પણુ મધ્યમ એવો જે યયાતિ તેને વૈરાગ્ય થતાં, કરેલા ગૃહત્યાગનું નિરૂપણુ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૯.

(૭) ઉત્તમ કક્ષાના નિરૂપણુ પ્રસંગમાં,

૧ દુષ્યન્તનો પુત્ર જે ભરત તેની કથાથી અતિ સામર્થ્યવાળા ભક્તનું નિરૂપણુ વીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૦.

૨ રન્તિદેવાદિની કથાથી અતિધૈર્યવાળા ભક્તનું નિરૂપણુ એકવીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૨૧.

૩ સામર્થ્ય અને ધૈર્ય એ બન્નેથી યુક્ત એવા ભક્તનુ નિરૂપણુ બાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.૨૨

૪ યદુવંશની કથાથી પરમકાષ્ઠાપન્ન (સર્વ શ્રેષ્ઠ) ભક્તિવાળા ભક્તનું નિરૂપણુ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૩.

૫ ભક્તિના ફળરૂપે ભગવાન્નો પ્રાદુર્ભાવ થયો તેનું નિરૂપણુ ચોવીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૨૪.

ઇતિ ઇશકથા નિરૂપણમાં નવમ સ્કન્ધ સમાપ્ત.

દશમસ્કન્ધ.

(૧) જન્મ પ્રકરણમાં,

૧ પૃથ્વી ઇત્યાદિક ભક્તોને કાલાદિકથી ત્રણ પ્રકારના દુઃખનું કથન હોવાથી, ચાર પ્રકારનું હેતુ નિરૂપણ,

દેવકીજી આદિના મૃત્યુનું નિવારણ કરવાને માટે સામર્થ્યવાળા એવા વાસુદેવના વસુદેવજીના હૃદયમાં પ્રાકટ્યનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧.

૨ બલદેવજી અને માયાના રૂપોનું, કે જે વિહારની સામગ્રીરૂપે થયા હતા, તેમનું કથન હોવાથી ચાર પ્રકારે પ્રભુના ઉદ્યમનું નિરૂપણ,

ગર્ભના સંકર્ષણથી દૈત્યોનો નાશ કરનાર એવા સંકર્ષણના પ્રાકટયનું નિરૂપણ દ્વિતીયાધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૨.

૩ લૌકિક કાલમાં મૂલ કાલના પ્રાદુર્ભાવથી,
વસુદેવજીની સ્તુતિથી,
દેવકીજીની સ્તુતિથી,

પ્રભુના વચનથી પણ,

નિજસ્વરૂપનો બોધ કરાવેલો હોવાથી,

આગળ શિશુભાવ—લૌકિક બાલભાવને પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી,

ચાર પ્રકારે રૂપાન્તરના સ્વીકારનું નિરૂપણ,

તેજ વંશના સમ્બન્ધી હોવાથી, પ્રદ્યુમ્નના પ્રાકટયનું નિરૂપણ પણ ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૩.

૪ દેવકીજીએ, ઉપગૂહન (છુપાવવું), રુદન અને યાચનવડે અનન્ય કન્યાત્વના (પ્રભુથી અન્ય નહિ એવી કન્યાના) ગોપનથી,

માયાએ સ્પષ્ટપણે કહેલું ન હોવાથી

કંસનો ભય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ વસુદેવજીએ મથુરામાં રહી કંસની વંચના કરેલી હોવાથી,

કંસના કર્મવડેજ કંસના વધનો હેતુ બને તે માટે બ્રહ્મહિંસામાં હિત છે એમ જણાવીને પ્રભુએ પણ કસંની વંચના કર્યાથી,

(એમ) ચાર પ્રકારે કાપટ્યનું નિરૂપણ,

અને, સર્વને મુક્ત કરનાર એવા અનિરુદ્ધના પ્રાકટ્યનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૪.

(અહીં જન્મપ્રકરણ પૂર્ણ થાય છે.)



(૨) તામસ પ્રકરણ:—

(ક) પ્રમાણ પ્રકરણ—

૧ પિતાના ઘરમાંથી અન્યત્ર પધારેલા શ્રીકૃષ્ણનો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો એમ કથન કરેલું હોવાથી, ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ,

વસુદેવજીના પ્રમાણવડે પ્રમિત (વસુદેવજીના કહેવાથી સપ્રમાણ સિદ્ધ થયેલ) નન્દ પુત્ર-બાળ-રૂપ-શ્રીકૃષ્ણને વિષે,

ઉત્સવની સાથેજ (ઉત્સવને લીધેજ) સ્વમાર્ગમાં ઘણા બાધકો છે એવા નિર્ણયથી,
પ્રભુ-અતિમાનુષ (મનુષ્ય ન કરી શકે તેમ) લીલા કરનાર હોવાથી,

સકલ દુઃખના નિવારણરૂપી માહાત્મ્યદ્વારા તામસ (મૂઢ-અજ્ઞ-લોકવેદાદિને ન જાણનાર કે ન ગણકારનાર) એવા નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૫.

૨ પૂતનાના વધરૂપી વીર્યનું નિરૂપણ

નન્દના પ્રમાણથી પ્રમિત (શ્રીનન્દરાયજીના કથનથી જ્ઞાત એવા) નન્દપુત્ર-બાલરૂપ-શ્રીકૃષ્ણને વિષે,

ભયની સાથે-પ્રભુથીજ ઘણા બાધકોના નિવારણથી-અતિમાનુષ (મનુષ્ય ન કરી શકે તેમ) લીલા કરનાર હોવાથી,

સકલ દુઃખનું નિવારણ કરે એવા માહાત્મ્ય-દ્વારા, તામસ એવા નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૬.

૩ શકટ–તૃણાવર્તના નાશથી શ્રીયશોદાજીએ પુત્ર-ભાવે લાલન કર્યું તેથી,
અને યશોદાજીને મોહ પમાડયો તેથી,

આધારનો ઉત્કર્ષ સ્થાપન કરનાર એવા સર્વ-જનના અહ્લાદક ગુણવાળા હોવાને લીધે,

યશનું નિરૂપણ;

બાળકો અને સ્ત્રીઓના પ્રમાણથી પ્રમિત (કહેવાથી) નન્દપુત્ર–બાળરૂપ–શ્રીકૃષ્ણને વિષે, કૌતુક સહિત–સકળ જનના અર્થને સાધે એવા નિર્ણયથી, અતિમાનુષ લીલા કરનાર હોવાને લીધે;

સકલ દુઃખના નિવારણરૂપી માહાત્મ્યદ્વારા, તામસ નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૭.

૪ નામકરણ લીલાથી, સર્વની આપત્તિનું નિવારણ કરનાર હોવાથી,

શ્રીનું નિરૂપણ

ગર્ગના પ્રમાણથી પ્રમિત (ગર્ગના વાકયથી જ્ઞાત) નન્દપુત્ર–બાલરૂપ–શ્રીકૃષ્ણને વિષે—

ગર્ગના વાકયથી મુગ્ધભાવ સાથે—

ભક્તિનું દાનકરવાપણાના નિર્ણયથી, અતિમાનુષ લીલા કર્તૃત્વે;

સકલ દુઃખ નિવારણુ માહાત્મ્યદ્વારા તામસ નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણુ આઠમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૮.

૫ દોરડી નાની થવાથી અને પ્રભુ વ્યાપક છે, એમ કથન કરેલું હોવાથી,

બ્રહ્મત્વનો બોધ કરાવે એવા જ્ઞાનનું નિરૂપણ;

યશોદાજીના પ્રમાણુથી પ્રમિત, નન્દપુત્ર-બાલ-રૂપ-શ્રીકૃષ્ણુને વિષે—

અતિ આશ્ચર્ય સાથે—

ભક્તવશ્યત્વના નિર્ણયથી, અતિમાનુષલીલા કરનાર હોવાના નિર્ણયથી;

સકલ દુઃખ નિવારણું માહાત્મ્યદ્વારા તામસ નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણુ નવમા અધ્યાયમાં છે. ૯.

૬ યમલાર્જુનને મુક્તિનું દાન કરી લીલામાં સ્થાપેલા ન હોવાને લીધે;

ભક્તવિના અન્યમાં અનાસક્તિરૂપ વૈરાગ્યનું નિરૂપણુ;

નલકૂબર-મણિગ્રીવના પ્રમાણુથી પ્રામત એવા નન્દપુત્ર-બાલરૂપ-શ્રીકૃષ્ણુને વિષે—
યમલાર્જુનના ભંગ સાથે—

સર્વોદ્ધાર પ્રયત્નત્વ–સર્વદોષના નિવારકત્વ–ના નિર્ણયથી, અતિમાનુષ લીલા કરનાર હોવાથી; સકલ દુઃખ નિવારણ માહાત્મ્યદ્વારા તામસ એવા નન્દાદિકના સ્નેહનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં કરે છે. ૧૦.

૭ મોચનાદિ લીલાવડે ષડ્ગુણયુક્તત્વના બોધનથી;

ધર્મીનું નિરૂપણ;

ઉપનન્દના પ્રમાણથી પ્રમિત એવા નન્દપુત્ર–બાલરૂપ–શ્રીકૃષ્ણ વિષે—

બકના ઘાતકત્વ સહવર્તમાન—
પરમાનન્દને અર્પનારપણાના નિર્ણયથી, અતિમાનુષ લીલાકર્તૃત્વે,

સકલ દુઃખ નિવારણ માહાત્મ્યદ્વારા તામસ જે નન્દાદિક તેમના સ્નેહનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૧.

તામસ–પ્રમાણ–પ્રકરણમાં " પ્રેમ " નિરૂપણ સમાપ્ત.)

(ખ) પ્રમેય પ્રકરણમાં,

૧ સૌન્દર્યના અનુભવથી સ્ત્રીઓને વિષે આસક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર એવું નિજસ્વરૂપ; ચાર પુરુષાર્થ અને દશવિધરસ મળી ચૌદગુણવાળું કહ્યું હોવાથી;

વચનદ્વારા બલભદ્રનેવિષે નિજધર્મનું સ્થાપન કરેલું હોવાથી;

લોકમાં પ્રસિદ્ધિમાટે બલભદ્રવડેજ ધેનુકાસુરનો વધ હોવાથી;

પ્રમેયાન્તર્ગત ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૨.

૨ આસક્તિની પરીક્ષામાટે કાલીયદમનની ક્રિયાવડે સ્ત્રીઓ—ગાયો—બાલકોને વશ કરેલા હોવાથી;

પ્રમેયાન્તર્ગત વીર્યનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે. ૧૩.

૩ બહાર આવીને મળવાથી અને સર્વના ઇષ્ટનું દાન કરવાથી, સર્વને વશ કરેલા હોવાને લીધે;

—દાવાગ્નિથી મુક્ત કરીને માહાત્મ્યનો બોધ કરાવેલો હોવાથી;

પ્રમેયાન્તર્ગત યશનું નિરૂપણ ચૌદમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૧૪.

૪ કાલદુઃખના નિવારણથી, ક્રીડામાં પ્રિય હોવાથી, અને પ્રલમ્બના નાશથી, બાલકોની આસક્તિ ઉત્પન્ન કરેલી હોવાથી;

પ્રમેયાન્તર્ગત શ્રીનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૫.

૫ દાવાનલના પાનથી ઉત્પન્ન થયેલા માહાત્મ્યદ્વારા સ્વરૂપજ્ઞાનનું સમ્પાદન કરવાથી, ગાયોની દૃઢ આસક્તિને ઉત્પન્ન કરેલી હોવાથી;

પ્રમેયાન્તર્ગત જ્ઞાનનું નિરૂપણ સોળમાં અધ્યાયમાં છે. ૧૬.

૬ વર્ષાઋતુ અને શરદ્દઋતુના વર્ણનથી કાલના ગુણોવડેજ સર્વનું દુઃખ નિવારણ કરેલું હોવાથી દૃઢ આસક્તિનું ઉત્પાદન કરવાને લીધે;

પોતાની તટસ્થતાને લીધે;

પ્રમેયાન્તર્ગત વૈરાગ્યનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧૧.

૭ વેણુનાદવડે ગોપીજનોની દૃઢ આસક્તિનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી;

ગોપીજનોયે પણ રસરૂપ-ષડ્ગુણયુક્ત-સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી;

ધર્મીનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. ૧૮.

તામસ-પ્રમેય પ્રકરણમાં "આસક્તિ"નું વર્ણન સમાપ્ત.

(ગ) સાધન પ્રકરણ,

૧ કુમારિકાઓવડે પ્રભુની પ્રાપ્તિમાટે "વ્યસન" નો બોધ કરાવે તેવું વ્રત કરેલું હોવાથી—
તે પછી પ્રભુની આજ્ઞાથી લૌકિક ભાવના પરિત્યાગવડે યથોક્ત કરણ (આજ્ઞાનુજબ વર્તન) હોવાથી—

સન્તુષ્ટ થયેલા પ્રભુએ તેમને વરદાન આપ્યું, એ ઇશ્વરધર્મ હોવાથી—

ઇશ્વરપર મત્સરાદિક એ અનર્થનો હેતુ છે તેથી તરુની સ્તુતિથી જ્ઞાનોપદેશવડે ગોપોને વિષે મત્સર દોષનું નિવારણ કરેલું છે. તે પણ ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી;

ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. ૧૯.

૨ પ્રભુને અન્નનું દાન કરવામાટે આવેલી યજ્ઞપત્નીઓના પતિઓએ તેમની અન્યપરતા જાણી છતાં ભગવદ્વાક્યથી અને દેવની અનુમતિથી પતિઓને અદેખાઇ ન થઇ એ વીર્યનો બોધ કરાવનાર હોવાથી;

પત્નીઓદ્વારા બ્રાહ્મણોને પણ બોધન થયેલું છે એ પણ વીર્ય બોધકજ હોવાથી;

વીર્યનું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૦.

૩ હેતુના નિરાકરણવડે, પરમ્પરાથી ચાલતો આવેલો જે ઇન્દ્રયાગ તેનો ત્યાગ કરાવેલો હોવાથી, અને વૈષ્ણવયાગ કરાવેલો હોવાથી;

સ્વધર્મમાં યોજે તેવા યશનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૧.

૪ ગોવર્ધનના ધારણવડે ઇન્દ્રે કરેલા ઉપદ્રવરૂપી આપત્તિના નિવારકત્વને લીધે;
શ્રીનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૨૨.

૫ ફરીથી બીજે વર્ષે પણ ઇન્દ્રયાગ ન થાય અને વૈષ્ણવયાગજ થાય તે માટે ગર્ગના વાકયોવડે શંકાનું નિવારણ કરેલું હોવાથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૩.

૬ જેણે અપારાધ કરેલો છે એવા ઇન્દ્રઉપર પણ કૃપા કરેલી હોવાથી;

મદનો ત્યાગ કરાવી દોષનેજ દૂર કરેલો હોવાથી; વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ચોવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૪.

૭ ગોકુલવાસીઓને વૈકુણ્ઠ સુધી પહોંચાડી, ત્યાંથી પણ-ભજનાનન્દનેમાટે ઉદ્ધાર્યા તેથી;

ધર્મીનું નિરૂપણ પચીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૨૫.

(તામસ-સાધન પ્રકરણમાં-પ્રભુએજ કૃપાપૂર્વક સમ્પાદન કરી આપેલા સાધનોનું વર્ણન સમાપ્ત.)

(ઘ) ફલ પ્રકરણ,

૧ ધ્વનિવડે બોલાવવાને (કર્તું) સમર્થ હોવાથી;

ગમન બોધક વાકયોવડે પણ ગમન ન કર્યું તેથી-અકર્તું સમર્થ હોવાથી;

પ્રભુના વાકયનું ઉલ્લંઘન કરવું,એ દોષને ગુણ કરવાને (અન્યથા કર્તું) સમર્થ હોવાથી; તેમજ ગર્વમાં અન્તર્ધાનવડે પણ અન્યથા કરવાને સમર્થ હોવાથી;

ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ છવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૬.

૨ બાહ્ય અને આન્તર ભેદવડે પ્રભુના સમ્બન્ધવાળા ભક્તોનો દોષ હોય તો પણ ભગવાન્‌વડે પરિત્યાગ થતો નથી, એવા સર્વોત્કૃષ્ટ ભગવન્માર્ગનું જ્ઞાપન કરવામાટે, શરીરવડે રમણના અભાવમાં મન કે વાણીવડે પણ રમણ કરાવે એમ જણાવવા માટે પરોક્ષ હોવા છતાં પણ રતિ કરવાને લીધે;

વીર્યનું નિરૂપણ સત્તાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૭.

૩ વચનવડે રમણનો બોધ કરાવે તેવા શ્રીગોપીજનોના વચનોવડે,

યશનું નિરૂપણ અઠ્ઠાવીશમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૮.

૪ સકૃત્ (એકવાર) ભોગના નિવારણને માટે આવિર્ભાવ કરેલો હોવાથી;

અને ભક્તના અતઃકરણના સન્તોષને માટે વાકય કહેલા હોવાથી;

તેથીજ મરણરૂપ આપત્તિનું નિવારણ હોવાથી; શ્રીનું નિરૂપણ ઓગણત્રીશમા અધ્યાયમાં આવ્યું છે. ૨૯.

૫ બહુગુણવાળા શ્રીસ્વામિનીઓ સહ રસરૂપે રમણ કરવાને લીધે;

ધર્મીનું નિરૂપણ ત્રીશમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૩૦.

૬ કૌતુકથી પણ કરેલા અવૈષ્ણવ કર્મો દુઃખમા કારણભૂત હોવાથી, અને તેમાં પ્રભુએ ઉદાસભાવનું બોધન કરેલું હોવાથી;

તેમાં પણ ભક્તવત્સલ એવા ભગવાનેજ છોડાવ્યા, ત્યારે, ભક્તોએ તે કર્મો–અવૈષ્ણવ કર્મો–નો પરિત્યાગ કરેલો હોવાથી; મર્યાદા–રમણમાંયે શંખચૂડનો સમ્બન્ધ કરેલો હોવાથી, પ્રભુના ઉદાસભાવનો અભાવ બોધિત કરેલો હોવાથીઃ વૈરાગ્યનું નિરૂપણ એકત્રીશમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૩૧.

૭ વિરહમાં ગુણગાન, એ, જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ બત્રીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે. ૩૨.

(ફલ પ્રકરણ–પરાત્પરફલ–નું નિરૂપણ સમાપ્ત.)

તામસ પ્રકરણ સમાપ્ત.

(૩.) રાજસ પ્રકરણ,

(ક) પ્રમાણ પ્રકરણ,

૧ ગોકુલસ્થોને પ્રભુના વિરહમાં જીવન-સમ્પાદક એવા ભગવદ્-આવિર્ભાવમાં હેતુરૂપ જે ભક્તિ, તેમાં પ્રતિબન્ધ કરનાર એવા અરિષ્ટનો વધ કરવા (કર્તું) સમર્થ હોવાને લીધે;

નારદજીએ, ભગવાન્ વસુદેવજીના પુત્ર છે એમ જણાવ્યું, ત્યારે, વસુદેવનો વધ કરવાને અશક્ત હોવાને લીધે; (અકર્તું સમર્થ હોવાને લીધે);

પ્રભુને માટે કંસે જે ઉપાયો વિચાર્યા, તે જ કંસના વધમાં હેતુ બનાવ્યા, તેથી અન્યથા કર્તું સમર્થ હોવાને લીધે;

ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ તેત્રીશમા અધ્યાયમા આવ્યું છે. ૩૩.

૨ ગોકુલસ્થોને રાજસપણું થવામાં હેતુ-જ્ઞાનનો પ્રતિબન્ધક જે કેશી, એ પરોક્ષમાં સુખ-હેતુ-લીલાનોય પ્રતિબન્ધક હતો, એવા વ્યોમાસુરના પણ નાશથી;

ભક્તના દુઃખમાં હેતુ ઉત્પન્ન કર્યો તેથી બીધેલા નારદે પ્રભુને પ્રબોધન કર્યું, તે પણ વીર્યનું જ કાર્ય હોવાથી;

વીર્યનું નિરૂપણ ચોત્રીશમા અધ્યાયમાં છે. ૩૪.

૩ ભગવાન્‌વડે, ભક્તિ-જ્ઞાન-કર્મના પ્રતિબન્ધકનું નિવારણ એવા અક્રૂરમાં વૈકુંઠનું સ્થાપન કરવા માટે, ત્રણે (ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ) ની સિદ્ધિ માટે, માર્ગમાં ભક્તિ-જ્ઞાન-કર્મને ઉપયોગી એવા માહાત્મ્ય-વિજ્ઞાન સ્વરૂપબોધરૂપી મનોરથોવડે રામ-કૃષ્ણ-નન્દની કૃપાનું કથન હોવાથી; યશનું નિરૂપણ પાંત્રીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૩૫.

૪ વિરહમાં ભક્તોના હૃદયમાં પ્રાદુર્ભાવવડે પ્રાણના ગમનની આપત્તિનું નિવારણ કરનાર હોવાથી; અક્રૂરમાં વૈકુંઠનું પ્રદર્શન કરાવવાવડે સર્વ સમ્પત્તિથી સર્વ ભક્તોની આપત્તિનું નિવારણ કરનારનો બોધ હોવાથી; શ્રીનું નિરૂપણ છત્રીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૩૬,

૫ ભગવદ્‌ભાનથીજ અક્રૂરે સ્તુતિ કરેલી હોવાથી; જ્ઞાનનું નિરૂપણ સાડત્રીશમા અધ્યાયમાં કરે છે.૩૭. જ્યાં તાત્કાલિક જ્ઞાનથી સ્તુતિ કરી છે, ત્યાં જ્ઞાન અધ્યાયાર્થ છે અને જ્યાં પૂર્વસિદ્ધ-પહેલા થયેલા-જ્ઞાનથી સ્તુતિ કરી છે, ત્યાં યશ અધ્યાયાર્થ છે; આટલો વિભેદ છે.

૬ અક્રૂરને ઘેર મોકલાવીને બોધન કરેલો હોવાથી; રજક, વાયક, માલાકારમાં, કર્મ છે હેતુ જેનો, એવા, દણ્ડ અને પ્રસાદથી, પોતાની ઉદાસીનતાનું બોધન હોવાથી; વૈરાગ્યનું નિરૂપણ અડત્રીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૩૮.

૭ કુબ્જાને રૂપવતી બનાવી, તેથી સ્ત્રીઓને વિ
કૃપાવાળા છે એવીરીતે નિજ સ્વરૂપનું બોધ
કરેલું હોવાથી;

ધનુષ્નો ભંગ, સ્થાવરનો નિગ્રહ, રક્ષકનો વ
અને જંગમનો નિગ્રહ એ કર્મહેતુક ન હોવાથ
ભક્તોના દુઃખનું નિવારણ કરનાર–માહાત્મ્ય
બોધન કરે, તેથી, એ બધું ધર્મીનું કાર્ય હોવાથ
ધર્મીનું નિરૂપણ ઓગણચાલીશમા અધ્યાય
કર્યું છે. ૩૯.

(પ્રતિબન્ધ નિવારક રાજસ–પ્રમાણપ્રકરણ સમાપ્ત.



(ખ) પ્રમેય પ્રકરણ,

૧ ભક્તોને આસક્તિમાં પ્રતિબન્ધક થાય એ
ભયનું નિવારણ કરવા માટે કુવલયાપીડનો વ
કર્યા પછી, તે ગજના દન્તરૂપી સુંદર આયુધવા
હોવાથી ઐશ્વર્યનો બોધ થતો હોવાથી;

દશવિધરસ વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું પ્રદર્શન પ
ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી;

પ્રબુદ્ધછે સંસ્કાર જેમના, એવા, લોકોએ પરસ્
પ્રભુના ગુણનું પ્રકાશન કરે તેવી વાર્તા કરી,
પણ ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી;

ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ ચાળીશમા અધ્યાય
કર્યું છે. ૪૦.

૨ ભકતોની આસક્તિમાં પ્રતિબન્ધ કરે એવા આન્તર ભયના નિવારણુને માટે કરેલો જે મલ્લ–કંસાદિને વધ, તે કેવલ વીર્યનોજ બોધ કરાવનાર હોવાથી;

વીર્યનું નિરૂપણ એકતાળીશમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૪૧.

૩ માતા અને પિતાને મુક્ત કરાવ્યા, ઉગ્રસેનને રાજ્ય આપ્યું; યાદવોને પાછા બોલાવ્યા, નન્દાદિને પાછા મોકલ્યા, સંસ્કાર થયા; એ બધાંજ કાર્યો યશનો બોધ કરાવનારાં હોવાથી;

કાલનો ભય પ્રભુમાં આસક્તિનો હેતુ હોવાથી,

પ્રભુમાં આસક્તિવાળા યાદવોમાંથી કાલના ગુણો અને જરા–વૃદ્ધાવસ્થાની–નિવૃત્તિથી, ગુરુના મરીગયેલા પુત્રને પાછો લાવી આપવાથી સાક્ષાત્ કાલની નિવૃત્તિ થતી હોવાથી; યશનો બોધ થાય છે, તેથી;

યશનું નિરૂપણ બેતાળીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૪૨.

(૪) આસક્તિમાં પ્રતિબન્ધ ન થવા માટે સ્નેહવાળાઓને સાન્ત્વનના પ્રસંગે—

ભગવાનને લીધે વ્રજવાસીઓના પ્રાણગમન રૂપી આપત્તિના નિવારણના ઉદ્યોગનું કથન હોવાથી,

વ્રજમાં ગયેલા ઉદ્ધવજી પણ શ્રીવાળા છે એમ કથન કરવાથી, વ્રજનું વર્ણન પણ શ્રીનું નિરૂપણ કરનારૂં હોવાથી,

ઉદ્ધવજીના સમાગમમાં નન્દરાયજીએ દાવાગ્નિ આદિ મૃત્યુઓમાંથી રક્ષણ કરનાર પ્રભુ છે એવું સ્મરણ કરેલું હોવાથી,

ઉદ્ધવજીએ પણ અન્તર્મુખત્વે પ્રભુની સ્થિતિનું બોધન કરેલું હોવાથી,

લૌકિક સંબંધનું નિરાકરણ હોવાને લીધે,
અને—

ભગવાન્ સર્વરૂપ છે એમ કથન હોવાથી,
છેવટે-

પ્રભુની શ્રીરૂપી ગોપીજનોનું નિરૂપણ હોવાને લીધે,

શ્રીનું નિરૂપણ ત્રેતાળીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.૪૩.

૫ સાન્ત્વન પ્રસંગે—

પ્રભુમાં માન-ઇર્ષ્યાદિક દોષના જ્ઞાનનું નિવારણ કરવાપણું હોવાથી, પહેલા દોષનું નિરૂપણ ઉપયોગી હોવાથી,

ઉદ્ધવજીમાં ભગવાને ઉપદેશેલું જ્ઞાન વિદ્યમાન હોઈ, ગોપીજનોએ કહેલા દોષોનું પણ ગુણરૂપેજ જ્ઞાન હોવાથી,

ઉદ્ધવજીના ઉપદેશમાં વિયોગનો અભાવ, સર્વાશ્રયત્વ અને જ્ઞાનગમ્યત્વનું બોધન હોવાથી,

'यस्त्वमिह' ઈત્યાદિથી વિરહવેળાનો પ્રભુનો અભિપ્રાય જણાવ્યો હોવાથી,

નિરન્તર વ્રજભક્તોના સંગથી તાદૃશી ભક્તિનું કારણ એવું ભક્તભાવજ્ઞાન ઉદ્ધવજીને પણ થયું છે; એમ ગોપીજનોને નમસ્કાર સુધીના ઉદ્ધવજીના વાક્યોવડે જણાતું હોવાથી,

જ્ઞાનનું નિરૂપણ ચુવાળીશમા અધ્યાયમાં છે. ૪૪. એ રીતે તામસોનું સાન્ત્વન છે.

૬ કુબ્જાનો સમાગમ કામના હેતુવાળો હોવાથી તેને કામ–વરપ્રદાનવડે ઔદાસીન્યનું બોધન કરાવવાથી; અન્યત્ર મોકલીને અક્રૂરના સમાગમનુંયે ઔદાસીન્ય બોધન કરાવાથી;

અક્રૂરની સ્તુતિમાં માયાની નિવૃત્તિ, એ વૈરાગ્યનું કાર્ય હોવાની પ્રાર્થના હોવાથી;

વૈરાગ્યનું નિરૂપણ પીસતાળીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૪૫.

એમ, રાજસોનું સાન્ત્વન છે.

૭ કુન્તીની સ્તુતિમાં ભક્તશરણત્વ સ્વરૂપધર્મનું બોધન કરે છે તેથી;

અક્રૂર અને વિદુરે કુન્તી તથા પાણ્ડવોનું સાન્ત્વન કર્યાં પછી અક્રૂરે જેને ઉપદેશ કરેલો છે, એવા ધૃતરાષ્ટ્રે પાણ્ડવોનું રક્ષણ ન કર્યું, તે પણ ભૂભારના હરણનો હેતુ હોવાથી;

ધર્મીનું નિરૂપણ છેતાળીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૪૬.

એ રીતે સાત્વિકોનું સાન્ત્વન છે.

ઇતિ દશમસ્કન્ધ પૂર્વાર્ધ.

(ગ) સાધન પ્રકરણ,

૧ કૃષ્ણમાં વ્યસનવાળા થવું એ ફલપ્રાપ્તિમાં પ્રયોજક હોવાથી;

લૌકિક વ્યસનથી પ્રાપ્તિ થતાં તેનું નિરાકરણજ કૃષ્ણમાં વ્યસનના સાધનત્વે હોવાથી પ્રજાપતિથી ઉત્પન્ન થયલા જરાસન્ધના સત્તરવાર વ્યસન કરનારના કેવલ પૌરુષથી તેટલીજવાર (સત્તરવાર) નિરાકરણ કરવામાટે, ધ્યાન કરતા એવા પ્રભુમાં અલૌકિક રથ–આયુધ વગેરેનું ઐશ્વર્યકાર્યત્વ હોવાથી;

ફરીથી બ્રાહ્મણના પ્રસાદથી પુષ્ટ–તામસ–યવનવડે કરાયલા અને શિવના પ્રસાદથી પુષ્ટ–સાત્વિકભાવનાવાળા જરાસન્ધવડે કરાયલા દુઃખનું નિવારણ અન્ય પ્રકારે સાધ્ય હોવાથી, તેના માટે દ્વારકાનું નિર્માણાદિક ઐશ્વર્યનું કાર્ય હોવાથી; ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ સુડતાળીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૪૭.

એ રીતે શત્રુએ કરેલા ભૌતિક દુઃખના નિવારણથી લૌકિક જીવોની પ્રભુમાં વ્યસનભક્તિની સિદ્ધિ જણાવી.

૨ યવનથી દૂષિત થયેલા સ્થાનમાં નિત્ય એવી મથુરાની સ્થિતિનો અભાવ હોવાથી, અને—

વૈદિકોને: તદ્રૂપ–આધ્યાત્મિક દુ:ખ પ્રાપ્ત થતાં, તેની નિવૃત્તિને માટે મુચુકુન્દદ્વારા યવનનો નાશ, એ બુદ્ધિના પરાક્રમરૂપે હોવાથી;

નિદ્રાથી સાધનના અભાવરૂપ આધ્યાત્મિક દુ:ખ જેને પ્રાપ્ત થયું છે, એવા દુ:ખી મુચુકુન્દની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલા પ્રભુએ નિજ સામર્થ્યનું દાન કરી મુક્તિના સાધનમાં સામર્થ્ય મેળવી

આપ્યું, એ, વીર્યરૂપે હોવાથી;
વીર્યનું નિરૂપણ અડતાળીશમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૪૮.

૩ નિત્ય વર્ષતા એવા પ્રવર્ષણથી અગ્નિની પ્રાર્થના થતાં, સ્વયં સર્વ જીવનો નાશ કરનાર એવા અગ્નિદાનની યશોવિરુદ્ધતા હોવાથી, રુક્મિણીજીને પ્રતિબન્ધ થવા માટે પરાજયનું કારણ એવા પાપને ઉત્પન્ન કરવા માટે યવનનું દ્રવ્ય ગ્રહણ

કરવાથી જેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ છે એવા દુષ્ટોવડે અગ્નિદાન કરાવવું એ યશોરૂપ હોવાથી;

નારદાદિકથી જેણે ભગવદ્ગુણ શ્રવણ કરેલા છે એવા રુક્મિણીજીને દુષ્ટે કરેલા પ્રતિબન્ધથી પ્રભુને વરણના અભાવરૂપ આધ્યાત્મિક દુ:ખ પ્રાપ્ત થતાં, તેના નિવારણને માટે મોકલેલા બ્રાહ્મણનો સન્માન એ યશોરૂપ હોવાથી;

રુક્મિણીજીએ મોકલેલી પત્રિકા પ્રભુએ શ્રવણ કરી તે વડે રુક્મિણીની વાણીથી પ્રાપ્ત અન્ય સમ્બન્ધિત્વરૂપી વાચિક દુઃખની નિવૃત્તિને વિષે, પત્રિકામાં યશની સ્થિતિ હોવાથી;

યશનું નિરૂપણ ઓગણપચાશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૪૯.

૪ વિદર્ભપુરમાં સર્વ લોકના રંજનને માટે નિજ-સ્વરૂપની શોભાનું પ્રદર્શન-દેખાડવું, એ, શ્રી-પ્રયુક્ત હોવાથી;

રુક્મિણીજીના અંગનું અન્ય સમ્બન્ધિત્વરૂપ કાયિકાદિદુઃખના નિવારણને માટે સાક્ષાત્ શ્રીરૂપા એવા શ્રીરુક્મિણીજીના હરણથી;

શ્રીનું નિરૂપણ પચાશમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૫૦.

૫ પ્રભુએ મને હરી, છતાં પ્રબલ એવા દુષ્ટો મને પાછી લઇ જશે એવા રુક્મિણીજીના માનસિક દુઃખના નિવારણને માટે સર્વ રાજાઓના પરાભવમાં કરેલા અતિસાહસથી, અને-આવેલા રુક્મિનો પણ પરાભવ કર્યો અને મુંડન કર્યું, ત્યારે દ્વારકામાં લઈ જવાતા રુક્મિને બલરામે છોડાવ્યો તેથી રુક્મિણીએ વિચારેલા કાર્યનો ભંગ થવાથી;—

ઉત્પન્ન થયેલા વૈમનસ્યનું બલરામે ઉપદેશેલા જ્ઞાનવડે નિવારણ થવાથી;

જ્ઞાનનું નિરૂપણ એકાવનમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૫૧

૬ સ્વપુત્ર પ્રદ્યુમ્નને સૂતિકાગૃહમાંથી શમ્બરે હરી લીધો ત્યારે પ્રભુ ઉદાસીન હોવાથી;

કામ સર્વ લોકને દુઃખનું કારણ હોવાથી પ્રભુ દુઃખનું નિવારણ કરતા હતા ત્યારે કામાદિને દુઃખ દેવામાં અશક્તતા જણાવવા માટે, કામનોજ દેહનાશ અને ભાર્યાનું હરણ ઈત્યાદિ દુઃખનું નિરૂપણ હોવાથી;

પાછલું દુઃખ સંભારી વિરક્ત થયેલા કામથી સર્વત્ર દુઃખદાનના અભાવ માટે સ્વપુત્રનેજ દુઃખ દેવડાવવાથી;

ભક્તોને વિષે દુઃખના હેતુત્વના અભાવને માટે સ્વસમ્બન્ધી દેહવડે કામનો નિરોધ હોવાથી;
વૈરાગ્યનું નિરૂપણ બાવનમા અધ્યાયમાં કરે છે.૫૨

૭ લોકમાં પ્રસિદ્ધ મણિઆદિકના પણ દુઃખનિવારકત્વમાં ભગવાન્ દુઃખનિવારક છે, એવા સ્વનિયમનો ભંગ પ્રાપ્ત થતાં નિયમની દૃઢતાને માટે, નિરોધ રહિત એવા ભગવદ્ ભક્તોને વિષે મણિના કારણથી થયેલા દુઃખનું નિરૂપણ કરવા માટે મણિની કથાના પ્રસંગે—

મણિનું હરણ કરનાર રૂપે ભગવાન્ ઉપર દોષારોપણ માયાથી કરેલ છે,—

સર્વ દુઃખનું મૂલ એવા આધિદૈવિક દુઃખના અને પ્રભુ ઉપર દોષારોપણ કરવાથી ભક્તોના હૃદયમાં થયેલા આધિદૈવિક દુઃખના નિવારણને માટે

મણિને પાછો લાવવો, એ, ધર્મીનું કાર્ય હોવાથી; લક્ષ્મી-સરસ્વતી રૂપી જામ્બવતીજી અને સત્યભામાજીને પરણવાનું કાર્ય પણ ધર્મીનું હોવાથી;

ગુફામાં ઘણા સમય સુધી સ્થિતિ કરવાથી રાજસભકતોના નિરોધની પરીક્ષાનું અને જામ્બવાન્ સાથેના યુદ્ધનું, તેમજ જામ્બવાન્‌ને નિજરૂપમાં નિષ્ઠ કરવાનું કાર્ય પણ ધર્મીનું કાર્ય હોવાથી;

ધર્મીનું નિરૂપણ ત્રેપનમા અધ્યાયમાં છે.

મિથ્યા અભિશાપ પણ થયો છતાં, મણિ લઈ આવ્યા, તેથી પ્રભુમાં ક્રોધનો અભાવ છે. ૫૩.

ઇતિ રાજસ સાધન પ્રકરણ સમાપ્ત.

(ઘ) ફલ પ્રકરણ—

૧ મણિની કથાને પ્રસંગે અભક્ત એવા સત્રાજિત્‌નો નાશ કરનાર તરીકે પ્રિય જે શતધન્વા તેને કૃષ્ણથી ભયની દશામાં કૃતવર્મા અને અક્રૂરવડે લૌકિક અને અલૌકિક બોધ કરાવનાર એવા, મર્યાદારૂપી બલદેવજીની સમ્મતિ ન હોવા છતાં મુક્તિરૂપ, ફલપ્રદાનનું કેવલ ઐશ્વર્યમૂલકત્વ હોવાથી;

મણિનું હરણ કરનાર અને કાશીથી પાછો બોલાવેલ એવા અક્રુરને ધર્મયુક્તાર્થ ફલની સિદ્ધિનેમાટે,

તેને સર્વ લોકની સામે મણિ પાછો આપ્યો; એ પણ ઐશ્વર્યબોધક હોવાથી,

ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ ચોપનમા અધ્યાયમાં કર્યું છે· એ રીતે મણિ પાછો આપવાથી પ્રભુમાં લોભનો આભાવ છે. ૫૪.

૨ પાણ્ડવોનેવિષે નિજ પરાક્રમ મૂકીને સભા, ગાણ્ડીવ અને નગરનું નિર્માણ કરવાવડે ધર્મ અર્થ અને કામનું ફલદાન કરેલું હોવાથી;

યાદવોનેવિષે વિદ્યાના પર્વથી ઉત્પન્ન એવા ફલના દાનનેમાટે વિદ્યાના પર્વસ્વરૂપ એવી પાંચ નાયિકાઓ । કામફલની સિદ્ધિનેમાટે પરાક્રમરૂપી મૂલ્યથી પરિણય-વિવાહ હોવાથી;

પર્વાત્મક નાયિકાઓ પ્રભુની શક્તિરૂપે હોવાથી નાયિકાઓના સમ્બન્ધિયોને વિષે પણ ભગવચ્છક્તિરૂપ ધર્મદ્વારા કૃષ્ણસમ્બન્ધરૂપી ફલના દાનથી;

વીર્યનું નિરૂપણ પંચાવનમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૫૫.

૩ વિરક્ત અને ભક્તિથી યુક્ત એવા ભક્તોમાં ભગવત્સમ્બન્ધિ સુખ, ઐહિક અને આમુષ્મિકએ બંનેથીયે વિલક્ષણ છે એમ જણાવવામાટે અને અનન્તપણું જણાવવામાટે અવિદ્યાના કાર્યરૂપે

અહંતા અને મમતાત્મક મુરનો નાશ કરીને અને ઐહિકસુખરૂપી નરકનો પણ નાશ કરીને તેમજ ઇન્દ્રાદિ દેવાનોયે પરાજય કરીને કામના સુખનો હેતુ એવા એકાદશ ઇન્દ્રિય અને પાંચ વિષય મળી સોળ કલાવાળા મન અને મહિષીઓ (પટ્ટરાણીઓ) ની હજાર વૃત્તિરૂપી–સોળહજાર નાયિકાઓના વિવાહવડે યાદવોને તેવા સુખરૂપી ફલનું દાન કરવું એ યશોરૂપ હોવાથી;

દૈત્યના વધથી દેવોના કર્યનું સાધન એવું દેવના પરાભવવડે ભક્તોના મનોરથોનું પૂરણ, એ પણ યશોરૂપ હોવાથી;

યશનું નિરૂપણ છપ્પનમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૫૬.

૪ સર્વ ભક્તોના દોષનું નિવારણ કરતાં ફલભોગમાં સામર્થ્યનું દાન કરે છે એમ જણાવવામાટે શ્રીરૂપી રુકિમણીજી અને તેજ રીતે સર્વ પટ્ટ-રાણીઓ શ્રીરૂપે મધ્યમાધિકારી હોવાથી;

પરિહાસથી;

પરિહાસવાળી ઉક્તિરૂપી વાચિક તિરોધાનવડે અભિમાનાદિ દોષોનું નિવારણ કરીને દ્દઢતા સમ્પાદન કરીને દ્દઢ–ભગવત્સમ્બન્ધનું સમ્પા-દન હોવાથી;

શ્રીનું નિરૂપણ સત્તાવનમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૫૭.

૫ ભગવત્પત્નીઓ રમણ કરનાર ભગવાનના મનને વશ કરવા સમર્થ ન થઇ શકી એવું નિરૂપણ જ્ઞાનબોધક હોવાથી;

ભગવત્સમ્બદ્ધ ભક્તોએ ભગવત્કાર્યની પેઠે ભગવદંશનોયે વિસ્તાર કરવો જોઇએ એમ બોધન કરવામાટે લોક અને વેદના પ્રકારથી શ્રુતિના અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા દશ દશ પુત્ર પૌત્રાદિની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી;

શ્રુતિમાં, જ્ઞાનીનું પાપ તેને જાણનારાઓમાં પણ સંચાર કરે છે એમ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી; અહીં પણ પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધના અધમ વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલું પાપ–બલભદ્રે કરેલા વધથી જણાવેલું એવું, કૃષ્ણાદિ સર્વ યાદવોનો દ્વેષ કરનાર રુક્મિમાં સંચાર કરતું હોવાથી, જ્ઞાનલીલાનું નિરૂપણ કરેલું હોવાને લીધે;

જ્ઞાનનું નિરૂપણ અઠ્ઠાવનમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૫૮.

૬ લૌકિકોનો લૌકિકકાર્યોમાં સર્વરીતે પ્રપંચજ સ્વપ્નના મનોરથોની પેઠે પ્રયોજક હોવાથી;

પ્રપંચાદ્વૈતની પેઠે ભક્ત એવા યાદવોના, કૃષ્ણે કરેલા ઉપકારોથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃષ્ણ ઉપર સર્વભાવવડે કૃષ્ણજ સ્વપ્નના મનોરથોના પ્રયોજક હોવાથી;

કૃષ્ણાદ્વૈતરૂપી ફલદાનનું બોધન કરાવવામાટે ઉષાખ્યાનના નિરૂપણના પ્રસંગે અનિરુદ્ધના કાર્યની

સિદ્ધિનેમાટે ઉષાએ દ્વારકામાંથી અનિરુદ્ધનું હરણ કર્યું તેમાં જાણતા હોવા છતાં ભગવાને સ્વધર્મનો ઉપસંહાર કરવામાટે મૌન ધારણ કર્યું તે વૈરાગ્યનું બોધક હોવાથી;

વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ઓગણસાઠમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે. ૫૯.

૭ મહાદેવાદિક દેવો પોતાના ભકતોને વર આપીને પાછળથી યુદ્ધજ્વરાદિક હજારો ઉપાયોવડે પણ વરનું પાલન કરવા અસમર્થ છે, એમ જણાવવા માટે બાણની ભુજાઓ કાપવી એ ધર્મીનું કાર્ય હોવાથી;

ભગવાન્ તો પોતાના ભકતોને વર આપીને તેનું પાલન કરવા સમર્થ છે, એમ જણાવવા માટે શિવની સ્તુતિથી શિવ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવીને યુદ્ધમાં પણ બાણનું રક્ષણ એ ધર્મીનું કાર્ય હોવાથી;

મહાદેવજીની સ્તુતિમાં પણ ધર્મીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ હોવાથી;

ભક્તના કાર્યનું સાધન કરી ભક્તનો પક્ષપાત કરવો એ પણ ધર્મીનું બોધન કરે છે તેથી;

ધર્મીનું નિરૂપણ સાઠમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૬૦.

રાજસ પ્રકરણ સમાપ્ત.

(૪) સાત્વિક પ્રકરણમાં—

(ક) પ્રમેય પ્રકરણમાં:—

૧ ભક્તે ભગવાન્‌ની આજ્ઞાથી ભગવાન્‌ની ઇચ્છા જાણીને જ બધું કરવું, ૧.

વિચાર્યા વિના ધર્માદિકને વિષે પણ અત્યન્ત આગ્રહ ન કરવો. ૨.

ધર્માદિકના માર્ગમાં બ્રાહ્મણાદિકને ક્ષોભ પણ ન કરવો. ૩.

એ ત્રણેનું જ્ઞાપન કરાવવા માટે પૂર્વતન ભક્તને ભગવદિચ્છાનું જ્ઞાન ન હોવાથી અવિચારથી દાનમાં આગ્રહવાળો હતો અને બ્રાહ્મણને ક્ષોભ કરાવ્યો તેથી, દુર્જર બ્રહ્મશાપ મળ્યો અને બ્રહ્મસ્વના અપહરણના દોષનું ફલ પણ મળ્યું; તેને ભોગવતા નૃગ રાજાના કર્મનો ક્ષય થયો નહિ તો પણ નિજ ઐશ્વર્યથી પ્રમેય બલે દોષનું નિવારણ કર્યું, એ, ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી;

ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ એકસઠમા અધ્યાયમાં છે. ૬૧.

૨ બલભદ્રમાં નિજગુણોને સ્થાપીને તેમના દ્વારા પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલા ગોપીજનોનું રમણ વીર્ય બોધક હોવાથી;

ભગવદીય ગોપીજનોને વિષે ઉદ્ધવજીના ઉપદેશથી, પ્રભુ ઉપર જે કૃતઘ્નાદિ દોષનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું હતું તે નિવૃત્ત હોવા છતાં પણ સંસ્કાર માત્રથી સ્થિત હોવાથી બલદેવે સાન્ત્વન

કર્યું તેથી નિવૃત્ત થયું, એ પ્રમેયરૂપ ભગવદ્‌વીર્ય બોધક હોવાથી;

સર્વત્ર અનુકમ્પનો સાનુભાવ બોધિત કરવા માટે બોધિત-ભગવાદાવેશ એવા બલદેવવડે બાન્ધવોના ક્ષોભણથી, ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ અર્થથી રહિત એવી યમુનાનું જલક્રીડા માટે આકર્ષણ કરવાથી, ભગવત્પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબન્ધરૂપી દોષનું નિવારણ, એ, પ્રમેયરૂપ ભાગવદ્‌વીર્યનું બોધક હોવાથી;

વીર્યનું નિરૂપણ બાસઠમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૬૨.

૩ માત્સર્યથી નિજરૂપને ધારણ કરનાર એવા પૌંડ્રકને તેના દોષનું નિવારણ કરીને મુક્તિનું દાન કર્યું, એ યશનું નિરૂપણ કરનાર હોવાથી;

સુદક્ષિણે મોકલેલ અભિચારના પ્રતિઘાતમાં હેતુ બ્રહ્મણ્યત્વ પણ યશોરૂપ હોવાથી;

યશનું નિરૂપણ ત્રેસઠમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૬૩.

૪ બલદેવના રમણનું પ્રયુક્તત્વ હોવાથી;

દ્વીવદ વાનરના મુક્તિના પ્રબન્ધક દોષના નિવારણ વડે, તેની આપત્તિમાંથી નિવારણનું અને તેના વધવડે ઋષ્યાદિક સર્વ લોકોની આપત્તિના નિવારણનું પણ શ્રીરૂપત્વ હોવાથી;

શ્રીનું નિરૂપણ ચોસઠમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૬૪.

ઉપરના ચાર અધ્યાયમાટે કાંઇક વધારે પણ લખે છેઃ—

૧ નૃગરાજા સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી તે ભક્ત પણ હતા અને સાત્વિક પણ હતા. પરન્તુ ધર્મમાં વ્યસનવાળા હોવાથી અને બ્રાહ્મણને ક્ષોભ કરાવેલો હોવાથી, બ્રહ્મદ્રવ્યના અપહરણથી દોષ પ્રાપ્ત થયો તેથી ધર્મ સિદ્ધ ન થયો, અધર્મ સિદ્ધ થયો; આથીજ ધર્મના ફલનો અભાવ અને અધર્મના ફલનો ભોગ આવશ્યક છે. પણ ભક્ત હોવાથી તેમજ દ્વારકામાં હોવાથી, પ્રભુએજ પ્રમેયબલે દોષનું નિવારણ કર્યું અને ધર્મ સિદ્ધ થયો; તેથી દેવની ગતિ અને મુક્તિ પણ થઇ. ૬૧.

૨ યમુનાજી સૂર્યની પુત્રી હોવાથી તેમાં ભક્તત્વ અને સાત્વિકત્વ પણ છેજ. આ યમુના કાંઇ લીલા મધ્યપાતી નથી. લીલા મધ્યપાતીમાં દોષની સમ્ભવનાનો જ અભાવ હોય. તેથી આ યમુના કાલિન્દીરૂપા છે. તે પતિરૂપે ભગવત્પ્રાપ્તિની વ્યસની હોવાથી, બાન્ધવ યમના ક્ષોભથી, બાન્ધવે વિષ્ણુને આપી નહિ તેથી, ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપી અર્થ સિદ્ધ ન થયો. આથીજ તે તપ કરે છે. "મત્ત ઇત્યાપગામ્" આ વાક્યવડે બલદેવમાં પ્રભુનો આવેશ છે એમ જ્ઞાન નથી, તેથી બલદેવે આકર્ષણ કર્યું, નિર્ભર્ત્સના પણ કરી; પણ ભક્ત હોવાથી ત્યાં જલક્રીડામાં બલદેવમાં આવિષ્ટ એવા ભગવાને પ્રમેય બલથી તેના દોષનું નિવારણ કર્યું.

પછી ઇન્દ્રપ્રસ્થ તરફ પધારતા અર્જુનના સખા ભગવાન્‌ની પતિત્વે પ્રાપ્તિ થઇ.

અહીં દશમ સ્કન્ધમાં કૃષ્ણે કરેલી લીલાઓનું અનુક્રમે વર્ણન નથી. કિન્તુ ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટ એવા નિરોધનુંજ નિરૂપણ છે. તેથી અનુક્રમે નિરોધનું નિરૂપણ કરતાં જે લીલાનો જ્યાં ઉપયોગ છે ત્યાં તેનું નિરૂપણ છે. તેથી (ક્રમભંગ) દોષ નથી. ૬૨.

૩ પૌણ્ડ્રક પણ કરૂષાધિપતિ હોવાથી, છઠ્ઠા મનુનો પુત્ર કરૂષના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી સૂર્યવંશી હતો, તેથી, તેમાં ભક્તત્વ અને સાત્વિકત્વ છે. તે પણ વાસુદેવત્વે લોકપ્રતિષ્ઠારૂપી કામનો વ્યસની હોવાથી, કાશીરાજાદિના દુષ્ટ સંગથી વાસુદેવસ્વરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ ઉપર માત્સર્યદોષવડે વાસુદેવાત્મક કૃષ્ણને ક્ષોભ કરવાવાથી; તેને લોકપ્રતિષ્ઠારૂપી કામ સિદ્ધ ન થયો. પણ ભક્ત હોવાથી અને નિરન્તર ભગવત્સ્મરણ કરતો હોવાથી; પ્રભુએજ પ્રમેય બલથી તેને હણ્યો તેથી દોષનું નિવારણ થતાં વાસુદેવસ્વરૂપત્વે વૈકુણ્ઠમાં પ્રતિષ્ઠારૂપી કામ સિદ્ધ થયો. કાશીરાજ અભક્ત હોવાથી તેનું કાંઈ પણ સિદ્ધ ન થયું. ૬૩.

૪ દ્વિવિદ પણ રામાવતારમાં સુગ્રીવનો સચિવ (મંત્રી) હોવાથી, તેને વિષે ભક્તત્વ છે. દેવાંશત્વે સાત્વિકત્વ પણ છે જ. તેમાં મોક્ષ વ્યસનિત્વ હોવા છતાં પણ વિષયસુખાત્મક નરકાસુરની મિત્રતાથી

ઇશ્વરરૂપ વેદને ક્ષોભ કર્યો હોવાથી, જગદ્દૂવ્યતિ-
કરાવહત્વ દોષવડે રામાવતારમાં તેને મોક્ષ સિદ્ધ
ન થયો. બલદેવાવિષ્ટ ભગવાનેજ પ્રમેયબલવડે
તે દોષનું નિવારણ કર્યું તે પછી મોક્ષ થયો. ૬૪.

૫ લક્ષ્મણાના હરણ પ્રસંગે પાણ્ડવો અને કૌરવોને
કૃષ્ણસહિત યાદવો ઉપર હીનત્વની ભાવના થઈ
તે દોષને દૂર કરી બલદેવાવિષ્ટ ભગવાને પ્રમેય-
બલથી તેમનામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરેલું હોવાથી,

જ્ઞાનનું નિરૂપણ પાંસઠમા અધ્યાયમાં કરવામાં
આવ્યું છે. ૬૫.

૬ વૈષ્ણવોમાં મુખ્ય એવા નારદજીને સર્વ ઘરોમાં
એકરૂપે વિરાજતા પ્રભુનું દર્શન કરાવવાથી,
પ્રમેયબલવડે જ્ઞાનદોષનું નિવારણ કરી, નિર્લેપ-
લોકશિક્ષાને માટે ગૃહસ્થધર્મના આચરણનું
કથન કરેલું હોવાથી;

વૈરાગ્યનું નિરૂપણ છાસઠમા અધ્યાયમાં આવે
છે. ૬૬.

૭ **अथोषस्युपवृत्तायाम्** ઇત્યાદિવડે નિરૂપિત જે વિઘ્ન
કરનાર સ્ત્રીઓનો દોષ છે, તેને, નિજધર્માચરણથી
દૂર કરેલો હોવાથી કૃપાવત્ત્વે ધર્મીનું બોધન કરા-
વેલું હોવાને લીધે;

આગળ, રાજસભામાં પ્રવેશ થતાં ઉદ્ધવે પ્રશ્ન
પૂછયો અને તેનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, યાદ-

વોની ભગવદિચ્છાથી વિરુદ્ધ એવા જરાસન્ધને જીતવાની ઇચ્છારૂપી, દોષનું નિવારણ હોવાથી;

યુધિષ્ઠિરના પક્ષપાતનુંય સ્વરૂપધર્મત્વ હોવાથી, ધર્મીનું પ્રતિપાદન સડસઠમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૬૭.

ઇતિ સાત્ત્વિક પ્રમેય પ્રકરણ.

(ખ) સાધનપ્રકરણ:—

૧ નીતિપૂર્વક જાણનાર અને સમર્થે પણ ભગવદાજ્ઞા મેળવવી કે પ્રભુનું સાહ્યાય્ય મેળવવું, જનોદ્યોગમાં પ્રભુએ આવીને હિતનો ઉપદેશ કર્યો, તે મુજબજ કરેલા વૈદિકકર્મો–યજ્ઞાદિનું સાધનત્વ જણાવવા માટે, યુધિષ્ઠિરની પ્રાર્થનાવડે તેના મનને સંતોષ પમાડવા માટે, સર્વ સૈન્ય સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં ગયેલા ભગવાનનું યુધિષ્ઠિરાદિકે પૂજન કર્યું, તે ઐશ્વર્યનું કાર્ય હોવાથી;

ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ અડસઠમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૬૮.

૨ યુધિષ્ઠિરે યજ્ઞને માટે પોતાના મનમાં નક્કી કરેલો વિચાર પ્રભુને જણાવ્યો અને પ્રભુએ પણ યજ્ઞને માટે આજ્ઞા કરી ત્યારે ભાઇઓને પોતાનું સામર્થ્ય આપીને, તેમનાવડે દિગ્વિજયનું ફરીથી યુધિષ્ઠિર ધ્યાન (ચિન્તા) કરતા હતા ત્યારે ઉદ્ધવે

જણાવેલો પ્રકાર કહીને ભીમને સામર્થ્ય આપીને તેનાવડે જરાસન્ધનો વધ કરાવ્યો, એ, વીર્યનું કાર્ય હોવાથી;

વીર્યનું નિરૂપણ ઓગણોતેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૬૯.

૩ જરાસન્ધે કેદ કરેલા રાજાઓને છોડાવ્યા, તેમણે સત્કાર કર્યો, તેમણે નિજાજ્ઞાથી લૌકિક વૈદિક સાધન કર્યું, એ સર્વ યશોરૂપ હોવાથી;

યશનું નિરૂપણ સિત્તેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.૭૦.

૪ સાધનરૂપ યજ્ઞની સંસિદ્ધિ એ, શ્રીનું કાર્ય હોવાથી; યજ્ઞમાં શિશુપાલાદિ દૈત્યની સન્નિધિમાં દેવોનું નિઃશંક આગમન અને હવિનું ગ્રહણ અસમ્ભવિત હોવાથી, દેવોની શંકાનું નિવારણ કરવા માટે ભગવાનનું પૂજન કર્યું, ત્યારે, દૈત્યોની મતિમાં ક્ષોભ થવાથી,

અને કૃષ્ણના ગુણવર્ણનથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધથી શિશુપાલે પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠીને પ્રકટ રીતે દૈત્યનું સ્વરૂપ દેખાડયું અને ભગવાનની નિન્દા કરી, ત્યારે, ભગવાને શિશુપાલનો વધ કર્યો અને તેને થયેલા શાપરૂપી આપત્તિનું નિવારણ કર્યું, તે શ્રીનું કાર્ય હોવાથી;

શ્રીનું નિરૂપણ એકોતેરમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. ૭૧.

૫ અભક્તના સંગનો ત્યાગ કરવારૂપી સાધન કહેવા માટે યુધિષ્ઠિરની અલૌકિક યજ્ઞસમ્પત્તિ અને

લૌકિક અન્તઃપુરની સભાસમ્પત્તિને જોઇને સંતપ્ત થયેલા દુર્યોધનને વિષે ફરીથી જલ અને સ્થલમાં દૃષ્ટિનો ભ્રમ પેદા થવાથી, ભીમાદિકે ઉપહાસ કર્યો તે વડે, દુર્યોધનનો માનભંગ થતાં, ઘણો સન્તપ્ત થયેલો દુર્યોધન પાણ્ડવોપર વેર લેવાનો નિશ્ચય કરીને હસ્તિનાપુરમાં ગયો, ત્યારે, પ્રભુએ મૌન ધારણ કર્યું; તે ભૂભારના હરણનો ઉપાય જ્ઞાનમૂલક હોવાથી;

દુર્યોધનનો માનભંગ થયો ત્યારે આવેલા બલરામ વગર વિચારે પાણ્ડવોને હણશે એમ જાણીને તેમનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રભુની ત્યાં સ્થિતિ થઇ, તે પણ જ્ઞાનમૂલક હોવાથી;

જ્ઞાનનું નિરૂપણ બોતેરમાં અધ્યાયમાં કર્યું છે.૭૨.

છેતાળીશમાં અધ્યાયમાં અક્રૂરે ઉપદેશેલા ધૃતરાષ્ટ્ર કે જે પુત્રાદિનું મરણ અને ભૂભારનું હરણ જાણતા હતાજ, જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ કર્યું તે ધર્મીની લીલા છે. અહીં દુર્યોધન અને ભીમાદિને જ્ઞાન ન હોવાથી, ભગવદાજ્ઞાને અનુસરીનેજ સર્વ કર્યું છે; એ જ્ઞાનલીલા છે. એમ બંને પ્રકરણોમાં ભેદ છે.

૯ ભગવદાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન અનિષ્ટનું કારણ હોવા ઉપરાંત અસાધન પણ છે એમ જણાવવા આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી દ્વારકાથી બલભદ્ર ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં ગયા ત્યારે દ્વારકામાં શાલ્વે કરેલી અત્યન્ત પીડાના નિરૂપણમાં સ્વપુત્ર પ્રદ્યુમ્નનો પરાજય થયો અને

મૂર્છા પ્રાપ્ત થઇ ત્યારે, દ્વારકાની ઉપેક્ષા કરીને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં સ્થિતિ જણાવેલી હોવાથી;
વૈરાગ્યનું નિરૂપણ તોંતેરમા અધ્યાયમાં છે. ૭૩.

૭ ભગવદાજ્ઞા હોય તો લૌકિક અને વૈદિક કર્મ પણ ભગવત્પ્રાપ્તિનું સાધક છે, આજ્ઞા ન હોય તો ભગવત્સેવનજ પરમ પ્રાપ્તિનું સાધન છે, એમ જણાવવા માટે મહાદેવજીનું વરદાન જેને પ્રાપ્ત છે એવા ત્રિપુરાસુર અને શાલ્વના પ્રસંગે—

પૂર્વપક્ષત્વે મતાન્તરથી સિદ્ધ એવી મોહલીલાની ઉક્તિની પછી, સિદ્ધાન્તનું કથન હોવાથી, પ્રભુના ચરણ કમલનું સેવન કરનારને ઊર્જિત આત્મવિદ્યાવડે અવિદ્યાના નિર્વર્તનપૂર્વક આત્મીય અનંત ઐશ્વર્યના ભાવનું કથન હોવાથી;

કૈમુતિકન્યાયવડે શોક મોહાદિથી રહિત એવા નિર્ગુણ કૃષ્ણના સ્વરૂપનું બોધન હોવાથી;

ધર્મીનું નિરૂપણ ચુમોતેરમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. ૭૪.

(સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ સમાપ્ત.)

(ગ) ફલ પ્રકરણ:—

૧ સ્પષ્ટપણે દુ:ખનો અભાવ એજ ફલનું દાન કરવા માટે કૃષ્ણે ત્રિવિધ દુષ્ટનો નાશ કર્યો તે પછી, નગર પ્રવેશમાં દેવ, મનુષ્ય અને ઋષિઓએ

પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને ગુણોનું ગાન કર્યું. તેવડે વિજયત્વ એ ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી;

બલરામે પણ, અધમ વક્તા હોય તો શ્રોતાઓને પાપનો સમ્ભવ અને જ્ઞાનનો અનુદય થવા રૂપી સર્વસાધારણ સ્પષ્ટ દોષના નિવારણને માટે ઋષિઓએ કલિકાલના દોષથી અધમ વક્તા એવા સૂતનું વક્તા તરીક સ્થાપન કરેલું હોવાથી, તેનો વધ કર્યો; તે પછી ઋષિઓના સન્તોષને માટે સર્વ સામર્થ્યવાળા શ્રીભાગવતના શ્રવણ અને કથનનો અધિકારી એવો સ્વાવતાર કરીને સૂતના પુત્રનું સ્થાપન કર્યું; એ પણ ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી;

વધના નિર્દેશથી લોકસંગ્રહ કર્યો અને મુનિઓની ઇચ્છા મુજબ વર્ત્યા એ પણ ઐશ્વર્ય બોધક હોવાથી;

ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ પંચોતેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૭૫.

૨ અસ્પષ્ટ દુઃખના અભાવરૂપી ફલનું દાન કરવા માટે શસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યા વિનાજ શ્રીકૃષ્ણે પાણ્ડવોને વિષે નિજસામર્થ્યનું સ્થાપન કરીને સર્વ પ્રકારે સહાય કરવાનું કહ્યું એ વીર્યનું બોધક હોવાથી; બલરામે પણ ઋષિઓના અસાધારણ દોષરૂપી બલ્વલનો વધ કર્યો અને પછી તીર્થાભિષેકવડે તીર્થોમાં વિદ્યમાન એવા દૈત્યના સમ્બન્ધથી વર્ણાશ્રમધર્મનો નાશ કરે તેવા દોષોનું નિવારણ કર્યું, એ, વીર્યનું કાર્ય હોવાથી;

ઋષિઓનું જ્ઞાનોપદેશવડે, શ્રીભાગવતના શ્રવણમાં અનન્યત્વરૂપ અધિકારનું સમ્પાદન પણ વીર્યનું કાર્ય હોવાથી;

વીર્યનું નિરૂપણ છોંતેરમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. ૭૬.

ભગવાને ત્રિવિધ દુષ્ટનો વધ કર્યો તેથી ત્રિગુણના દોષની નિવૃત્તિથી દુઃખનો અભાવ થયો એ યાદવોના અને પાણ્ડવોના સ્પષ્ટ તથા અસ્પષ્ટ દોષનું નિવારણ,

બલરામવડે પણ સૂતના વધથી કાલના દોષનું નિવારણ,

બલ્વલના વધથી અને તીર્થાભિષેકથી દેશના દોષનું નિવારણ થતાં યજ્ઞોવડે અને જ્ઞાનવડે આત્મદોષની નિવૃત્તિથી દોષનો અભાવ,

સૂતના વધથી ઋષિયોના સ્પષ્ટ દુઃખના હેતુનું નિવારણ,

યજ્ઞનો દૂષક એવા બલ્વલના વધથી યજ્ઞનું સમ્પાદન કર્યું તેથી, અને જ્ઞાનોપદેશથી ઋષિયોના અસ્પષ્ટ દોષનું નિવારણ,

તીર્થાભિષેકવડે દૈત્યના સમ્બન્ધનું નિવારણ કરેલું હોવાથી; સર્વલોકના અસ્પષ્ટ દુઃખના હેતુનું નિવારણ છે; એમ ઉપરના બે અધ્યાયનો વિભેદ જાણવો. ૭૫–૭૬.

૩ સુખના ઉત્કર્ષના ફલદાનને માટે દરિદ્ર એવા સુદામા બ્રાહ્મણમાં અર્ધઋષિપણું હોવાથી, પૂર્ણ-ઋષિ અને ભક્તત્વરૂપ અલૌકિક સમ્પત્તિનું સમ્પાદન કરવા માટે શ્રીનિકેતન એવા પ્રભુએ ભાઈની પેઠે સમ્માન અને સમ્ભાષણ કર્યું; તેથી તે યશોરૂપ હોવાને લીધે;

યશનું નિરૂપણ સીત્તોતેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.૭૭.

૪ સુખના ઉત્કર્ષરૂપી ફલનું દાન કરવા માટે તન્દુ-લની એક મુષ્ટિ ભક્ષણ કરીને પરોક્ષમાં બ્રાહ્મણની ભાર્યાને લૌકિક સર્વ સમૃદ્ધિનું દાન કર્યું તેથી;
શ્રીનું નિરૂપણ અઠ્ઠોતેરમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.૭૮.

૫ સર્વની વાંછના મુજબ શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રમાં આવેલા સર્વ જનોને સાન્નિધ્ય દેખાડીને, શુદ્ધ સાત્વિક ભાવનું સમ્પાદન કરીને, દેહાદિક સર્વનું વિસ્મરણ કરાવીને, નિજપરત્વનું પણ સમ્પાદન કરીને અધિકારને અનુસરી સ્વરૂપાત્મક ફલનું દાન કરવા માટે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવા કાલને નિમિત્ત બનાવીને, કુરુક્ષેત્રમાં સર્વ જનોનું આનયન અને નિજગમન એ સર્વ જનના નિરો-ધના ઉપાયનું મૂલ હોવાથી;

ગોપીજનોના સર્વ ભાવથી નિરોધને માટે છેવટે સાક્ષાત્ જ્ઞાનોપદેશથી પણ,

જ્ઞાનનું નિરૂપણ ઓગણ્યાશીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૭૯.

૬ સ્ત્રીઓને અત્યન્ત પ્રિય એવા શ્રીકૃષ્ણુજ ફલરૂપ છે. એમ જ્ઞાપન કરવા માટે સર્વ સ્ત્રીઓને પોત પોતાના પતિમાં વિદ્યમાન એવા સહજ સ્નેહની નિવૃત્તિમાટે પૂર્વની કૃતિમાં પશ્ચાત્તાપ પૂર્વક શ્રીકૃષ્ણુમાં સ્નેહની વૃદ્ધિનેમાટે પણ, દ્રૌપદીએ પૂછેલી અષ્ટપટ્ટરાણીઓએ લોકથી અને વેદથી ભગવાનના ઉત્કર્ષનું જ્ઞાપન કરે એવા પોતપોતાના વિવાહના પ્રકારનું કથન કર્યું; તે પછી સાક્ષાત્ ભગવત્સેવાને ઉપયોગી એવા દેહનું સમ્પાદન કરાવનાર પ્રભુના ચરણારવિન્દના દાસ્યની પ્રાર્થ-નાવડે અને ચરણુરજની પ્રાર્થનાવડે કૃષ્ણુને વિષે કામાદિકના અભાવનું જ્ઞાપન હોવાથી;

વૈરાગ્યનું નિરૂપણુ એંશીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.૮૦

૭ સર્વ સાધનવાળા ઋષિયોના ભગદ્દર્શનને માટે આગમનના કથનથી, ઋષિયોએ કરેલી ભગવ-ત્સ્તુતિથી, સ્તુતિમાં પણ આત્મસમર્પણુનું કથન હોવાથી, ઋષિ, દેવ અને પિતૃઓના અત્યન્તપ્રિય એવા કૃષ્ણુસ્વરૂપનુંજ ફલત્વ કથન હોવાથી;

યાદવોને સાત્વિક ભગવદીય થવા માટે, સંસ્કાર માત્રથી સ્થિત એવા રાજસત્વના દોષનું નિવારણુ પ્રમેયબલે ભગવાને કર્યું છતાં પણ ઉદ્ધવના પ્રશ્નરૂપ નીતિનું અવલંબન હોવાથી ફરીથી યાદવોને સન્દેહ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી, કૃષ્ણુને વિષે લૌકિક બુદ્ધિનો ઉદય થતાં ભગવદીયત્વપૂર્વક સર્વભાવ-વડે પૂર્ણ નિર્ગુણતાનું સમ્પાદન કરે તેવા

નિરોધના અભાવથી, પુનઃ પ્રમાણબલવડે દોષ-નિવારણ કરવા માટે અને તે પછી સાત્વિક ભગવદીયત્વપૂર્વક સર્વભાવવડે પૂર્ણ નિર્ગુણતા સમ્પાદક નિરોધને માટે પણ વસુદેવવડે પૂછાયલા, કે જે નારદથી સન્દેહની નિવૃત્તિવાળા હતા, એવા પ્રમાણભૂત મુનિયોવડે, વસુદેવને વિષે કર્મનિહાર અને ઇષણાનો પરિત્યાગ તથા ઋણનું અપાકરણ રૂપ યજ્ઞના ફલનો સંભવ હોવાથી, કૃષ્ણ જ યજ્ઞના ફલરૂપે છે એમ જણાવ્યા પછી તેને માટે જ યજ્ઞ કરાવ્યા ત્યારે લૌકિક વૈદિક સાધનોના ફલની સિદ્ધિ થતાં એકીભાવથી અનિવૃત્ત દોષવાળા એવા યાદવોનું સાત્વિકત્વ અને ભગવદીયત્વ સમ્પન્ન થતાં અને સર્વભાવપૂર્વક પૂર્ણનિરોધથી નિર્ગુણત્વ પણ સમ્પન્ન થતાં સ્વરૂપવડેજ પરમોત્સવ લક્ષણ ફલદાનથી;

ધર્મીનું નિરૂપણ એકાશીમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. ૮૧.

સાત્વિક ફલપ્રકરણ સમાપ્ત.

સાત્વિક પ્રકરણ સમાપ્ત.

---

(૫) ગુણપ્રકરણ:—

નિરોધ કરનાર એવા શ્રીકૃષ્ણનું પરત્વ અને ભગવત્ત્વનું જ્ઞાપન કરે એવા ગુણપ્રકરણમાં:—

૧ જ્ઞાનના અધિકારી એવા સ્વપિતા વસુદેવજીને નિજ ઐશ્વર્યના બલથીજ આન્તર આનન્દદાયક સર્વ વેદાર્થના જ્ઞાનનું દાન કર્યું તેથી,

ભક્તિની સિદ્ધિનેમાટે લૌકિક ઐશ્વર્યના પ્રકટનથી, કાલગ્રસ્તોને સ્વસ્પર્શમાત્રથી આત્મદર્શનોત્પાદનરૂપ મોચનક્રિયાવડે જન્માન્તરવિના પણ તેમના દેહની આસુરયોનિના નિવૃત્તિપૂર્વક માતૃસ્નેહોત્પાદક યથાવસ્થિત પૂર્વરૂપના સમ્પાદનની ક્રિયાવડે પણ સમગ્ર ઐશ્વર્યના બોધનથી,

ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ ચ્યાશીમા અધ્યાયમાં છે. ૮૨.

૨ સુભદ્રા આધિદૈવિક માયારૂપે હોવાથી,

તે, જીવને ભોગ્ય ન હોવાથી,

માયાથી વેદોનું ભીતત્વ હોવાથી,

વિવાહનું પણ દુર્ઘટત્વ હોવાથી;

ભગવાન્ ભાઈ હોવાથી તેના ભોક્તા ન હોઈ શકવાથી,

લોકદોષથી સર્વદા કન્યાત્વેજ સ્થિતિ પણ અયુક્ત હોવાથી,

પાખંડ સંન્યાસનો વેષ ધરનાર અર્જુન-નરમાં સ્વઆવેશને સ્થાપન કરીને ચૌર્યવડે તેનું

(સુભદ્રાનું) પ્રદાન કર્યું, તેમાં બુદ્ધિનું વીર્ય (પરાક્રમ) પ્રકટ થતું હોવાથી,

પોતાનો અને મુનિઓનો પણ એકજ રૂપે જનક અને શ્રુતદેવના ઘરમાં પ્રવેશ એકજ સમયે હોવાથી;

મિથિલાના પુરુષો અને સ્ત્રીઓના કલ્યાણને માટે ઘણા સમય સુધી સ્થિતિ થતાં, અને શ્રુતદેવને વિષે સન્માર્ગના ઉપદેશને માટે, એક દિવસ સ્થિતિ પણ આગળ કાલદ્વયની તુલ્યતાથી, સ્વપ્નના દર્શનની પેઠે જેમને વિસ્મય થયો છે એવા મુનિયોને વિષે નિજ ક્રિયાના વીર્યને દેખાડીને, જેમણે પ્રભુના પરાક્રમનો અનુભવ કર્યો છે એવા મુનિયોદ્વારા અન્ય લોકોને પણ પ્રભુના પરાક્રમને જાણનારા કરવાથી;

વીર્યનું નિરૂપણ ત્ર્યાશીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.૮૩.

૩ પ્રથમ સર્જેલું બધું પી જઇને સુપ્ત એવા સર્વ સત્ત્વરૂપી ભગવાન્‌ના પછી પ્રબોધ સમયે તત્ત્વના નિરૂપણના પ્રકારથી અઠ્ઠાવીશ પ્રકારના વેદોના પરબ્રહ્મત્વ નિર્ણયાર્થે, તે તે પ્રકરણના સન્દેહનું નિવારણ કરે તેવા વાકયોવડે અઠ્ઠાવીશ વેદવાકયો વડે સ્તુતિ કરવાથી પ્રબોધનમાં લૌકિક મુક્તિને અગોચર એવું અલૌકિક, જે કર્તૃત્વાદિરૂપ યશ, તેનું નિરૂપણ હોવાથી;

યશનું નિરૂપણ ચોરાશીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.૮૪.

૪ ભગવાન્જ શ્રીપતિ હોવાથી, શ્રીના ભોક્તા હોવાથી,

મોહવડે જીવો શ્રીનો ભોગ કરે તો અવશ્યજ દુઃખનો સમ્ભવ હોવાથી,

ભગવાન્ વિચારીનેજ દાન કરતા હોવાથી, ભક્તોને દુઃખનું કારણ એવી શ્રીનું દાન પ્રભુ કરતા ન હોવાથી;

ભકતો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે ભકતોને વિષે વિદ્યમાન એવી પણ શ્રીનું હરણ કરતા હોવાથી;

ભગવાન્નીજ પાસેથી જેમને શ્રી મળી છે અને વિચાર્યા વિના આપે છે એવા શંકરાદિક દેવોના દાનથી સંકટ આવે ત્યારે તે સંકટનુંયે નિવારણ ભગવાન્થીજ થતું હોવાથી;

શ્રીનું નિરૂપણ પંચાશીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.૮૫.

૫ વૈકુણ્ઠમાં લક્ષ્મીજીના ઉત્સંગમાં ભગવાન્ પોઢેલા હતા, ત્યારે સત્ત્વની પરીક્ષાને માટે ભૃગુએ લત્તા-પ્રહાર કર્યો એ ક્રિયારૂપ અપરાધ થતાં ઉઠીને નમનાદિકથી જ્ઞાનના ચિન્હરૂપી ક્ષમાનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી;

સર્વ ગીતાના અર્થને જાણનાર પણ જ્ઞાનરહિત એવો અર્જુન પોતાને રક્ષકની જરૂર નથી એવા અભિમાનવાળો હોવાથી, દ્વારકામાં, જેનું બાળક મરી ગયું છે એવા વિપ્રની કથામાં, સર્વ યાદવોની સામે, કૃષ્ણસહિત સર્વ યાદવોને-બ્રાહ્મણત્વ, નટત્વ, અસુમ્ભરત્વ (પ્રાણનુંજ પોષણ કરનાર),

ઇત્યાદિરૂપ વચનને અપરાધ થયો, છતાં, અને પોતે અત્યન્ત પરાક્રમ કર્યો છતાં બ્રાહ્મણના બાલકનું રક્ષણ કરવા માટે અશક્ત અને સર્વ લોકમાં ફરીને પણ બાલકને મેળવી શકયો નહિ એવા અર્જુનની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ થતાં અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતો હતો ત્યારે પ્રતિષેધથી ક્ષમા કે જે જ્ઞાનનું ચિન્હ છે, તેનું નિરૂપણ હોવાથી,

જ્ઞાનવાન્ અને સમર્થને, ક્ષમા એ જ્ઞાનનું ચિન્હ હોવાથી ભૂષણ છે એમ જણાવવા માટે, સર્વને અગમ્ય એવા અનિરુદ્ધ સ્થાનથી પણ વિપ્રના બાલકને આણી આપવાથી સામર્થ્ય અને જ્ઞાનનું નિરૂપણ હોવાથી;

જ્ઞાનનું નિરૂપણ છયાશીમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૮૬.

૯ સર્વ સમ્પત્તિથી સમૃદ્ધ બનેલી દ્વારકામાં સર્વ ભોગયુક્ત સ્ત્રીને પ્રભુનીસાથે માનસ વિયોગ તથાં વિરહથી વ્યાકુલ બનેલી સ્ત્રીઓની કુરરી આદિક દશાનું નિરૂપણ શરૂ કરી, પ્રભુંવિના અન્યમાં અનાસક્તિરૂપી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ હોવાથી;
વૈરાગ્યનું નિરૂપણ સત્યાશીમા અધ્યાયમાં છે. ૮૭.

(પ્રક્ષિપ્તત્રણ અધ્યાયનો અર્થ જણાવેલો ન હોવાથી નેવુંને બદલે સત્યાશીજ અધ્યાય છે.)

ઇતિ ગુણપ્રકરણ.

ઇતિ નિરોધ પ્રતિપાદક દશમસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ.

એકાદશસ્કન્ધ.

(૧) જ્ઞાનવડે બ્રહ્મભાવ પ્રકરણ;

૧ હવે એકાદશસ્કન્ધમાં, જ્ઞાનવડે બ્રહ્મભાવના પ્રકરણમાં, ભૂભારનું હરણ અને સર્વભક્તોના નિરોધરૂપી જે અવતારનું પ્રયોજન હતું તેની નિષ્પત્તિ (પૂર્તિ) નું કથન કરીને, જેમને શાપ થયો છે, તે ભિન્ન છે એમ જણાવવા માટે લીલા-મધ્યપાતી એવા યાદવોનું સ્વરૂપ કથન કરીને આસુરમોહનાર્થ મુસલપ્રસંગવડે જ્ઞાનનું મુખ્ય અંગ અને પ્રભુને ઇષ્ટ એવા વૈરાગ્યનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં છે. ૧.

૨ એજ વિદ્યાનું પૂર્વરૂપ, કે જે અવિદ્યાના પાંચ પર્વ પૈકી પ્રાણાધ્યાસનું નિવર્તક છે; જ્ઞાનવડે બ્રહ્મભાવ પ્રકરણમાં,દ્વિતીય–અભિનિવેશની નિવૃત્તિથી અભયના હેતુત્વે, અને તનેજમાટે પ્રભુના અને સર્વ પદાર્થોના યથાર્થજ્ઞાનપૂર્વક, ભગવદ્-ભક્તોની સાથે જ પ્રભુનાય તોષનો હેતુ એવા ભગવદ્ધર્મનું નિરૂપણ દ્વિતીયાધ્યાયમાં છે. ૨.

૩ એજ સાંખ્યાત્મક સર્વના યથાર્થપણાનું જ્ઞાન, વિદ્યાના પર્વસ્વરૂપે અજ્ઞાનરૂપી અવિદ્યાનો પર્વનો નાશ કરનાર છે એવું, જ્ઞાનવડે બ્રહ્મભાવના પ્રકરણમાં, જેણે માયાને જાણી લીધી છે અને જે દૃઢ વિરક્ત છે, એવાને, માયા તરી જવા માટે, ગુરુને શરણે ગયેલો, “ સર્વતઃ મનથી અસંગ ” ઇત્યાદિ વાક્યવડે પ્રેમ લક્ષણ ભગવદ્ધર્મ સુધી

ગુરુએ શીખવાડેલા ધર્મનું આચરણ કરી માયાને તરી ગયો છે, એવા અને જેણે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણી લીધું છે, વેદાદિકના અભિપ્રાયનો નિર્ણય કરી લીધો છે એવાની યથોક્ત વૈદિક કે તાન્ત્રિક યજ્ઞોવડે બ્રહ્મમાં સ્થિતિને માટે સર્વનિર્ણયનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૩.

૪ એજ મનને અસંગ યોગાત્મક વિદ્યાપર્વ, અન્તઃ-કરણાધ્યાસરૂપી અવિદ્યાના પર્વનું નાશક છે, તેનું, જ્ઞાનવડે બ્રહ્મભાવ પ્રકરણમાં તપ એ ઇન્દ્રિયોનું શોધન કરનાર હોવાથી, વિસ્તારથી નારાયણના તપના નિરૂપણ સાથે સર્વ અવતાર ચરિત્રના કથનથી નિત્ય હરિકથાના શ્રવણનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૪.

૫ એજ તપોરૂપ વિદ્યાપર્વ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસરૂપ–અવિદ્યાના પર્વનો નાશ કરનાર છે, તે; જ્ઞાનવડે બ્રહ્મભાવ પ્રકરણમાં, કનિષ્ઠાધિકારીનો સન્નિવેશ થવા માટે અભજનની નિન્દા કરી, અધિકારને અનુસરી યુગને અનુકૂલ ભજનનું કથન કરી હરિપૂજાનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૫.

(૨) ભક્તિથી સાયુજ્ય પ્રકરણ;

૧ આ ભક્તિરૂપ વિદ્યાપર્વ, દેહાધ્યાસરૂપ અવિદ્યા-પર્વનો નાશ કરનાર છે, તે; ભક્તિથી સાયુજ્ય પ્રકરણમાં, જ્ઞાનવડે જેણે પ્રકૃતિ અને તેના ગુણોનો ત્યાગ કર્યો છે એવા નિર્દોષનેજ સાયુજ્યનો હેતુ એવી ભક્તિ સમ્ભવતી હોવાથી અને દેવોની

સ્તુતિથી ભગવત્સ્વરૂપનો બોધ કરેલો હોવાથી, બ્રહ્માજી અને યાદવો પ્રત્યે પ્રભુએ જે કહ્યું તેમાં મનુષ્યનાટ્યના ત્યાગની ઇચ્છાનું બોધન હોવાથી, વિષયત્વે ભક્તિનું મુખ્ય અંગ, જે મૂલ પ્રકૃતિ-નાશક છે, તેનાય ત્યાગની ઇચ્છા કરવાનાર ભગવત્સ્વરૂપનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૬.

૨ ભગવાને ઉપદેશેલા સાધનોવડેજ પ્રાકૃત સંસર્ગના નાશના બોધનને માટે પ્રાકૃતાંકુર–મહત્તત્ત્વનો નાશ કરનાર સંક્ષિપ્ત જ્ઞાનોપદેશપૂર્વક, પુરુષત્વમાં સ્વબુદ્ધિથીજ દોષ નિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનના સમ્ભવનું જ્ઞાપન કરે એવા અવધૂતના પ્રસંગમાં શરીર–પ્રકૃતિ–અષ્ટરૂપ પૃથ્વીથી કપોત સુધીની બુદ્ધિથી ઉપાશ્રિત ગુરુશિક્ષાવડે કાયિકદોષની નિવૃત્તિ-પૂર્વક જ્ઞાનનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૭.

૩ ત્રિવૃત્ અહંકારના નાશનો બોધ કરાવે તેવા કામ–ઇન્દ્રિયના વર્ગની આશાની નિવૃત્તિ કરનાર અજગરથી પિંગલા સુધી નવ ગુરુની શિક્ષાવડે રાજસભાવ નિવર્તનથી વાગાદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોના દોષનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૮.

૪ બુદ્ધિસાથે સાત્ત્વિકને પણ વિદ્યાદિના સંગ્રહની નિવૃત્તિ કરે તેવા પૂર્ણજ્ઞાપક આઠ ગુરુઓની શિક્ષાવડે માનસ દોષની નિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૯.

૫ આચરેલો છે, યથોક્ત વર્ણાશ્રમધર્મ જેણે એવા ભગવદાશ્રિત અને મોક્ષધર્મમાં નિષ્ઠાવાળાને, તેમજ યુક્તિવડે દેહાદિથી ભિન્ન એવા આત્માનું ચિન્તન કરનાર, જેણે અન્યનો અભિનિવેશ છોડી દીધો છે, જે શુદ્ધ છે, જે વિવિક્ત (અળગો) છે, તેનેજ ભક્તિનું કારણ બને, એવા જ્ઞાનનો સમ્ભવ હોવાથી, અન્યાભિનિવેશની નિવૃત્તિને માટે, તથા બાહ્ય સર્વ લોકનો ત્યાગ કરવવામાટે, મુક્તિનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં છે.

ઉત્તમાધિકારીમાં સર્વ લોકનું ત્યાજ્યત્વ હોવા છતાં, મધ્યમાધિકારીને કે જે સર્વત્યાગમાં અશક્ત છે, તેમને, સર્વથા લૌકિકની નિવૃત્તિને માટે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિને અર્થે અને ફરીથી જન્માન્તરમાં ત્યાગનું સામર્થ્ય આણવા, અને યજ્ઞરૂપ એવા સ્વર્ગાદિ લોકમાં ગ્રાહ્યત્વનું નિરૂપણ પણ દશમા અધ્યાયમાં છે. ૧૦.

૬ ભક્તિમાં હેતુ એવા જ્ઞાનની સિદ્ધિનેમાટે આત્માને વિષે અનેકપણાના ભ્રમની નિવૃત્તિપૂર્વક બ્રહ્મને-વિષે નિશ્ચલ મનને ધારણ કરવા માટે આન્તર બદ્ધજીવના ત્યાજ્યત્વમાં મુક્તિનું નિરૂપણ અગ્યા-રમા અધ્યાયમાં કર્યું છે.

બ્રહ્મને વિષે મનને ધારણ કરવા અશક્ત હોય તેને સત્સંગવડે અને સત્પુરુષોએ કથન કરેલી ભક્તિવડે સર્વ સમ્ભવ હોવાથી અન્તરમાં સાધુના ગ્રાહ્યત્વને માટે કૃપાલુત્વાદિ ગુણવાળા સાધુત્વના

નિરૂપણપૂર્વક તેણે ઉપદેશ કરેલી મર્યાદા ભક્તિનું નિરૂપણ પણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૧.

૭ સત્પુરુષ મર્યાદા અને પુષ્ટિભેદે બે પ્રકારના હોવાથી અતિશય ભગવદનુગ્રહથી પુષ્ટિ સાધુના સંગમાં કે ભગત્સંગમાં ભગવાન્ ઉપર નિરતિશય કેવલ સ્નેહની ઉત્પત્તિ થતાં ભગવાન્જ વશ્ય થતાં મર્યાદામાર્ગના સાધનોના અભાવે પણ કેવલ પુષ્ટિથીજ સાંખ્યાદિકથી અપ્રાપ્ય એવા પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિથી નિઃશેષ સર્વાર્થની સિદ્ધિનું કથન હોવાથી, પુષ્ટિનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે.

જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ એ બંનેના આશ્રયણથી અને બંને સ્થલે એકબીજાથી વિરુદ્ધ સાધનોનું શ્રવણ થતું હોવાથી, ઉત્પન્ન થયેલા સન્દેહની નિવૃત્તિનેમાટે ભગવદાત્મક અને માયિક પ્રપંચોના મૂલ, મધ્ય અને અવસાનવડે યુક્તિસહિત સ્વરૂપનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૨.

૮ માયામય અને ભગવદાત્મક પ્રપંચોનું સ્વરૂપ જાણીને માયાના ગુણથી સત્ત્વથીજ માયિક પ્રપંચની નિવૃત્તિ કરાવીને ભગવદાત્મક પ્રપંચમાં ભગવદાત્મકત્વેજ સ્થિતિ કરવી, એમ જ્ઞાપન કરવા માટે સત્ત્વાદિના નિરૂપણ પૂર્વક વિષયોને વિષે દુઃખમાં હેતુત્વને જાણતો હોવા છતાં પણ પ્રમત્ત અને અહંકારાવિષ્ટનો સર્વનાશ થાય છે; શ્રદ્ધાલુ અને અપ્રમત્ત તથા દોષને દેખનારને, ધીમે ધીમે ભગવાન્માં મનને જોડતો હોવાથી,

ક્રમે કરીને સર્વ સિદ્ધિ થાય છે; એમ જ્ઞાપન કરવા માટે હંસોક્તિથી શ્રદ્ધાલુને ગુરૂએ કહેલી યુક્તિથી સર્વ ભગવાન્‌જ છે એમ પરોક્ષજ્ઞાન થતાં ભજનવડે નિઃશેષ સંશયની નિવૃત્તિ થાય છે અને તે પછી બુદ્ધિમાં ભગવદાવેશ થવાથી અનેકત્વની નિવૃત્તિથી બન્ધ અહંકારથી થાય છે એમ જાણ્યા પછી સંસારની ચિન્તાની નિવૃત્તિ થાય છે. વૃત્તિ-ત્રયનો સાક્ષી એવા જીવનું વૈલક્ષણ્ય સમજાતાં તુરીય સ્થિતિવડે ઉભયના પરિત્યાગથી ગુણ અને ચિત્તનો અન્યોન્ય વિશ્લેષ થતાં બુદ્ધિ વિશુદ્ધ થાય છે, તે પછી ગીતામાં કહેલા પ્રકારે શાન્તત્વ આવતાં બ્રહ્મભાવ પછી પરમકાષ્ઠાપન્ન જ્ઞાનમાં પરમભક્તિવડે યથાર્થ ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં જીવનો ભગવાન્‌માં પ્રવેશ થયા પછી પૂર્ણફલરૂપ કૃષ્ણત્વનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૩.

૯ અન્ય પુરુષોએ મતિવૈષમ્યને લીધે ભિન્ન વેદાર્થનું કથન કર્યું હોય તો પણ હંસોક્તનુંજ ગ્રહણ કરવું. પરમ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી તેમજ ભગવદા-વેશથી ઉભયનો પરિત્યાગ કરવાથીજ પરમ સાધનવડે ભગવાન્‌માં પ્રવેશ થતાં કૃષ્ણત્વરૂપ પરમફલજ વેદતાત્પર્યવિષયત્વના નિરૂપણથી શ્રદ્ધાહેતુથી, યુક્તિથી, હીનભાવરૂપી દોષની નિવૃ-ત્તિથી, શ્રદ્ધાના બોધનપૂર્વક ધ્યાનરૂપ સાધન સહિત ભક્તિનું નિરૂપણ ચોદમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧૪.

૧૦ ધ્યાનમાં આવી પડેલી સિદ્ધિઓ અન્તરાયરૂપે હોવાથી આવેશ પ્રવેશમાં બાધક હોવાને લીધે, વિવૃત્તિને માટે અને કૃષ્ણથીજ સર્વ છે એમ દૃઢનિશ્ચયસહિત ધ્યાનવડે આવેશ–પ્રવેશ–ની સિદ્ધિનેમાટે, તેની સિદ્ધિના કારણરૂપે ધ્યાનના ભેદનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૫.

૧૧ ભક્તિથી થયેલા યાવત્ત્વાદિરૂપ સર્વરૂપત્વથી જ્ઞાનનું પ્રવેશપ્રત્યે વ્યાપારત્વ કથન કરવાથી યાવત્ત્વાદિકને જણાવવામાટે અને સર્વરૂપોનેવિષે ભજનનું ફલ સાધકત્વ હોવા છતાં, મૂલરૂપ કૃષ્ણના ભજનનુંજ કૃષ્ણત્વરૂપ પૂર્ણફલસાધકત્વ છે; એમ જણાવવા માટે અર્જુનના સારથિરૂપે ઉક્ત પ્રકારે સકલ વિભૂતિનું નિરૂપણ સોળમા અધ્યાયમાં આવે છે. ૧૬.

૧૨ જે વર્ણાશ્રમાદિથી શુદ્ધ હોય અને પાખંડી ન હોય તેનેજ ભગવદ્ભક્તિનો સમ્ભવ હોવાથી વર્ણોની પ્રવૃત્તિને ઉપયોગી પહેલા બે આશ્રમોના (બ્રહ્મચર્ય અને ગૃહસ્થાશ્રમ) ધર્મોનું નિરૂપણ સત્તરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૭

૧૩ નિવૃત્તિને ઉપયોગી એવા પાછલા બે આશ્રમો (વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ) જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ જેને સિદ્ધ છે એવા અત્યાશ્રમી (આશ્રમાતીત) અને જ્ઞાનરહિત વિરક્તના ધર્મોનું નિરૂપણ અઢારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૮.

૧૪ ભક્તિને ઉપયોગી વિષયના વૈતૃષ્ણ્ય (વિષયની તૃષ્ણાનું ન હોવાપણું) અને અન્યત્ર શ્રદ્ધાની નિવૃત્તિપૂર્વક (અન્યાશ્રયના ત્યાગપૂવક) પ્રભુમાં શ્રદ્ધાના કારણરૂપે રહેલા એવા યથોક્ત યમાદિક સાધન અને જ્ઞાનાચરણથી સિદ્ધ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનું ભીષ્મે કહેલા પ્રકારે કથન હોવાથી, ભક્તિની પરમ્પરાના કારણનું નિરૂપણ,

અને **શ્રદ્ધામૃતે** ઇત્યાદિથી ભક્તિના સાક્ષાત્ કારણનું નિરૂપણ ઓગણીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૯.

૧૫ ભક્તિનો હેતુ જે જ્ઞાન તેનું ચિન્હ એવું ગુણદોષની દૃષ્ટિનું રાહિત્ય એવા ગુણના સન્દેહની નિવૃત્તિપૂર્વક ગુણત્વની દૃઢતામાટે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગના અધિકારીઓને વિષે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગ, ગુણદોષની દૃષ્ટિનું નિવર્તન કરનાર તરીકે ગુણત્વનું કથન હોવાથી ત્રણે માર્ગના વિરોધના પરિહારનું નિરૂપણ વીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૦.

૧૬ યથોક્ત ત્રણે માર્ગના ઉપાયોના યથાર્થ રીતે અવગત ધર્મમાં જે અશક્ત છે, અને તેમાં શ્રદ્ધાવાળા કરતાં અતિ જઘન્ય (હીન) અધિકારીનો ધીમે ધીમે ત્યાગ કરવારૂપ અનુકલ્પને માટે શુદ્ધિના નિર્ણયનું નિરૂપણ,

વેદમાં ગુણદોષનું કથન અનુકલ્પ માટે છે; નહિ કે વસ્તુભેદના બોધનને માટે; એમ જણાવવા વેદના

નિર્ણયનું નિરૂપણ એકવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૧.

૧૭ તત્ત્વોની અઠ્ઠાવીશ સંખ્યાની નિવૃત્તિવાળા વ્યવહારને ઉપયોગી થાય તે રીતે તેનું સાર્થકત્વ હોવાથી ભેદના પર્યવસાનમાં અને વિશ્લિષ્ટશક્તિ એવા (જેની શક્તિ જુદી જુદી પડેલી છે એવા) બ્રહ્મની પાસેથી ઉત્પન્ન થયેલા પરસ્પર અત્યન્ત વિલક્ષણ એવા પ્રકૃતિ પુરુષના બીજૈકયના પર્યવસાનમાં પણ સ્વાત્મજ્ઞાન માત્રથી જેમનું પર્યવસાન છે એવા, ભગવાન્થી પરાવૃત્ત બુદ્ધિવાળાઓને માયાવડે ત્રિવિધ ભાનનો સમ્ભવ હોવાથી, ભેદબુદ્ધિની અનુવૃત્તિથી મનના દોષથી અપરાધનો સમ્બન્ધ થતાં નિર્મોક્ષથી અપરાધના અભાવને માટે અતિક્રમના સહનરૂપી લક્ષણોથી સહિત દણ્ડની કર્તવ્યતાનું નિરૂપણ બાવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૨.

૧૮ સાધનનું આચરણ કરતો હોય એવા જીવનને પણ પૂર્વ વાસનાને લીધે દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં, ભગવાન્ ઉપર દોષારોપણ કરે તો અપરાધનો સમ્ભવ હોવાથી, તેની નિવૃત્તિને માટે નિર્વિણ્ણ ભિક્ષુએ કહેલું, સ્વકર્મ અવશ્ય ભોક્તવ્યજ છે એવી ભાવનાથી મનને દણ્ડનું સાધન, नार्यं जनो मे ઇત્યાદિથી ઉક્ત એવું, સર્વસાધનના પર્યવસાનરૂપ, સુખદુઃખના અભાવનું કારણ, મનના પરિત્યાગનું, નિરૂપણ ત્રેવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૩.

૧૯ મનના પરિત્યાગમાં અન્ય સાધનોની અપેક્ષાના અભાવે પણ મનનેજ સાધક બનાવવાની ઇચ્છામાં સર્વના યથાર્થપણાના જ્ઞાપકત્વે મોહનો અભાવ કરે એવા શુદ્ધ સાંખ્યનું નિરૂપણ ચોવીશમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૨૪.

૨૦ સાંખ્યમાં કહેલા જ્ઞાનની અપરોક્ષતાની દશામાંજ સર્વથા મોહના નિવર્તકત્વે પરોક્ષદશામાં ગુણોની પ્રબળતાથી, ગુણોવડે મોહનો સમ્ભવ થતાં તેના નિવારણ માટે નિર્ગુણ પદાર્થોના સ્વરૂપના નિરૂપણ પૂર્વક ગુણના જયના પ્રકારનું નિરૂપણ પચીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૫.

૨૧ જેણે ગુણોના જયને પણ જીતી લીધો છે અને મોહરહિત છે તેનો પણ સંગદોષથી નાશ થવા સમ્ભવ હોવાથી સ્વાત્માથીજ પ્રબુદ્ધ એવા પુરુરવસ્‌વડે કહેવાયેલી રીતિથી સંગના ત્યાગથી અને સત્સંગથી ફરીથી ગતિલાભ થાય છે; એમ નિરૂપણ છવીશમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૨૬.

૨૨ સંગથી જાતિનું સ્મરણ નષ્ટ થઇ ગયું હોય તો પણ સ્વતઃજ પૂર્વસિદ્ધજ્ઞાનના ઉદયથી સંગથી નાશ પામેલી જાતિનું સ્મરણ થવાને માટે વેદ અને તંત્ર કે મિશ્ર પ્રકારે હરિપૂજાનું નિરૂપણ સત્તાવીશમા અધ્યાયમાં કરેલું છે. ૨૭.

૨૩ જાતિસ્મરણનું, સર્વ સાધનપૂર્વક ઉપપત્તિ સહિત જ્ઞાનનિરૂપણ અઠ્ઠાવીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૮.

૨૪ પૂર્વોક્ત સાધનોમાં અશક્ત હોય પણ ફલ મેળવવાની ઇચ્છાવાળો હોય એવા (અધિકારી) ના સર્વ મિશ્રિત સુગમ પ્રકારનું નિરૂપણ ઓગણત્રીશમા અધ્યાયમાં છે. ૨૯.

(૩). ઇચ્છાથી બ્રહ્મમુક્તિ પ્રકરણમાં:—

૧ મમતાસ્પદ એવા યાદવાદિકના નાશના કથનથી મમતાના ત્યાગના અભિનયનું ત્રીશમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ છે. ૩૦.

૨ અહંતાસ્પદ તનુત્યાગ (શરીરના ત્યાગ) નું કથન કર્યું તેથી અહંતાના ત્યાગના અભિનયનું નિરૂપણ એકત્રીશમા અધ્યાયમાં છે. ૩૧.

મુક્તિનું નિરૂપણ કરનાર એકાદશ સ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ.

દ્વાદશસ્કન્ધ.

(૧) હરિના આશ્રય પ્રકરણમાં:—

૧ શૂદ્ર પર્યવસાનથી લોકના નાશનું નિરૂપણ પ્રથમાધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૧.

૨ અધર્મની સમ્પૂતિથી ધર્મના નાશનું નિરૂપણ બીજા અધ્યાયમાં આવે છે. ૨.

૩ લોક અને ધર્મનો નાશ થતાં કલ્કિનું સર્વ-સાધારણ આશ્રયત્વ હોવા છતાં જીવોની ઉપર દયામાં ઘણા કાલ સુધી વિલમ્બને સહન કરવાનો હોવાથી; તેની પહેલાં પણ દયામાં વિલમ્બનું કારણ એવા ગર્વદોષના કીર્તનવડે નિવૃત્તિથી પૂજા-દિકવડે રૂપાત્મક અને શ્રવણ કીર્તનવડે નામાત્મક એવા પ્રસન્ન તથા સ્વાત્મપ્રદર્શક એવા હરિના પૂર્ણાશ્રયત્વનું નિરૂપણ ત્રીજા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૩.

(૨) જગદાશ્રય પ્રકરણમાં:—

૧ પ્રપંચનો ચાર પ્રકારે પ્રલય કથન કરવાથી, તેના કર્તૃત્વે ક્રિયાશક્તિથી વિશિષ્ટ પ્રલયાવશેષરૂપી આન્તર-આશ્રયનું નિરૂપણ ચોથા અધ્યાયમાં છે.૪.

૨ પુરાણોમાં વર્ણવેલા ભગવાનનું સ્મરણ કરાવીને મૃત્યુના ભયનું નિવારણ કરવા માટે જન્મમરણા-દિકથી રહિત એવા આત્માનું સ્વરૂપ કથન કરીને, જન્મમરણાદિ દેહપર્યવસાયિ છે, એમ કહી, સંસાર અવસ્તુરૂપે છે અને આગન્તુક છે એમ બોધ કરાવીને, આન્તર જીવનું બ્રહ્મત્વ ચિન્તન

કર્યાથી, બ્રહ્મને વિષે આધાન થતાં સર્વત્ર ભેદ રહિત બ્રહ્મભાનનું કથન હોવાથી, જ્ઞાનશક્તિથી વિશિષ્ટ એવા આન્તર–આશ્રયનું નિરૂપણ પાંચમા અધ્યાયમાં છે. ૫.

(૩) આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણેને જાણનારનારના આશ્રયના પ્રકરણમાં:—

૧ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિના ભેદથી ભિન્ન વેદાદિકવડેજ યથાર્થ ત્રણે (આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક) નું જ્ઞાન સમ્ભવિત હોવાથી, રાજાના વૃત્તાન્તથી રાજાના બ્રહ્મભાવ, પછી, પદનિરૂપણવડે ફલ, તે પછી સાધનના નિરૂપણથી વક્તા એવા સૂતનો પોતાનો શ્રવણાધિકારને પણ પૂર્વોત્તર આશ્રયના અંગત્વે જણાવીને (આધ્યાત્મિકાદિ) ત્રણેનું જ્ઞાપન કરે એવી પ્રવૃત્તિને ઉપયોગી ફલ-સહિત ત્રણેનું (આધ્યાત્મિકાદિ ત્રણેનું) નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કર્યું. ૬.

૨ ત્રણેનું જ્ઞાપન કરે એવી નિવૃત્તિને ઉપયોગી ફલ યુક્ત અથર્વ અને પુરાણાદિનું નિરૂપણ સાતમા અધ્યાયમાં આવે છે.

આ પ્રકરણમાં—જેણે વેદાદિકથી યથાર્થ રીતે ત્રણેનું સ્વરૂપ જાણી લીધું છે અને જેને સાધનો-વડે સાક્ષાત્કાર થયેલો છે, જે ફલત્વે શ્રવણાદિનો કર્તા શુકતુલ્ય છે એવા જીવને પણ બીજા અતા-દશનો આશ્રય ફળે છે. ૭.

(૪) સર્વાન્તર–આશ્રય પ્રકરણમાં:—

૧ ત્રિવિધ ભક્તિના, તેને મેળવી આપનારથી માર્કંડેયને વિષે ક્રમે કરી ત્રિવિધ ભક્તિના, ઉદ્ભવથી; તપથી શંકિત એવા ઇન્દ્રે મોકલેલા કામાદિ ગણોવડે જેનો પ્રતિઘાત થયો નથી એવા તપના બોધક ભગવદ્વાક્યના કરણથી નિષ્ઠાનો બોધ થતો હોવાથી;

ભગવાન્‌ના આગળ અને સ્તુતિવડે નિષ્ઠાના ફલનું યે બોધન હોવાથી;

અત્યન્ત નિષ્ઠાથી મળેલી ઉપાસનારૂપી કર્મમાર્ગીયત્વે ભૌતિક ભક્તિનું નિરૂપણ આઠમા અધ્યાયમાં છે. ૮.

૨ પરથી અનુભવમાં આવેલી માયાના ત્રિગુણાત્મકત્વથી ગુણદ્વયનો પર્યાય થતાં સત્ત્વગુણથી અચિન્ત્ય અનન્ત શક્તિ એવા ભગવાન્‌ના દર્શનમાં પણ તેને વિષે પ્રવેશ અને નિર્ગમનવડે સુખદુ:ખની ઉક્તિથી સત્ત્વગુણવાળાને પણ જાગૃત્સ્વપ્નવત્ પર્યાયથી જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના જનક એવા દુ:ખના પર્યવસાનના બોધનથી, પુન: અતિકિલષ્ટ એવા પ્રભુની દૃષ્ટિથી જોવાયેલા ભક્તના કલેશનું કારણ ત્યાગ કર્યાથી, પ્રભુના મિલનમાટે અભિગમ થતાં પ્રભુનો હૃદયમાં પ્રવેશ થાય અને માયાના તિરોધાનના કથનથી અત્યન્ત નિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થયેલા કલેશવડે ભગવન્માગાત્મક જ્ઞાનમાર્ગીયત્વે આધ્યાત્મિક ભક્તિનું નિરૂપણ નવમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. ૯.

૩ ભક્તિમાર્ગના ઉપદેશથી ભક્તિમાર્ગમાં અધિકૃત એવા ભક્ત મહાદેવજીના પ્રસાદથી, માર્કણ્ડેયને વિષે ભક્તત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, અને સુસ્થત્વનું કથન હોવાથી, માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક ભગવચ્છરણગમન, સર્વની અપેક્ષાથી રહિતપણું અને ભક્તના માહાત્મ્યપૂર્વક તેમને વિષે ભક્તિ; એકાન્તભક્તિથી પર્યટન ઇત્યાદિ પ્રકારે ભક્તિમાર્ગને અનુસરી અત્યન્ત ભક્તિનિષ્ઠાના કથનથી પણ આધિદૈવિક ભક્તિનું નિરૂપણ દશમા અધ્યાયમાં છે. ૧૦.

આ પ્રકરણમાં ત્રણે પ્રકારની ભક્તિથી અતિરિક્ત આશ્રયરૂપા સ્વતન્ત્ર ભક્તિનો વિષય, સર્વ સાધનને અનુકૂલ પ્રભુનોજ આશ્રય ફલરૂપે છે.

(૫) પરમાશ્રય પ્રકરણમાં:—

૧ સૂર્યોપાધિક કાલવડે સાપેક્ષ એવા પુરુષારાધન પૂર્વક શ્રીભાગવતના વાક્યવડે કથાના યોગરૂપી આધિદૈવિક ભાગવતનું નિરૂપણ અગ્યારમા અધ્યાયમાં કર્યું છે. ૧૧.

૨ શ્રીભાગવતના વાક્યથી કેવલ કથારૂપ આધ્યાત્મિક ભાગવતનું નિરૂપણ બારમા અધ્યાયમાં છે. ૧૨.

૩ ફલની ઇચ્છાવાળા પ્રત્યે પુરાણત્વાદિરૂપે કેવલ કથાયોગરૂપી આધિભૌતિક ભાગવતનું નિરૂપણ તેરમા અધ્યાયમાં છે. ૧૩.

આ પ્રકરણમાં તુરીયરૂપ એવા, સર્વ વેદાન્તના સારરૂપે જ્ઞાતાને વિષે પરમાનન્દજનક એવા, સ્વાન્તઃસ્થિતિ સર્વત્વે સ્વયં ફલરૂપ થનાર એવા, બર્હાપીડં ઇત્યાદિમાં ગીતકીર્તિઃ આપદવડે અને તેનો વિમર્શ (વિચાર) કરનાર શ્લોકવડે પણ વિવરણ કરેલા પ્રકારવાળા એવા, ભાગવતનું આશ્રયત્વ ફલરૂપે છે.

મને તો અન્ય પણ ભાસે છે:-ભગવાનની ભકતોને વિષે બે પ્રકારે ફલદાનની ઇચ્છા છે.—

લોક અને વેદનો નાશ પણ,

સર્વ સાધનોથી નિરપેક્ષપણે કેવલ કૃપાથીજ મહત્સંગદ્વારા; આ એક પ્રકાર.

જાતે સાધનોને અનુકૂલ બનીને, સાધનાના ક્રમથી; એ બીજો પ્રકાર.

તેમાંય જેમને વિષે પ્રથમ પ્રકાર છે તેમને વિષે પ્રથમ પ્રકરણના પ્રકારથી લોકવેદનો નાશ હોય તો પણ અને સર્વ સાધનોનો અભાવ હોય તો પણ કેવલ મહત્સંગથીજ તેમના દ્વારા, પ્રથમ પૂર્ણ હરિ બહાર પ્રકટ થઇને ફલરૂપ પૂજનાદિવડે રૂપથી અને ફલરૂપ શ્રવણ કીર્તનવડે નામથી અન્તઃકરણમાં પ્રવેશી, સર્વ દોષોનું નિવારણ કરી, હરિ પૂર્ણાશ્રય થાય છે;

જેમને વિષે દ્વિતીય પ્રકાર હોય છે તેમને વિષે તો વિલોમ રીતે આગળના ચાર પ્રકારમાં જણાવેલા પ્રકારે, ત્યાં પૂર્વ જ્ઞાનના અભાવથી સાધનવડે

રહિત હોવાની દશામાં, પાંચમા પ્રકરણમાં કહેલું છે, તેમ, લૌતિક પુરાણુત્વાદિરૂપ ભાગવત શ્રવણુ-વડે આશ્રય છે; તે પછી થોડાક અધિકારમાં ઉત્કર્ષ થતાં, સમાધિમાં અનુભવીને વ્યાસે કહેલું ભાગવત્ શ્રવણુવડે આશ્રય બને છે; તેથી પણુ વિશેષ અધિકારનો ઉત્કર્ષ થતાં તન્ત્રોક્ત પુરુષા-રાધન પૂર્વક વ્યાસોક્ત, આશ્રય થાય છે; તેથી ચતુર્થ પ્રકરણુમાં કહેલી ત્રિવિધાભક્તિ અનુક્રમે થાય છે અને તેવડે ત્રીજા પ્રકરણુમાં ઉક્ત વેદા-દિના અર્થનો અનુભવ થતાં અધ્યાત્મિકાદિ ત્રિવિધા ભક્તિ થાય; ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ થયા પછી ભક્તત્વ આવે અને તેવડે દ્વિતીય પ્રકરણુમાં જણાવ્યા મુજબ અન્તર્યામીરૂપ જીવનો આશ્રય અને પ્રલયથી અવશેષ જગતનો આશ્રય એવા પ્રભુનું હૃદયમાં પ્રાકટ્ય થાય. તે પછી પરમ અનુગ્રહ થતાં પ્રથમ પ્રકરણોક્ત, લોકવેદાતીત, સર્વ નિરપેક્ષ, પ્રભુનું અન્તર્બહિ: પ્રાકટ્ય થતાં ફલરૂપ શ્રવણાદિક કરવું. ફલરૂપ વિધિની અપેક્ષા વિના પણુ પૂજાદિરૂપ સેવન કરવું. એજ પરમાશ્રય છે.

એ રીતે બારમા સ્કન્ધમાં જણાવેલા પાંચે પ્રકર-ણોની, આશ્રયના નિરૂપકત્વે, સંગતિ થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણે નિજજનોની નિ:સાધનતાની સ્થિતિ સતત જોઇને, પોતે, નિ:સાધનને ફલરૂપે હોવાથી ગોકુલમાં વાસ કર્યો. ૧.

શ્રીમદાચાર્ય ચરણને નમન કરૂં છું; કે જેમની કૃપાના લેશમાત્રથી ક્ષુદ્ર જીવ પણ શ્રીકૃષ્ણવાસ એવા ગોકુલરાયને મેળવી શકે. ૨.

શ્રીભાગવતના તત્વોના પ્રદીપની પણ જે આવરણભંગ ટીકા શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે કરી, તને જોઇને, અને વિચારીને મેં બધા અધ્યાયોના અર્થો મારા પોતાના મનના સંતોષને માટે લખ્યા. ૩-૪.

તો પણ બુદ્ધિ દોષથી જે અયુક્ત હોય કે અવિચારિત હોય તેનું શ્રીવલ્લભાધીશના ચરણ કમળનો આશ્રય લેનારા વિદ્વાનોએ શોધન કરવું. ૫.

" કરેલા અપરાધને સત્પુરુષો ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. " એ વચનથી શોધન સમયે ક્રોધ ન કરવો. શ્રીરસ્તુ.

ઇતિ આશ્રય નિરૂપણાત્મક દ્વાદશસ્કન્ધ સમ્પૂર્ણ.

શ્રીભાગવતાર્થ નિબન્ધને અનુસરી શ્રીગોકુલરાયજીએ કરેલા અધ્યાયાર્થનું ગુર્જર ભાષાન્તર—

સમ્પૂર્ણ.

ગોલોકવાસી
શેઠ નારાયણદાસ તથા જેઠાનંદ આસનમલના
ટ્રસ્ટ ફંડમાંથી

પ્રકટ થયેલાં અને પ્રકટ થવાનાં પુસ્તકો—



૧ **बडे शिक्षापत्र.** શ્રીહરિરાયજીકૃત. શ્રીગોપીનાથજીકૃત વિવરણ સહિત. વ્રજભાષામાં, મ્હોટા અક્ષરે મુદ્રિત. આ ગ્રન્થ પ્રત્યેક વૈષ્ણવને નિત્ય મનનોપયોગી છે. મ્હોટી સાઇઝ. કંતાનનું પાકું બાઇંડિંગ. પૃષ્ઠસંખ્યા ૪૫૦ ઉપરાંત. પડતર કિંમતે. રૂ. ૧.

૨ **वृत्रासुर-चतुःश्लोकी.** ભક્તિમાર્ગીય ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષરૂપી ચારે પુરૂષાર્થોનું વિવેચન કરે છે. ૦-૪-૦

૩ **श्रीभागवतार्थनिबन्धानुसारी-अध्यायार्थ.** શ્રીગોકુલરાયજી-કૃત. સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી અનુવાદ. રૂ. ૦-૮-૦

૪ **સહસ્રીભાવના.** શ્રીહરિરાયજીકૃત. મૂળ સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર સાથે. ૦-૧૨-૦

૫ પુષ્ટિમાર્ગોપદેશિકા. (ભાગ–૨ જો.) સુરતવાળા શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકરકૃત. રૂ. ૦–૧૨–૦

ટુંક સમયમાંજ પ્રકટ થનારાં

પ્રેસમાં છાપવા આપેલાં પુસ્તકોઃ—

---

૧ શ્રીવલ્લભાચાર્યવંશકલ્પવૃક્ષ ભટ્ટ નિર્ભયરામકૃત સંસ્કૃત શ્લોક, ગુજરાતી ભાષાન્તર અને આજસુધી પ્રકટ થયેલા શ્રીવલ્લભવંશની તે તે ઘરને અનુસરી પૃથક્ પૃથક્ નામાવલિસહિત.

૨ કીર્તન સંગ્રહ વર્ષોત્સવ તથા ધમારના કીર્તનો. શેઠ ગોવિન્દરામ દ્વારકાદાસ તરફથી પ્રકટ થયો હતો, તેજ ઘણા મ્હોટા ટાઇપમાં મન્દિરોમાં ઉપયોગી થાય તેવો.

૩ શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્ય-કાશીવાળા ગો. શ્રીગિરિધરજી મહારાજકૃત વિવરણ અને પૂર્વપક્ષ તથા ઉત્તરપક્ષો ઉપર અન્ય શાસ્ત્રોના પદાર્થોને સ્પષ્ટ કરતી ટિપ્પણી સાથે. (સંસ્કૃત)

ટ્રસ્ટીઓએ છાપવામાટે મંજુર કરી જેના સંશોધન કે ભાષાન્તરોનું કામ હાથ ધર્યું છે તેવાં પુસ્તકોનાં નામ—

१ श्रीकल्याणरायजीकृत निबन्ध टिप्पणी.

२ श्रीसुबोधिनीजी प्रथमस्कन्ध ગુજરાતી ભાષાન્તર.

३ " द्वितीयस्कन्ध હિન્દી ભાષાન્તર.

४ " तृतीयस्कन्ध ભાષાન્તર.

५ हरिसिद्धान्तमार्तण्ड.

६ श्रीमद्भागवतनी पादशः सूची.

६ श्रीमद्भगवद्गीता રસિકરંજિની, તત્ત્વદીપિકા અને અમૃતતરંગિણી ટીકાઓ સાથે.

આ ઉપરાંત શ્રીસુબોધિનીજીનું ભાષાન્તર, અણુભાષ્ય ઉપર લગભગ પંદર જેટલી ટીકાઓ મળી આવે છે તેમાંથી પ્રાચ્ય ટીકાઓ, નિબન્ધનું સમ્પૂર્ણ સાહિત્ય તેમજ સામ્પ્રદાયિક અપ્રકાશિત ગ્રન્થો જલદીથી પ્રકટ થાય તેવી યોજનાઓને અનુસરાય છે.

જે વૈષ્ણવો અને વિદ્વાનોની પાસે પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રાચીન સાહિત્ય હોય તેમણે તેના પ્રકાશન માટે ટ્રસ્ટીઓ સાથે પત્ર-વ્યવહાર કરી મૂળ કોપીઓ મોકલી આપવા તેમને વિજ્ઞપ્તિ છે.

આ ટ્રસ્ટફંડમાંથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો પડતર કિંમતે આપવામાં આવે છે.

પુસ્તકો મેળવવાનું ઠેકાણું:—

૧ શેઠ નારાયણદાસ તથા જેઠાનંદ આસનમલ્લ ટ્રસ્ટ ઑફીસ, ૨૩૬, કાલબાદેવી રોડ મુંબઈ ૨.

૨ ભારતમાર્તણ્ડ પંડિત ગટૂલાલજી પાઠશાલા કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

૩ શેઠ નારાયણદાસ તથા જેઠાનંદ આસનમલ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય રેમ્પાર્ટરોડ મુંબઈ બજાર કરાંચી.

૪ શેઠ નારાયણદાસ તથા જેઠાનંદ આસનમલ, ગોશાલા ઉદ્ધવકુણ્ડ. જી. મથુરા.

૫ પં. નારાયણ મૂલજી પુસ્તકાલય,
કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.



